UNIWERSYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

CIVITAS ET LEX

ISSN 2392-0300 2026 / 2(50)

KWARTALNIK

Wydawnictwo
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

RADA NAUKOWA

Susana Gonçalves (Instituto Politècnico de Coimbra, Portugalia), Carmen Lázaro Guillamón (Universitat Jaume I Castellón, Hiszpania), Michele Indellicato (Universita degli Studi di Bari Aldo Moro, Włochy), Iveta Kovalčíková (University of Presov, Słowacja), ks. Krzysztof Orzeszyna (Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polska), Igor Palúš (Uniwersytet Pavla Jozefa Šafárika w Koszycach, Słowacja), Salvatore Antonello Parente (Universita degli Studi di Bari Aldo Moro, Włochy), Elitsa Petrova (Vasil Levski National Military University, Bułgaria), Anatolii Rachynskyi (National Academy of Public Administration under the President of Ukraine – NAPA, Ukraina), Sanan Sadiyev (Azerbaijan Republic War College of the Armed Forces, Azerbejdżan), Mariusz Solis (Kwatera Główna NATO), Ognen Spasovski (Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Macedonia), Laura Tafaro (Universita degli Studi di Bari Aldo Moro, Włochy), Paweł Tarasiewicz (Adler-Aquinas Institute, Manitou Springs, CO, USA), Cezar Vasilescu (Romanian National Defense University "CAROL I", Rumunia)

REDAKTOR NACZELNY
ks. Wojciech Guzewicz (UWM)

SEKRETARZ REDAKCJI
Vacat

REDAKTORZY TEMATYCZNI

◊ edukacja: Ryszard Skawiński (UWM), Rosa Indellicato (Universita degli Studi di Bari Aldo Moro, Włochy), ◊ historia: ks. Jacek Wojda (AKW), Markus Kirnke (Uniwersytet w Lugano, Szwajcaria), ◊ komunikacja społeczna i media: Marta Więckiewicz-Archacka (UWM), Dinos A. Kerigan-Kyrou (Partnership for Peace Consortium, Ireland), ◊ nauki o bezpieczeństwie: Piotr Gawliczek (UWM), Maksym Tyshchenko (National Defence University of Ukraine in Kyiv), ◊ nauki o polityce i administracji: Piotr Wojnicz (UWM), Xayal Iskandarov (Azerbaijan Republic War College of the Armed Forces), ◊ nauki prawne: Sławomir Kursa (Uniwersytet SWPS), ◊ prawo kanoniczne: ks. Florian Lempa (Uczelnia Łazarskiego)

REDAKTORZY JĘZYKOWI

◊ język angielski: Hannah Elizabeth James (University of the West of Scotland, Szkocja), ◊ język francuski: Thérèse Consigny (Université Paris – IV, Francja), ◊ język polski: Ryszard Skawiński (UWM), ◊ język włoski: Maria Casola (Universita degli Studi di Bari Aldo Moro, Włochy)

REDAKTORZY STATYSTYCZNI

◊ Nikolina Kenig (Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Macedonia), ◊ ks. Arkadiusz Orzeł (Wyższe Seminarium Duchowne w Ełku)

PROJEKT OKŁADKI
Marek Kuryłowicz

Czasopismo jest wydawane pod auspicjami programu NATO DEEP / An international scientific journal published under the auspices of NATO Defence Education Enhancement Program

ADRES

Redakcja „Civitas et Lex", 19-300 Ełk, ul. Kościuszki 23
tel. 87 621 60 76; 87 621 07 07; 87 621 03 08
online: http://www.uwm.edu.pl/elk/publikacje/
https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/cel

ISSN 2392-0300

© Copyright by Wydawnictwo UWM • Olsztyn 2026

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. 89 523 36 61, fax 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład 70, ark. wyd. 8,5; ark. druk. 7,25
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. 325

SPIS TREŚCI / CONTENTS

Od Redakcji / Editorial 5

HISTORIA / HISTORY

Ks. Wojciech Guzewicz, **Leszek Moszczyński**, Czas od zaborów do niepodległości w biografiach suwalskich księży Witolda Balukiewicza (1891–1971) i Juliana Łosiewskiego (1891–1961) – część 2 / Time from partitions to independence in the biographies of Suwałki priests Witold Balukiewicz (1891–1971) and Julian Łosiewski (1891–1961) – part 2 7

Tomasz Naruszewicz, Charakterystyka prawna, wygląd, gospodarka i administracja Wiłkowyszek w Rzeczypospolitej Obojga Narodów / Legal characteristics, appearance, economy and administration of Wiłkowyszki in the Polish-Lithuanian Commonwealth 23

NAUKI O KOMUNIKACJI SPOŁECZNEJ I MEDIACH / COMMUNICATION AND MEDIA STUDIES

Aziz Mohammed, Impact of social media advertising on Syrian consumers' behavioral responses 47

NAUKI PRAWNE / LEGAL SCIENCES

Szymon Mackiewicz, Instytucja głowy państwa w Polsce w latach 1944–1997 /The institution of the Head of State in Poland in the years 1944–1997 61

Salvatore Antonello Parente, Digital transformation, artificial intelligence and big data: tax law profiles 73

VARIA

Ks. Wojciech Guzewicz, Kapłani diecezji ełckiej zmarli w latach 1997–2002 (ks. Mieczysław Kuźmicki, ks. Tadeusz Zajączkowski, ks. Mirosław Zdancewicz, ks. Jerzy Dzieniszewski, ks. Witold Górski, ks. Zdzisław Kazimierz Lachowicz, ks. Edmund Burzyński, ks. Zenon Parakiewicz, ks. Edmund Przekop, ks. Tadeusz Stefan Adamczyk, ks. Ignacy Dziermejko, ks. Henryk Mańczuk, ks. Kazimierz Suchecki, ks. Kazimierz Kaczorowski, ks. Mieczysław Pykało) / Priests of the Ełk diocese who die in the years 1997–2002 (fr. Mieczysław Kuźmicki, fr. Tadeusz Zajączkowski, fr. Mirosław Zdancewicz, fr. Jerzy Dzieniszewski, fr. Witold Górski, fr. Zdzisław Kazimierz Lachowicz, fr. Edmund Burzyński, fr. Zenon Parakiewicz, fr. Edmund Przekop, fr. Tadeusz Stefan Adamczyk, fr. Ignacy Dziermejko, fr. Henryk Mańczuk, fr. Kazimierz Suchecki, fr. Kazimierz Kaczorowski, fr. Mieczysław Pykało) 93

Ks. Ryszard Sztychmiler, Jarosław Dobkowski, Ksiądz Profesor Florian Lempa (1951–2025) / Priest Professor Florian Lempa (1951–2025) 107

OD REDAKCJI / EDITORIAL

Szanowni Czytelnicy! Mamy przyjemność zaprezentować pięćdziesiąty (jubileuszowy) numer naszego kwartalnika. Niniejszy tom „Civitas et Lex” składa się z siedmiu artykułów naukowych. Autorom, którzy zamieścili swoje prace w tym wydaniu, wyrażamy nasze szczere podziękowanie za to, że wybrali właśnie nasz periodyk jako miejsce swojej publikacji – cieszymy się, że możemy służyć w upowszechnianiu ich rzetelnej wiedzy naukowej. Wszystkim Czytelnikom z kolei życzymy owocnej lektury.

Szczegółowe informacje na temat „Civitas et Lex” znajdą Państwo na naszej stronie internetowej (https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/cel), na którą serdecznie zapraszamy. Informacje o piśmie z lat 2014–2023 zaczerpnąć można także ze strony internetowej Filii UWM w Ełku (dawniej: Wydziału Studiów Technicznych i Społecznych w Ełku) – http://www.uwm.edu.pl/elk/publikacje/.

W imieniu Redakcji
Ks. Wojciech Guzewicz

ISSN 2392-0300 „Civitas et Lex” 2026 / 2(50)
DOI 10.31648/cetl.11944

HISTORIA / HISTORY

Ks. Wojciech Guzewicz
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie Filia w Ełku
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6759-0856
e-mail: wojciech.guzewicz@uwm.edu.pl

Leszek Moszczyński
e-mail: lmoszcz@wp.pl

CZAS OD ZABORÓW DO NIEPODLEGŁOŚCI W BIOGRAFIACH SUWALSKICH KSIĘŻY WITOLDA BALUKIEWICZA (1891–1971) I JULIANA ŁOSIEWSKIEGO (1891–1961) – CZĘŚĆ 2

Streszczenie: W 1914 r. Witold Balukiewicz i Julian Łosiewski przyjmują w katedrze sejneńskiej święcenia kapłańskie i rozpoczynają posługę duszpasterską w swoich parafiach. Wkrótce potem wybucha I wojna światowa, przekreślając plany i marzenia młodych kapłanów. W obliczu głodu i różnych chorób zakaźnych, dzieląc los parafian zmuszonych do opuszczenia swoich domostw, uciekają w głąb Rosji. W drugiej części artykułu przedstawiono różne formy działalności duszpasterskiej i humanitarnej obu księży w pracy wśród wygnańców. Artykuł kończy rozdział poświęcony posłudze księży Balukiewicza i Łosiewskiego w wojsku. Po rozformowaniu 10 i 12 armii carskiej ks. Balukiewicz wraca do Polski w lipcu 1918 r., a ks. Łosiewski dostaje się do sowieckiej niewoli i powraca do kraju jesienią 1921 r. Przedstawiony fragment biografii dwóch kapłanów Suwalszczyzny pokazuje trudne drogi do niepodległości, jakie były udziałem wielu mieszkańców tych ziem.

Słowa kluczowe: Witold Balukiewicz, Julian Łosiewski, duchowieństwo katolickie

TIME FROM PARTITIONS TO INDEPENDENCE IN THE BIOGRAPHIES OF SUWAŁKI PRIESTS WITOLD BALUKIEWICZ (1891–1971) AND JULIAN ŁOSIEWSKI (1891–1961) – PART 2

Abstract: In 1914, Witold Balukiewicz and Julian Łosiewski received priestly ordinations in the Sejny cathedral and began their pastoral ministry in their parishes. After outbreak of the World War I the young priests' plans shattered. Faced with hunger and various infectious diseases, they suffered the same fate as their parishioners. They were forced to leave their houses and go deep into the Russia. The second part of article describes the history of two priests in their

pastoral duties among the exiles. The article concludes with the history of Balukiewicz's and Łosiewski's service in the army. Father Balukiewicz returned home to Poland in July 1918 and Father Łosiewski ended up in Soviet captivity and returned in 1921. The presented fragment of the biography of two priests of the Suwałki Region showcases the difficult paths to independence that were experienced by many inhabitants of these lands.

Keywords: Witold Balukiewicz, Julian Łosiewski, catholic clergy

Wstęp

W pierwszej części artykułu[1] przedstawiono przebieg wydarzeń rozgrywających się na wschodnich terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów od rozbiorów do 1914 r. W 1891 r. w Olicie (lit. Alytus) urodzili się Witold Balukiewicz i Julian Łosiewski. Pokazano drogę do kapłaństwa młodych kleryków pochodzących z niezamożnych rodzin, ich naukę w szkołach, a później pobyt w sejneńskim seminarium. Zarysowano początki konfliktu polsko-litewskiego rodzącego się w powiecie kalwaryjskim i w seminarium duchownym. Część druga obejmuje w biografiach księży okres od 1914 do 1921 r.

Trudne początki drogi kapłańskiej

Według prawa kanonicznego władze kościelne wyświęcały kleryków na konkretne parafie w obecności alumna, rektora seminarium i proboszcza parafii[2]. Urzędnicy carscy, pragnąc zapewnić sobie wpływ na nominacje kościelne, jeszcze przed święceniami powiadamiali biskupa o skierowaniu przyszłego wikarego do wyznaczonej parafii. Z dokumentu Kancelarii Gubernatora Warszawskiego nr 2651/5 wynika, że 12 czerwca (jul. 27 maja) 1914 r. kleryk Julian Łosiewski został skierowany przez władze do pełnienia funkcji wikarego w parafii Przerośl[3]. Dwa dni później biskup sejneński czyli augustowski powiadomił urząd gubernatora, że przenosi ks. Łosiewskiego z parafii Przerośl do parafii Mały Płock (pow. Kolno). Ks. Julian przybył do Małego Płocka 20 czerwca 1914 r. W nieodległych Prusach trwały już przygotowania do zbrojnego starcia, a na granicy w Puszczy Piskiej powstawały zasieki i umocnienia. Pierwsze rozpoznawcze samoloty niemieckie widziane były w powiecie kolneńskim już 10 sierpnia 1914 r. Na początku lutego 1915 r. rozpoczęła się niemiecka ofensywa i tzw. „II Bitwa na Jeziorach Mazurskich" znana też jako „Bitwa Zimowa" (Winterschlacht).

[1] Zob. W. Guzewicz, L. Moszczyński, *Czas od zaborów do niepodległości w biografiach suwalskich księży Witolda Balukiewicza (1891–1971) i Juliana Łosiewskiego (1891–1961) – część 1*, „Studia Teologiczne" 41(2023), s. 257–276.

[2] W. Jemielity, *Rezydencja duchownych w Królestwie Polskim*, „Prawo Kanoniczne" 2001, t. 44, s. 185–205.

[3] W Archiwum Państwowym w Białymstoku (dalej: APB) przechowywane są niektóre teczki personalne kapłanów z lat 1914–1917. Zob. APB, sygn. G.Ł. 400, nr 959, Teczka ks. Juliana Łosiewskiego.

Skala tej operacji była znaczna. Na stosunkowo małym obszarze (170 km^2) zgromadzono około 250 tys. żołnierzy. Zima była wówczas bardzo mroźna, a szalejące zamiecie utrudniały manewry wojskom. Od połowy lutego 1915 r. toczyły się zaciekłe starcia w okolicach Kolna. Ciężki ostrzał artyleryjski zniszczył większość domów i kościołów w powiecie[4]. W celu oczyszczenia przedpola wojska rosyjskie nakazały ludności pospieszne opuszczenie domostw. Tak relacjonuje te wydarzenia mieszkanka Korzeniastego (miejscowość 8 km od Małego Płocka) Józefa Kisielnicka w swoich „Pamiętnikach": „Nazajutrz około 7-ej w sam Popielec budzą nas »Proszę Państwa już wszyscy fornale, parobcy, służba cała pouciekali w nocy – tak im kazali z wojska; bo już armaty na górce w Maliniaku za gorzelnią ustawione i zaraz będzie bitwa, bo w Kolnie i pod Borkowem już Prusak«". Dalej czytamy: „Z głuchym bezbrzeżnym smutkiem patrzę na szosę żywą – od tylu miesięcy z życiem ludzkim żyjącą – bo znów ciągną, ciągną długim nieprzerwanym łańcuchem – albo teraz nie zastępy wojska, którym zdawało się końca nie ma – tylko jedna długa fala wozów, wózków i pieszego ludu. Noga za nogą, noga za nogą, choć spłoszone wszystko, choć na wpół zmartwiałe z rozpaczy, z przerażenia, ale cicho bez gwaru idą…"[5].

W wyniku ostrzału kościół w Małym Płocku legł w gruzach, spaliły się doszczętnie plebania, wikariat, dom służby kościelnej. Ks. Julian Łosiewski z parafianami i proboszczem opuścił Mały Płocka 20 lutego 1915 r. Wkrótce linia frontu przesunęła się nieco na południe od Małego Płock i później utrzymała się w tym miejscu aż do ofensywy niemieckiej w lipcu 1915 r.

Z Małego Płocka do Nowogrodu nad Narwią w linii prostej jest około 20 km. Tu po święceniach przybył 30 maja 1914 r. ks. Witold Balukiewicz. Pierwotnie miał udać się do parafii Lubowo, ale biskup sejneński czyli augustowski zmienił decyzję gubernatora, kierując ks. Witolda do Nowogrodu. Pierwsze bomby spadły na Nowogród 23 lutego 1915 r. Ruch z prawego brzegu Narwi na lewy został niemal całkowicie wstrzymany. Przemieszczało się tylko wojsko i administracja wojskowa. W okolicach Nowogrodu dochodziło do walk pozycyjnych. Prasa podawała tylko lakoniczne, krótkie informacje, z których trudno było wnioskować o przebiegu linii frontu. Wielkanoc 1915 r. wypadała 4 kwietnia. „Opowiadano nam, iż między Nowogrodem a Łomżą, żołnierze obu armii przychodzili nawzajem do swych okopów, Niemcy przynosili wódkę, kiełbasę, Rosjanie papierosy, chleb. Za Nowogrodem przyszło do okopów rosyjskich z górą 100 Niemców z bronią tak, że Rosjanie zlękli się zasadzki, zaczęli chwytać za karabiny i formować się, ale Niemcy roześmiali się, rzucili broń i oświadczyli, że przyszli nie tylko się zabawić, ale oddać się w niewolę"[6]. Ten epizod nie oddaje jednak rzeczywistego układu sił na linii frontu. Decydującym wydarzeniem na Froncie Wschodnim

[4] Według Adama Chętnika w powiecie kolneńskim zniszczeniu uległo 25 390 budynków. Zob. A. Chętnik, *Kurpie,* Kraków 1924, s. 132.

[5] J.L. Grajewski, *575-lecie nadania praw miejskich Kolnu na Mazowszu*", w: Józefa Kisielnicka ze Skórzewskich „Esteja", *Pamiętniki 1903–1934*, Warszawa 2000, s. 203–204.

[6] W. Glinka, *Pamiętnik z wielkiej wojny*, t. 1, Narew–Berezyna 1927, s. 45. Zachowano oryginalną pisownię, https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/129970?id=129970.

była bitwa pod Gorlicami tocząca się między 2 a 6 maja 1915 r. W następstwie klęski wojsk rosyjskich armie niemiecka i austro-węgierska przełamały front, szybko zajmując nowe tereny. Spodziewając się ofensywy niemieckiej, od listopada 1914 r. prowadzono w rejonie łomżyńskim ewakuację urzędów gubernialnych, powiatowych, a nawet gminnych[7]. W czerwcu 1915 r. nasilił się ostrzał Nowogrodu z ciężkich dział. Całe miasto *zmieniło się w ruinę. Wycofujący się Rosjanie podpalili kościół i plebanię.* Wiele rodzin straciło dach nad głową i pospiesznie wyjeżdżało w głąb Rosji. Proboszcz Nowogrodu ks. Jan Lenkowski[8] oraz młody wikariusz ks. Witold Balukiewicz zdecydowali się także opuścić miasto wraz z mieszkańcami. Zmierzali przez Łomżę, Mężenin, Jeżewo, Choroszcz do Białegostoku[9]. Nie była to łatwa podróż. Lato 1915 r. było wyjątkowo upalne. Wielka susza trwająca od początku wiosny spowodowała wysychanie studni i potoków. Brakowało wody dla ludzi i paszy dla koni i bydła. W „Gazecie Białostockiej" relacjonowano w tym czasie: „Sznury wozów, naładowanych wszelkiego rodzaju sprzętami użytku domowego, ciągną w ostatnich dniach do Białegostoku z zachodu, z miejscowości, gdzie toczą się obecnie walki. Całe rodziny z małymi dziećmi jadą przed siebie, byle być dalej od piekła, jakim jest wojna współczesna"[10].

Cała okolica podmiejska przepełniona była uciekinierami, którzy w pobliskich lasach i na polach tworzyli ogromne obozowiska. Wojsko blokowało dworzec kolejowy w Białymstoku i główne trakty, dlatego wygnańcy mogli poruszać się tylko bocznymi drogami. Podróż była niebezpieczna, bo bandy dezerterów rabowały konie, krowy, żywność. Ksiądz Witold Balukiewicz zebrał mocniejszych mężczyzn i silniejsze kobiety, organizując oddział samoobronny uzbrojony w dębowe kije. Oddział ten skutecznie odstraszał rabusiów, udało się nawet odebrać napastnikom broń i odzyskać zrabowane wcześniej konie[11].

Uchodźców kierowano w stronę Baranowicz. Wkrótce możliwości ulokowania tam ogromnej fali ludzi wyczerpały się i wyznaczono nowe dalsze trasy ewakuacji w kierunku Mińska, Smoleńska, Rohaczewa (biał. *Rahaczou, Rahačoŭ*) i Homla[12]. Początkowo nikt nie panował nad przemieszczającą się lawiną uciekinierów, a problem z każdym dniem narastał. Tysiące osób koczujących na stacjach w straszliwych warunkach dziesiątkowane były przez choroby i epidemie. Z czasem pojawiały się próby opanowania powstałego chaosu.

W pierwszych dniach października zaczęto organizować masowy wywóz uchodźców w głąb Rosji. Kolej rosyjska miała przygotować tabor i odprawiać

---

[7] W. Jemielity, *Ewakuacja urzędów i ludności Guberni Łomżyńskiej do Rosji (1914–1918)*, „Studia Podlaskie" 2009/2010, t. XVIII, s. 165–195.

[8] Ks. Jan Lenkowski – proboszcz Nowogrodu, zmarł 5 czerwca 1936 r. w Turczynie.

[9] APB, sygn. 1424, Telegram Siemiona Papuogła, gubernatora łomżyńskiego do Adolfa Milbrata, naczelnika powiatu łomżyńskiego, Łomża 4/18 lipca 1915, s. 2 [mps].

[10] *Uciekinierzy*, „Gazeta Białostocka" 1915, nr 16, s. 127.

[11] I. Dziermejko, *Wspominamy: Długie…*, „Martyria" 1997, nr 7, s. 21. Artykuł powstał po śmierci ks. Ignacego Dziermejki na podstawie luźnych notatek; uporządkowania i opracowania literackiego dokonała Genowefa Balukiewicz (Augustów).

[12] К. Заневский, *Белорусские беженцы 1915 г.*, w: *VII Научно-практическая конференция „Спецпроект: анализнаучных исследований" 2012 г.*, <http://www.confcontact.com/2012_06_14/is2_zanevsky.htm>, dostęp 26.02.2020.

co najmniej 1200 wagonów dziennie (około jednej piątej całego taboru Rosji)[13]. Jednym z ważniejszych punktów tranzytowych był Rohaczew. W 1915 r. przez miasto przeszło co najmniej 700 tys. osób[14].

Tu wraz z uchodźcami dotarł ks. Julian Łosiewski. Został mianowany kapelanem instruktorem wygnańców z ramienia Komitetu Gubernialnego (KG)[15]. Sytuacja w mieście była bardzo trudna z uwagi na warunki sanitarne, ludzką nędzę i szerzące się choroby. Śmierć obecna była na każdym kroku, a mieszkańcy obojętnieli na widok niegrzebanych, porzuconych zwłok. Dla młodego księdza praca w tych warunkach była wielkim wyzwaniem.

Ks. Julian, sprawując posługę kapelana, spędzał w kościele parafialnym w Rohaczewie w dni powszednie średnio po 5–6 godzin. W ciągu dziesięciu tygodni posługi w Rohaczewie 270 razy wzywany był do chorych, a 30 razy jeździł na eksportę. Pełnił posługę kapelana w szpitalach wojskowych w Rohaczewie, wizytował szkółki i ochronki, wyszukiwał miejsca noclegowe dla wygnańców oraz lokale na sierocińce. Wielokrotnie bywał z posługą kapłańską w Zborowiczach, Hodorowiczach, Sielcach, Judyczach, Kamionce, Stefanowie, Koźmie, Zieśkowie, Wiszeńcu, Luszewie, Byczkach, Osinówce, Lubominie, Szutni, Zapolu, Żłobinie i okolicach. Badał stan zdrowotny i potrzeby uchodźców, organizując doraźną pomoc finansową i materialną (opał), łagodził konflikty wewnątrz grup uchodźców. Jak napisał w sprawozdaniu: „rozsiewał słowa pociechy i otuchy przestrzegając, aby partie żyły w bojaźni Bożej i nie zaniedbywały religii katolickiej”[16].

Ks. Łosiewski na polecenie arcybiskupa Cieplaka opuścił Rohaczew 1 stycznia 1916 r. i udał się do Troicka w guberni orenburskiej (Syberia)[17]. Przed wyjazdem napisał jeszcze w sprawozdaniu, że z uwagi na ogrom pracy pożądane byłoby wysłanie do Rohaczewa nie jednego, lecz dwóch kapelanów.

---

[13] А.А. Поливанов, *Девять месяцев во главе Военного министерства (13 июня 1915 г. – 13 марта 1916 г.)*, ВИ, 1994, nr 11, s. 136.

[14] Liczba ta dotyczy tylko uchodźców zarejestrowanych. Rzeczywista liczba uchodźców była wyższa, bo wielu nie zgłaszało swojego przybycia. Zob. Ф. Кудринский, Ф. Андреевич, *Беженцы*, „Нёман” 1997, nr 6, s. 82.

[15] Komitet Gubernialny był częścią struktury organizacyjnej mińskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny (PTPOW) dla Regionu Zachodniego i działał na terenach Białorusi niezależnie od Centralnego Komitetu Obywatelskiego (CKO). Oddział CKO w Rohaczewie założono 23 sierpnia/5 września 1915 r. Zob. M. Korzeniowski, *Region Zachodni Centralnego Komitetu Obywatelskiego – powstanie i początki działalności*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1994, t. XXIX, s. 32. Ks. Julian Łosiewski uzyskał nominację na kapelana wygnańców 1 października 1915 r. z polecenia ks. A. Łukasiewicza (proboszcza Homla). Zob. Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), CKO, sygn. 816, Spisy pracowników, korespondencja, Akta w sprawie składu osobistego Oddziału Komisji w Rohaczewie, s. 5.

[16] AAN, CKO, sygn. 788, Akta w sprawie obsługi religijnej. Instrukcje, korespondencja, Sprawozdanie ks. J. Łosiewskiego, s. 81.

[17] Powód przeniesienia ks. Łosiewskiego na Syberię do Troicka nie jest do końca znany. Na posiedzeniu Rady Zjazdów organizacji polskich w Rosji w październiku 1915 r. uchwalono petycję do ks. biskupa Cieplaka o mianowanie księży na Syberię dla niesienia pomocy religijnej polskim jeńcom wojennym. Właśnie w Troicku władze rosyjskie zorganizowały obóz dla jeńców wojennych, w tym i Polaków wcielonych do armii niemieckiej lub austriackiej. Być może przeniesienie księdza do Troicka było odpowiedzią na ten apel. Zob. „Kurier Warszawski” z 1 listopada 1915 r, nr 302, s. 6.

Księża Balukiewicz i Lenkowski dotarli natomiast jeszcze dalej – do powiatu homelskiego (dzisiejsza Białoruś). Opiekę nad uchodźcami przejął na obecnych terenach Białorusi Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego[18]. Jego oddział w Homlu powstał 1 października 1915 r. Biuro mieściło się w pobliżu dworca kolejowego przy ul. Zamkowej, w domu Borysenkowa. O pomoc dla uchodźców apelował także administrator rzymskokatolickiej diecezji mohylewskiej, wydając zarządzenia dla duchowieństwa (Nr 3606 z 17 lipca, Nr 4141 z 14 sierpnia, Nr 5651 i Nr 5876 z 10 i 17 października) oraz odezwy do braci kapłanów[19]. 17 października 1915 r. proboszcz Homla oraz instruktor Trzebliński wysłali do Rosławia[20] telegram informujący o zbliżającej się do Homla od strony Czeczerska dużej grupie wygnańców (około 300 rodzin), dla których potrzebna będzie pilna pomoc żywnościowa, sanitarna i religijna. Dorośli zapadali na tyfus plamisty, a dzieci chorowały masowo na szkarlatynę. Epidemia tyfusu rozwijała się w odległym o 100 km Czernihowie. Proboszcz Homla, w celu zbadania sytuacji, wysłał do Czernihowa przypadkowo spotkanego ks. Witolda Balukiewicza. Jego odwaga i roztropność zrobiły na proboszczu duże wrażenie, tak że zwrócił się z prośbą do Prezesa CKO o mianowanie ks. Balukiewicza kapelanem wygnańców, pisząc: „Mam tu dobrego kandydata na okręg homelski. Jest nim ks. Witold Balukiewicz z diecezyi sejneńskiej. On właśnie jeździł do Czernihowa. Młody energiczny ksiądz. Obszary tu są straszne, do kościoła daleko, potrzeba więc, aby ksiądz z posługą i nabożeństwem jeździł po wsiach… Przeto najuprzejmiej proszę Czcigodnego Pana Prezesa o łaskawe wystawienie nominacji na kapelana instruktora dla ks. Witolda Balukiewicza na okręg homelski z prawem zamieszkania w Rudni Stałbuńskiej pow. Homelski, Guberni Mohylewskiej licząc dzień jego służby w Komitecie z 9/22 listopada 1915 r."[21]

Kierownictwo Rejonu Zachodniego przywiązywało dużą wagę do sprawnej organizacji pomocy religijnej na swoim terenie, informując administratora

[18] Komitet Gubernialny był częścią struktury organizacyjnej mińskiego oddziału PTPOW dla Regionu Zachodniego i działał na terenach Białorusi niezależnie od CKO. Oddział CKO w Rohaczewie założono 23 sierpnia/5 września 1915 r. Zob. M. Korzeniowski, *Region Zachodni Centralnego Komitetu Obywatelskiego – powstanie i początki działalności*, s. 32. Jak wspomniano, ks. Julian Łosiewski uzyskał nominację na kapelana wygnańców 1 października 1915 r. z polecenia ks. A. Łukasiewicza (proboszcza Homla). Zob. AAN, CKO, sygn. 816, Spisy pracowników, korespondencja, Akta w sprawie składu osobistego Oddziału Komisji w Rohaczewie, s. 5.

[19] M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, *Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów*, Lublin 2018, s. 209.

[20] W Rosławiu w guberni smoleńskiej mieściła się Rejonowa Zachodnia Komisja Wykonawcza CKO, której podlegał oddział w Homlu. Zachodnia Komisja zarządzała jednym z największych rejonów tak pod względem obszaru, obejmując gubernie: mińską, część południową mohylewskiej, smoleńską, orłowską i czernihowską, jak i pod względem liczby osiadłych wygnańców (około 150 tys. osób). Po 1 stycznia 1917 r. likwidowano Zarządy Rejonowe, powołując w ich miejsce okręgi. Zob. M. Korzeniowski, *Na wygnańczym szlaku. Działalność CKO na Białorusi w latach 1915–1918*, Lublin 2001, s. 34.

[21] AAN, CKO, sygn. 788, Akta w sprawie obsługi religijnej. Instrukcje, korespondencja, List ks. A. Łukasiewicza do Prezesa Komisji Zachodniej CKO z dnia 12/25 listopada 1915 r., s. 24. W innym miejscu w zestawieniu kapłanów oddziału w Homlu podawana jest data wstąpienia do CKO na 9 listopada 1915 r., zaś nominacji 17 listopada 1915 r. – AAN, CKO, sygn. 788, Akta w sprawie obsługi religijnej. Instrukcje, korespondencja, s. 6.

archidiecezji mohylewskiej biskupa Jana Cieplaka o sytuacji i o nominacjach. W lutym 1916 r. Komisja przesłała do Piotrogrodu, do biskupa Cieplaka, sprawozdanie ze swej działalności, informując: „Zachodnia Komisja prosiła Wielebnych księży – wygnańców, którzy razem szli z ludem, jak również i miejscowe Duchowieństwo, aby bezzwłocznie nieśli pomoc duchową wygnańcom, zwłaszcza umierającym w czasie podróży. Do takich Księży, którzy od samego początku nieśli pomoc wygnańcom na terenie działalności Komisji Zachodniej i zaproszonych do tej pracy przez nią – należeli: Ks. Kazimierz Suchcicki[22] z diecezyi płockiej, ks. Jan Pomiechowski[23] z diecezyi sejneńskiej i ks. Witold Balukiewicz z diecezyi sejneńskiej"[24] [pisownia oryginalna – W.G., L.M.].

Ks. Balukiewicz po przybyciu do powiatu homelskiego we wrześniu 1915 r. zatrzymał się wraz z grupą wygnańców w Rudni Stołbuńskiej[25]. Rolę przewodnika grupy (zwanej partią) pełnił ojciec księdza Witolda – Jan Balukiewicz. Partia liczyła 44 osoby (osiem rodzin)[26]. Powojskowe baraki, do których otrzymali przydział, okazały się bardzo zdewastowane, bez okien, bez drzwi z cieknącymi dachami. Na pryczach leżały podarte sienniki wypełnione resztkami słomy. Największym utrapieniem były jednak różnego rodzaju insekty, karaluchy, prusaki, pluskwy i wszy. Z każdym dniem przybywało chorych na tyfus, a brak pożywienia stawał się coraz bardziej dokuczliwy. Ks. Balukiewicz sprowadził do Rudni wojskową pomoc medyczną oraz kuchnię polową, zapobiegając dalszemu rozwojowi epidemii[27].

W styczniu 1916 r. władze oddziału CKO w Homlu przeprowadziły reorganizację pracy księży kapelanów przebywających w powiecie. W parafii homelskiej zatrudnionych było dziesięciu kapłanów[28]. Po odwołaniu ks. Józefa Ginatta

---

[22] Ks. płk Kazimierz Suchcicki (ur. 8 listopada 1882 r. w Piotrowie, zamordowany w kwietniu 1940 r. w Katyniu) – profesor seminarium w Sandomierzu, dziekan Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej, awansowany pośmiertnie na stopień generała brygady.

[23] Ks. Jan Pomiechowski pochodził z Kolna. Pod kierownictwem ks. Jana Pomiechowskiego powstało w grudniu 1918 r. kolneńskie gimnazjum. W okresie przed plebiscytem stanowiło ważny element oddziaływania polskości na Mazurów.

[24] AAN, CKO, sygn. 788, Akta w sprawie obsługi religijnej, Instrukcje, korespondencja, Pismo Zachodniej Komisji Wykonawczej CKO w Piotrogrodzie do biskupa J. Cieplaka nr 3312 z 29 lutego 1916 r., s. 144n.

[25] Rudnia Stołbuńska (biał. Стаўбунская Рудня, ros. Рудня-Столбунская) wieś 20 km na północny wschód od miejscowości Wietka (Ветка), 42 km od Homla. W 1897 r. było tu 119 gospodarstw, 714 mieszkańców, 95% katolików, głównie potomków zesłańców. Kaplica w Rudni wzniesiona została na terenie cmentarza w 1874 r. i należała do parafii homelskiej. W 1916 r. homelski dziekan ks. Jaczejko zwrócił się do biskupa Cieplaka o indult na odprawianie mszy świętych w kaplicy w Rudni. Nabożeństwa i msze odprawiali tu księża z Homla, a w 1915–1916 ks. Balukiewicz, Zob. Г. форум ВГД, *Рудня-Стаўбунская*, n.d., <https://forum.vgd.ru/45/27007/100.htm?a=stdforum_view&o=>, dostęp: 09.03.2020.

[26] AAN, CKO, sygn. 868, Akta sprawozdań statystycznych Oddziału Komisji w Homlu, Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego (w Piotrogrodzie), Opis Partji Zorganizowanych w Oddziale Homelskim, s. 19.

[27] I. Dziermejko, *Wspominamy: Długie*..., „Martyria" 1997, t. 7, s. 22.

[28] Byli to: ks. Jan Gintyłło (Gintiełło) z parafii Kurkle w dekanacie uciańskim diecezji żmudzkiej, ks. Józef Ginatt proboszcz parafii Plungiany w dekanacie retowskim diecezji żmudzkiej, Joachim Raczkowski administrator parafii Lack dekanatu lidzkiego diecezji wileńskiej, ks. Józef Dailida administrator parafii Kołaki diecezji sejneńskiej pracujący w Rudni Szlagina parafii

z Homla i wyjeździe ks. Lenkowskiego, na ich miejsce przeniesiono z Rudni Stołbuńskiej ks. Balukiewicza. Pierwotnie zakładano, że na jednego kapelana powinno przypadać około 5 tys. wygnańców. Ksiądz Balukiewicz w powiecie homelskim objął opieką dwukrotnie więcej osób (około 10,5 tys.)[29]. Zamieszkał w Homlu przy ul. Wietriennaja 7. Dotarcie do wiernych, do rozrzuconych po całym terenie kaplic, było trudne z uwagi na znaczne odległości, stan dróg i brak komunikacji.

W samym powiecie homelskim zarejestrowano w owym czasie 135 partii liczących 11 404 osoby i około 6,5 tys. osób nieujętych w statystykach CKO[30]. W sprawozdaniu ze stycznia 1916 r. ks. Balukiewicz wymieniał 15 miejscowości[31], do których udawał się w ciągu miesiąca z posługą kapłańską. Oprócz wyjazdów w teren do jego obowiązków należało odwiedzanie chorych i rannych w sześciu pobliskich szpitalach. Tylko w styczniu 1916 r. sporządził 27 aktów zgonu, udzielił 48 chrztów i 29 ślubów. W miesiącach letnich natomiast ks. Balukiewicz prowadził w sierocińcach przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi[32]. 4 maja 1916 r. Zachodnia Komisja Wykonawcza Oddziału w Homlu zwróciła się do Wydziału I Zachodniej Komisji, by przesunąć ks. Gładysza do powiatu homelskiego. Jak podano w uzasadnieniu: „Ze względu na znaczną rozległość Oddziału Homelskiego Kapelan Instruktor Ks. Balukiewicz – pomimo usilnej pracy – nie może nadążyć w niesieniu duchowej pomocy w dostatecznej mierze

---

Homel, ks. Jan Lenkowski proboszcz Nowogrodu diecezji sejneńskiej, ks. Witold Balukiewicz wikary parafii Nowogród, ks. Jan Pomiechowski wikary z parafii Mały Płock diecezji sejneńskiej pracujący w miejscowości Nowozybkow guberni czernihowskiej, ks. Gabryel Czerwiński z parafii Zwoleń diecezji sandomierskiej pracujący w Wietce parafii Homel, ks. Feliks Horodyński administrator parafii Janowiec nad Wisłą diecezji sandomierskiej, ks. Jan Majsterski administrator parafii Wisznice w dekanacie włodawskim diecezji lubelskiej pracujący w Wietce parafii Homel. Zob. M. Korzeniowski, *Uchodźstwo polskie*..., s. 517.

[29] Tamże, s. 409 – Pismo Zachodniej Komisji Wykonawczej CKO w Piotrogrodzie do biskupa Jana Cieplaka, administratora archidiecezji mohylewskiej, Rosław, 29 lutego/13 marca 1916 r. Wniosek o przeniesienie ks. Balukiewicza z Rudni Stołbuńskiej do Homla skierowany został do Zachodniej Komisji Wykonawczej 10 stycznia 1916 r. Zob. AAN, CKO Piotrogród, Akta... w sprawie obsługi religijnej. Instrukcje, korespondencja, s. 76, https://szukajwarchiwach.pl/2/51/0/3.5/788/skan/full/woot3dHnfHIroSyMp0kZ1Q.

[30] AAN, CKO, sygn. 714, Korespondencja ogólna Oddział w Homlu, Sprawozdanie miesięczne Oddziału Zachodniego Komisji Wykonawczej Centralnego Komitetu Obywatelskiego Oddział w Homlu za miesiąc styczeń 1916. Wśród zarejestrowanych wygnańców było 2256 mężczyzn, 3330 kobiet i 5819 dzieci, s. 57.

[31] Ks. W. Balukiewicz docierał do odległych nawet o 40 km sierocińców i miejscowości z kaplicami, gdzie celebrował msze święte. Bez zmiany konia efektywnie można było przejechać bryczką spokojnym tempem dziennie 30–40 km, a przy dużym zmęczeniu koni 50–60 km. W trakcie takich podróży odwiedzał majątki osiadłych tu Polaków. Na Homelszczyźnie były to m.in. znamienite rody Sołtanów i Kruszewskich. Pomagali oni w różny sposób rodakom. W Radziejowie (ros. Радеево, biał. Радзеева) w pobliżu Homla sierociniec dla polskich dzieci prowadziła Helena Kruszewska. Po zakończeniu I wojny pracowała w prywatnym gimnazjum Zofii Wołowskiej w Warszawie i do swojej bursy przygarnęła młodsze rodzeństwo ks. Balukiewicza.

[32] AAN, CKO, sygn. 788, Zachodnia Komisja Wykonawcza Oddział w Homlu, Akta w sprawie obsługi religijnej. Instrukcje, korespondencja, Sprawozdanie ks. Witolda Balukiewicza za miesiąc lipiec 1916 r., s. 324.

naszym wygnańcom”[33]. Nie uzyskawszy pomocy, przeciążony pracą i zmęczony bezskutecznymi staraniami o lepsze warunki dojazdu do odległych miejscowości, zrezygnował najprawdopodobniej pod koniec 1916 r. z funkcji kapelana dla uchodźców.

Tymczasem ks. Julian Łosiewski wysłany przez biskupa do guberni orenburskiej zastał tam niezmiernie trudną sytuację. Przede wszystkim brakowało żywności. Już w 1916 r. zmniejszyła się powierzchnia zasiewów w guberni, a na skutek nieurodzaju zebrane plony stanowiły tylko połowę tych z 1913 r. Niezadowolenie ludności potęgowało jeszcze wprowadzenie od lipca 1916 r. w Czelabińsku i Troicku kartek na żywność. Sytuację pogarszał fakt, że wciąż docierali tu uciekinierzy, a do obozu jenieckiego w Troicku przybywało coraz więcej żołnierzy z rozbitych jednostek austro-węgierskich. Wśród nich było wielu naszych rodaków[34]. Wkrótce zmniejszono racje żywnościowe, pogorszyły się też warunki sanitarne, co spowodowało wybuch epidemii tyfusu rozlewającej się na całą Syberię.

W wyniku napływu nowych uchodźców liczebność Polaków wzrosła tak znacząco, że było możliwe uruchomienie polskiej szkoły w Troicku. Stara emigracja, często wykształcona i dobrze sytuowana, z rezerwą spoglądała na poczynania nowo przybyłych. Ksiądz Julian angażował się w działalność pomocową. Był kapelanem dla uchodźców i żołnierzy internowanych w obozie w Troicku. Uczestniczył w pracach rady gminy, zbierał datki na kuchnię, jadłodajnię, ochronkę dla dzieci i przytułek dla potrzebujących. W Troicku w Domu Polskim przy ul. Orenburskiej 47 urządził kaplicę. „W największym pokoju mieści się kaplica, obok zakrystia. Msze odbywały się stale przy akompaniamencie fisharmonii. Młody ksiądz Łosiewski przyjmuje czynny udział w pracach społecznych, marzy jednak o stanowisku kapelana w W.P. i w tym kierunku poczynił już konkretne kroki”[35].

Wybuch rewolucji lutowej i bolszewickiej w 1917 r. pogrążył Rosję w chaosie. Dochodziło do licznych aktów przemocy ze strony zrewoltowanych kręgów ludności, podburzanych przez lewicowych agitatorów, wywodzących się z różnych radykalnych sił politycznych. Władza przechodziła z rąk do rąk. 28 lutego 1918 r. Troick został zajęty przez bolszewików, a w sierpniu władzę przejęli ponownie „biali”. Zamożniejsi parafianie wyjeżdżali. Garstka duchownych katolickich, którzy pozostali na Syberii, odcięta została od swoich władz kościelnych.

---

[33] AAN, CKO, sygn.788, Zachodnia Komisja Wykonawcza Oddział w Homlu, Akta w sprawie obsługi religijnej. Instrukcje, korespondencja, Pismo z dn. 4 maja 1916 r., s. 214.

[34] Do rejonu Czelabińska przybyło około 30 tys. ludzi, z czego do samego Czelabińska około tysiąca Polaków. Zob. С.А. Пьянков, Н.А. Михалев, *Беженцы первой мировой войны на Урале: численность, размещение, состав*, „Междисциплинарные конференции, семинары, сборники” 2014, s. 335. We wrześniu 1916 r. do niewoli rosyjskiej dostał się i został osadzony w obozie w Troicku gen. Bernard Stanisław Mond, lecz po roku udało mu się zbiec z obozu. Jeńcy polskiego pochodzenia mieli zapewnioną opiekę duszpasterską (ks. Łosiewski) i wsparcie organizacji dobroczynnych. Takie liberalne traktowanie nie było dziełem przypadku. Polaków, podobnie jak innych jeńców słowiańskiego pochodzenia, uważano za przyszłych potencjalnych rekrutów armii carskiej.

[35] Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), I.122.97.34, Gminy polskie na Syberii, Delegatura PKW Czelabińsk, s. 520.

W drugiej połowie lipca 1918 r., na zjeździe w Czelabińsku, powołano Polski Komitet Wojenny, obejmujący swą działalnością całą Rosję. Komitet przygotowywał się do ewakuacji ludności polskiej. Ze sporządzonego rejestru wynikało, że 467 Polaków zamieszkujących w Troicku i okolicach zgłosiło gotowość do ewakuacji. Jedną z pierwszych miejscowości, w której zaczęto spontanicznie formować polskie oddziały wojskowe, był Czelabińsk. W rocznicę bitwy grunwaldzkiej w lipcu 1918 r. legion czelabiński złożony z dwóch kompanii po raz pierwszy zaprezentował się publicznie[36]. Aktywność ks. Łosiewskiego została zauważona i pod koniec lipca 1918 r. został mianowany honorowym kapelanem przy Polskim Punkcie Zbornym w Czelabińsku (odległość pomiędzy Troickiem a Czelabińskiem – to koleją około 150 km)[37].

Pomimo pogarszającej się sytuacji, Polacy nie upadali na duchu i wspierali się wzajemnie: „…w dniu 29 urządzono »Listopadówkę« – w dzień odbyło się nabożeństwo żałobne w miejscowej kaplicy z piękną mową wygłoszoną przez miejscowego kapłana ks. Łosiewskiego, a wieczorem wygłosił wykład pan Wojciechowski »Powstanie 1863 roku: jego powstanie i skutki« w salce miejscowej ochronki. Z dochodów Związku Wojennego ofiarowano 500 rubli na rzecz szpitala wojennego w Nowo-Nikołajewsku”[38].

Do organizowanych jednostek wojskowych zgłaszali się Polacy, ale też Litwini (w Czelabińsku było największe na Uralu skupisko Litwinów). Na początku sierpnia Litwini wystosowali pismo do przedstawiciela Polskiego Komitetu Wojennego PKW w Czelabińsku z propozycją utworzenia formacji litewskiej u boku Wojska Polskiego we Wschodniej Rosji i na Syberii. Strona polska wyraziła zgodę. Już w styczniu 1919 r. liczebność polskich sił szacowano na 8 tys. ludzi, zapadła więc decyzja o utworzeniu z nich samodzielnej dywizji. We Francji istniały już trzy polskie dywizje, czwartą dowodził gen. Lucjan Żeligowski w Kubaniu, zatem tworzona dywizja otrzymała kolejny numer – piąty i oficjalną nazwę Dywizji Strzelców Polskich zwanej też 5 Dywizją Syberyjską.

Ks. Julian Łosiewski wyjechał z Troicka i po długiej podróży (około 1600 km) 1 lipca 1919 r. zameldował się w sztabie dywizji w Nowo-Nikołajewsku (obecnie Nowosybirsk – Rosja), by objąć funkcję kapelana. Był to już ostatni moment na swobodny wyjazd, bowiem jednostki Armii Czerwonej weszły do niebronionego Czelabińska 24–25 lipca, a 4 sierpnia zdobyły Troick[39].

---

[36] D. Radziwiłłowicz, *Państwa sojusznicze i rządy Aleksandra Kołczaka wobec polskich organizacji politycznych i wojskowych na Syberii oraz Dalekim Wschodzie w latach 1917–1920*, „Zesłaniec” 2018, t. 75, s. 11.

[37] W wielu miejscowościach Syberii w tzw. punktach zbornych formowały się polskie oddziały zbrojne. Data mianowania (28 lipca 1918 r.) ks. Łosiewskiego na kapelana przy Polskim Zbornym Punkcie w Czelabińsku podana w poświadczeniu służby. Zob. Wojskowe Biuro Historyczne (dalej: WBH), sygn. Odrzuc. 4.04.1938, Łosiewski Julian, s. 1.

[38] CAW, I.122.97.29, Gminy polskie na Syberii, Pismo do Delegata P.K.W. na okręg Czelabiński w Czelabińsku z 3 grudnia 1919 r., nr 37, b.n.

[39] J.D. Smele, *Civil war in Siberia. The anti-Bolshevik government of Admiral Kolchak 1918–1920*, Cambridge 1997, s. 482.

Służba duszpasterska w wojsku

Ks. Witold Balukiewicz w swoim życiorysie napisał: „W roku 1917 otrzymałem nominację na kapelana wojskowego do 1 armii rosyjskiej. Po rozmaitych cierpieniach i niebezpieczeństwach życia wracam do kraju w r. 1918 w miesiącu lipcu”[40]. Natomiast w karcie rejestracyjnej, w kolumnie zatytułowanej – „Zajmowane stanowiska”, widnieje zapis: „w latach od 1917 do 1918, stanowisko – kapelan wojska rosyjskiego, 12 armia, Rosja”[41].

Okoliczności powołania księdza do służby wojskowej nie są znane. Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego Okręgu Mohylewskiego w piśmie z 27 lutego 1917 r. do Centralnego Komitetu Obywatelskiego w Piotrogrodzie informował, że zaszła zmiana i podał listę kapelanów zatwierdzonych przez władzę duchowną. Znaleźli się tu oprócz ks. Witolda Balukiewicza także księża: Wiktor Gogolewski, Witold Grotowski, Stanisław Zarzycki, Michał Poczobutt i Józef Grajewski. Na późniejszej liście kapelanów, z datą październik 1917 r., nie ma już nazwiska ks. Zarzyckiego, a przy przekreślonym nazwisku Balukiewicz widnieje zapis – ks. Naruszys – Witebsk. Obowiązki kapelana w armii ks. Witold objął zatem nie wcześniej niż w marcu 1917 r.

Od kwietnia 1916 do czerwca 1917 r. wspomniana 1 armia tworzyła trzon zgrupowania Frontu Północnego. Działała na obszarze od Zatoki Ryskiej aż do miejscowości Widze (biał. *Відзы*) w obwodzie witebskim w rejonie brasławskim (w linii prostej to około 400 km). Początkowo 1 armia zajmowała lewe skrzydło frontu, a od lipca przegrupowana została do centrum, broniąc dostępu do Piotrogrodu razem z 5 i 12 armią. Wyjaśnia to pozorną niespójność w dokumentach ks. Balukiewicza wskazujących na przydział do dwóch różnych zgrupowań armijnych. Tak w 1 armii, jak i w 12 służyło wielu naszych rodaków i jest prawdopodobne, że ks. Balukiewicz był ich kapelanem w czasie, gdy obie armie współdziałały ze sobą na Froncie Północnym[42]. Wiele jednostek rosyjskich nie miało własnych duszpasterzy i jeden kapelan musiał często obsługiwać oddziały rozrzucone na dużym obszarze. Nominacja mogła mieć związek z objęciem przez gen. Józefa Dowbora Muśnickiego funkcji szefa sztabu 1 armii rosyjskiej[43]. Występując do biskupa Cieplaka o wydelegowanie polskich kapelanów do armii,

---

[40] Archiwum Diecezji Łomżyńskiej (dalej: ADŁ), Teczka personalna ks. W. Balukiewicza, Życiorys ks. Witolda Balukiewicza, sporządzony w Wiżajnach 15 marca 1928 r.

[41] Tamże, Karta rejestracyjna.

[42] 12 armię sformowano w 1915 r. Jej dowództwo objął gen. Paweł Plehwe (1850–1916). Znał dobrze Suwalszczyznę, był bowiem szefem Mariampolskiego Pułku Huzarów, a wcześniej edukację pobierał w warszawskim gimnazjum. Do armii jako rekrutów wcielano głównie mężczyzn z guberni łomżyńskiej. Zob. *Русская армия в Великой войне: Картотека проекта: Плеве Павел Адамович,* <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=202>, dostęp: 10.03.2020.

[43] Józef Dowbor Muśnicki (ur. 25 października 1867 r. w Garbowie, zm. 26 października 1937 r. w Batorowie) – generał Armii Imperium Rosyjskiego, a później generał broni Wojska Polskiego, naczelny dowódca Sił Zbrojnych Polskich w byłym zaborze pruskim. Od 17 stycznia do 28 kwietnia 1917 r. szef sztabu I armii rosyjskiej. Zob. *Józef Dowbor-Muśnicki*,< https://pl.wikipedia.org/wiki/Józef_Dowbor-Muśnicki>, dostęp: 10.03.2020.

generał liczył, że obecność kapłanów wpłynie na poprawę morale wśród żołnierzy i bardziej jeszcze zintegruje jednostki polskie.

W styczniu i lutym 1917 r. w Rosji miały miejsce strajki. Rewolucja lutowa spowodowała pogłębiające się rozprężenie w armii i anarchizację w jej szeregach. Służba kapelana stawała się niebezpieczna. Traumatyczne przeżycia ks. Balukiewicza związane były najprawdopodobniej także z udziałem w bitwie pod Rygą od 31 sierpnia do 3 września 1917 r. Niemcy zastosowali tu taktykę ogłuszającego, gwałtownego przygotowania artyleryjskiego z użyciem amunicji konwencjonalnej i gazowej, zalewając pozycję 12 armii iperytem i fosgenem. Straty w samej tylko 12 armii szacowane były na około 25 tys. zabitych i zaginionych żołnierzy, a Niemcy zdobyli ponad 200 dział.

19 stycznia 1918 r. Rada Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny w piśmie do Głównego Zarządu Centralnego Komitetu Obywatelskiego zakomunikowała: „Niniejszym mamy zaszczyt zawiadomić WPanów, że zgodnie z odezwą Jego Ekscelencji Arcybiskupa Metropolity ks. Edwarda Roppa z dnia 15 stycznia r. b. za Nr 377, na wakującą posadę kapelana dla wygnańców gub. Połtawskiej mianowany został były kapelan wojskowy I armii ks. Witold Balukiewicz. Ks. Balukiewicz ma zamieszkać w m. Łubniach”[44]. Ks. Balukiewicz nie dotarł już do Łubni i w lipcu 1918 r. wrócił do Polski, kończąc swoją wojenną odyseję. Po powrocie do kraju ciężko zachorował na tyfus plamisty, zwany wówczas „gorączką wojenną” lub „gorączką okopową”.

Tymczasem na Syberii, gdzie przebywał ks. Julian Łosiewski, trwała jeszcze wojna domowa. Dla rodaków rzuconych tam przez los jedyną nadzieją na powrót do ojczyzny było wstąpienie do polskiego wojska. Ks. Julian Łosiewski objął funkcję kapelana w 5 Dywizji Syberyjskiej, w 5 pułku artylerii polowej lekkiej, dowodzonym przez płk. Karola Skirgiełło-Jacewicza. W pułkach artylerii znaczny procent składu personalnego stanowili żołnierze z armii rosyjskiej. Byli oni podatni na sowiecką propagandę, stąd zdarzały się przypadki przechodzenia żołnierzy na stronę bolszewicką. Za różne przewinienia sądy wojskowe wydawały wyroki śmierci. W tej sytuacji posługa kapłańska nie należała do łatwych.

W październiku 1919 r. podjęto decyzję o ewakuacji oddziałów 5 Dywizji Strzelców Polskich (5 DSP). Sytuacja wojsk koalicji antybolszewickiej ulegała stopniowemu pogorszeniu. Armia Czerwona nieustannie posuwała się na wschód, zajmując kolejne tereny położone wzdłuż linii kolei transsyberyjskiej. Ewakuacja 5 DSP odbywała się w warunkach mroźnej syberyjskiej zimy przy temperaturach dochodzących do minus 30 stopni Celsjusza. Towarzyszyły jej ciężkie walki z atakującymi oddziałami bolszewickimi. Pułk artylerii, w którym służył ks. Łosiewski, stoczył swoją ostatnią bitwę w rejonie stacji kolejowej Tajga. Cofające się oddziały polskie, tocząc krwawe potyczki, dotarły 7 stycznia 1920 r. do stacji Klukwiennaja (obecnie – Ujar, 100 km od Krasnojarska). Tu 10 stycznia, po naradzie wojennej, podjęto decyzję o kapitulacji i około 10 tys. żołnierzy dostało się do niewoli. Do niewoli trafił też ks. Julian Łosiewski. Bolszewicy nie dotrzymali

[44] AAN, CKO, sygn. 108, s. 855.

żadnych warunków kapitulacji[45]. W prowizorycznie zorganizowanych obozach Polacy umierali z wycieńczenia, głodowych racji żywnościowych, trawieni chorobami i szykanami czerwonoarmistów. Największą grupę Polaków umieszczono w obozie w Krasnojarsku. We wrześniu 1920 r. część oficerów przemieszczono z Krasnojarska do obozów w Omsku i Tule, a o losie blisko stu oficerów nic nie wiadomo[46].

Sytuacja uwięzionych znacznie pogorszyła się wiosną 1920 r., kiedy wybuchła wojna polsko-bolszewicka. Gubernialna komisja nadzwyczajna do walki z kontrrewolucją rozpoczęła śledztwa i masowe czystki. Czekiści stawiali Polakom wiele zarzutów: ograbianie cywilnych mieszkańców Syberii, udział w „organizacji kontrrewolucyjnej", agitację antysowiecką, itd. Zapadały wyroki od kary śmierci czy uwięzienia w obozie koncentracyjnym do prac przymusowych przez okres od 6 miesięcy aż do 15 lat[47]. Około 60% Polaków wziętych do niewoli zginęło później w więzieniach i obozach[48]. „Jeniec [u bolszewików] to marny robak, można go zniszczyć, zabić i zamorzyć, ni prawa, ni sądu jak tylko śmierć i śmierć za każdym skinieniem i za każde niewykonanie natychmiastowe rozkazania »czerezwyczajek« bolszewickich. Jeszcze pozostała masa żołnierzy w obozie i czeka, co to będzie. Komisaryczny kat rozkazuje w obozie: tyle zegarków, tyle bielizny, tyle ubrań, tyle płaszczy naszykować [natychmiast]. Są szmery, co to, a my nago zostaniemy, to tak nas proletariuszy się traktuje? Powstaje wewnętrzny opór, to na nic, bo co tylko było można, zabrano – żołdacy odeszli biorąc wszystko. Oto tak idzie w nieskończoność, aby był powód do zabijania i niszczenia jeńców polskich, zaś opornych notowano, wybierano i męczono nago na lodzie w lodowni; gdy posiedział kilka godzin to zastygł, kiedy zaś kat zawołał go po nazwisku, a on się nie odezwał, to ślepo strzelał i zabijał onych nieszczęśliwych, niemogących wymówić już słowa. Oto obraz postępu hien bolszewickich"[49].

Represje dotykały także ludność cywilną. Hasło bolszewików brzmiało bowiem: Cara zabiliśmy, teraz kolei na panów, bogaczy i popów. Naoczny świadek tamtych wydarzeń tak relacjonuje swoje spotkanie w Krasnojarsku z ks. Julianem Łosiewskim: „Zbliżało się Boże Narodzenie 1920 roku. Wreszcie wybrałem się jednak nie tyle do kościoła, co na plebanię, dowiedziałem się bowiem, że są tam wszyscy nasi kapelani. Chciałem zobaczyć się z księdzem Łosiewskim, kapelanem pułku artylerii, którego znałem jeszcze z Troicka. I rzeczywiście zastałem go. Bardzo zmizerniał: jeżeli ludność cywilna nieraz przymierała głodem, to księża byli specjalnie krzywdzeni"[50].

Obawiano się pomagać duchownym, aby nie narazić się bolszewikom, którzy pod byle pozorem mogli oskarżyć o sprzyjanie działalności kontrrewolucyjnej

---

[45] S. Leończyk, *V Syberyjska Dywizja Strzelców Polskich i zakończenie jej działalności w guberni jenisejskiej (1919–1921)*, 2011, <https://zeslaniec.pl/49/Leonczyk.pdf>, dostęp: 10.03.2020.

[46] Tamże.

[47] Tamże.

[48] T. Lachowicz, *Zagłada 5 Dywizji Syberyjskiej (przyczynek)*, 2011, <https://zeslaniec.pl/49/Lachowicz.pdf>, dostęp: 10.03.2020.

[49] A. Niedziela, *Od Klukwiennej do Harbina*, <https://zeslaniec.pl/50/Niedziela.pdf>, dostęp: 10.03.2020.

[50] S. Bohdanowicz, *Ochotnik*, Warszawa 2014, s. 241.

(w listopadzie 1920 r. Feliks Dzierżyński zażądał od aktywistów „oczyszczenia" Rosji z elementów kontrrewolucyjnych).

Rok 1921 okazał się jeszcze trudniejszy. Utrzymująca się susza, brutalne represje wobec chłopów (rekwizycje ziarna i trzody) spowodowały klęskę głodu na olbrzymich obszarach Syberii. Wybawieniem dla więzionych Polaków było zawarcie między Polską a Rosją Radziecką układu repatriacyjnego z lutego 1921 r., potwierdzonego później przez traktat pokojowy w Rydze z 18 marca 1921 r. Bolszewicka administracja niektórych regionów stwarzała problemy komisjom repatriacyjnym w komunikowaniu się z Polakami rozsianymi na ogromnym terenie Syberii. Nie do wszystkich uwięzionych żołnierzy dotarła informacja o możliwości repatriacji. Wielu wywieziono w głąb Syberii, a bez rodzin w kraju, które mogłyby interweniować, nie mieli szans wyrwania się z niewoli. Pozostali tam na zawsze.

Ks. Julian Łosiewski opuścił Krasnojarsk 14 sierpnia 1921 r. i z transportem jeńców wojennych, po blisko miesięcznej podróży, 11 września 1921 r. dotarł do Polski. Miał wówczas 30 lat, z czego sześć spędził na wygnaniu, w tym w niewoli sowieckiej 20 miesięcy. Byli i tacy współbracia w wierze, którzy aresztowani przez bolszewików zmarli w obozach lub zostali rozstrzelani bez sądu (np. ks. Franciszek Grabowski z Czelabińska[51]).

Zakończenie

Ewakuacja Królestwa Polskiego doprowadziła do wymuszonego przemieszczenia się do Rosji setek tysięcy ludzi. W 1916 r. na rzeszę 600 tys. katolików – wygnańców przypadało tylko około 150 księży – kapelanów. W tym gronie kapłani diecezji sejneńskiej czyli augustowskiej oraz wileńskiej stanowili znaczącą grupę. Szczegóły ich pracy duszpasterskiej, starania i zabiegi o utrzymanie kaplic i sierocińców, a także losy na wygnaniu są mało znane. Jeszcze mniej wiemy o losach kapelanów wojskowych. Już dwadzieścia lat po wybuchu I wojny światowej we wstępie do publikacji pt. *Duszpasterstwo wojskowe katolickie i prawosławne w Rosji 1832–1914* ks. Edmund Nowak napisał: „W literaturze polskiej brak pracy, poświęconej duszpasterstwu katolickiemu wojskowemu w Rosji. Prócz małych artykulików w encyklopedjach kwestja ta leży odłogiem.

[51] Ks. Franciszek Grabowski (1873–1921) znany ks. Łosiewskiemu z pracy w parafii Czelabińsk. Zesłany do wsi Maliczewka (ros. Маличевку), dwukrotnie aresztowany z donosu miejscowego działacza politycznego został rozstrzelany bez sądu z polecenia władz lokalnych w nocy z 27 na 28 stycznia 1921 r. Tuż po rozstrzelaniu w dniu 1 lutego 1921 r. Czeka z Tomska (Томской ЧК) powiadomiła, że ksiądz Grabowski żadnej działalności kontrrewolucyjnej przeciwko sowieckiej władzy nie prowadził (cyt. «сей священник Грабовский никакой контрреволюционной деятельности против советской власти не проводил»). Historia śmierci ks. Grabowskiego jest poruszająca, bowiem do tego tragicznego splotu okoliczności przyczynili się także Polacy wrogo nastawieni do religii katolickiej. Zob. *Политические репрессии и гонения в отношении католиков на Кузбасской земле в 20–30-е гг. XX века*, <http://catholickemerovo.ru/politicheskie-repressii-i-goneniya-v-otnoshenii-katolikov-na-kuzbasskoj-zemle-v-20-30-e-gg-hh-veka/>, dostęp: 21.03.2020.

A przecież jest ona nader ciekawa. Jeśli duszpasterstwo w dawnej Rzplitej Polskiej można nazwać radosnem, a w dzisiejszej zmartwychwstałej Ojczyźnie chwalebnem, to duszpasterswo w Rosji ośmielę się nazwać bolesnem" [zachowano oryginalną pisownię – W.G., L.M.].

Służba kapelanów, jak każda służba w okresie wojny, jest brzemieniem i jarzmem, a często także ofiarą ze swego zdrowia i życia. Posłuszni woli biskupiej kapłani przyjmowali nałożone na nich trudne obowiązki. Egzemplifikacją takiej postawy są przedstawione tu wydarzenia i biografie księży Witolda Balukiewicza i Juliana Łosiewskiego. Podobne doświadczenia były udziałem także innych kapłanów z Suwalszczyzny. Ich dokonania pozostają do dziś nieodkryte. Dobrze jest więc pamiętać, że: „umarłych wieczność dotąd trwa, / dokąd pamięcią się im płaci" (Wisława Szymborska, *Rehabilitacja*).

BIBLIOGRAFIA

Archiwa:

AAN CKO, sygn. 816, Spisy pracowników, korespondencja Akta w sprawie składu osobistego Oddziału Komisji w Rohaczewie.

AAN, CKO, sygn. 108.

AAN, CKO, sygn. 788, Akta w sprawie obsługi religijnej. Instrukcje, korespondencja.

AAN, CKO, sygn. 868, Akta sprawozdań statystycznych Oddziału Komisji w Homlu, Centralny Obywatelski Królestwa Polskiego (w Piotrogrodzie), Opis Partji Zorganizowanych w Oddziale Homelskim.

ADŁ, Teczka personalna ks. W. Balukiewicza.

APB, sygn. G.Ł. 400, nr 959, Teczka ks. Juliana Łosiewskiego.

CAW, I.122.97.29, Gminy polskie na Syberii.

CAW, I.122.97.34, Gminy polskie na Syberii, Delegatura PKW Czelabińsk.

WBH, sygn. Odrzuc. 4.04.1938, Łosiewski Julian.

Inne źródła:

Bohdanowicz S., *Ochotnik*, Warszawa 2014.

Glinka W., *Pamiętnik z wielkiej wojny*, t. 1, Narew–Berezyna 1927.

Kisielnicka Józefa ze Skórzewskich „Esteja", *Pamiętniki 1903–1934*, Warszawa 2000.

Korzeniowski M., Latawiec K., Tarasiuk D., *Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów*, Lublin 2018.

Uciekinierzy, „Gazeta Białostocka" 1915, nr 16, s. 127.

Literatura:

Chętnik A., *Kurpie*, Kraków 1924.

Dzieło wiary. Studia i materiały do dziejów parafii Wiżajny, pod red. W. Guzewicza, G. Zwierzyńskiego, Ełk 2024.

Dziermejko I., *Wspominamy: Długie…*, „Martyria" 1997, nr 7, s. 21.

Guzewicz W., *Duchowieństwo diecezji łomżyńskiej w II Rzeczypospolitej*, Lublin 2003.

Guzewicz W., *Duchowieństwo parafii Wiżajny*, w: *Dzieło wiary. Studia i materiały do dziejów parafii Wiżajny*, pod red. W. Guzewicza, G. Zwierzyńskiego, Wiżajny 2024, s. 103–123.

Guzewicz W., *Ruch katolicko-społeczny na terenie diecezji łomżyńskiej w okresie XX-lecia międzywojennego*, Ełk 2006.

Guzewicz W., Moszczyński L., *Czas od zaborów do niepodległości w biografiach suwalskich księży Witolda Balukiewicza (1891–1971) i Juliana Łosiewskiego (1891–1961) – część 1*, „Studia Teologiczne" 41(2023), s. 257–276.

Guzewicz W., Moszczyński L., *Konflikt na tle nauczania religii w okresie międzywojennym na przykładzie parafii Wiżajny*, w: *Dzieło wiary. Studia i materiały do dziejów parafii Wiżajny*, pod red. W. Guzewicza, G. Zwierzyńskiego, Wiżajny 2024, s. 241–256.

Guzewicz W., Moszczyński L., *Troska o dobro wspólne w posłudze ks. Witolda Balukiewicza (1891–1971)*, w: *Pro bono publico, personae et familiae. Niektóre aspekty działań na rzecz dobra osoby, rodziny i społeczeństwa*, pod red. W. Guzewicza, S. Strękowskiego, A. Mikuckiego, Ełk 2018, s. 31–52.

Jemielity W., *Ewakuacja urzędów i ludności Guberni Łomżyńskiej do Rosji (1914–1918)*, „Studia Podlaskie" 2009/2010, t. XVIII, s. 165–195.

Jemielity W., *Rezydencja duchownych w Królestwie Polskim*, „Prawo Kanoniczne" 2001, t. 44, s. 185–205.

Korzeniowski M., *Na wygnańczym szlaku. Działalność CKO na Białorusi w latach 1915–1918*, Lublin 2001.

Korzeniowski M., *Region Zachodni Centralnego Komitetu Obywatelskiego – powstanie i początki działalności*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej" 1994, t. XXIX, s. 29–46.

Radziwiłłowicz D., *Państwa sojusznicze i rządy Aleksandra Kołczaka wobec polskich organizacji politycznych i wojskowych na Syberii oraz Dalekim Wschodzie w latach 1917–1920*, „Zesłaniec" 2018, t. 75.

Smele J.D., *Civil war in Siberia. The anti-Bolshevik government of Admiral Kolchak 1918–1920*, Cambridge 1997.

Поливанов А.А., *Девять месяцев во главе Военного министерства (13 июня 1915 г. – 13 марта 1916 г.)*, ВИ, 1994, nr 11, s. 136.

Пьянков С.А., Михалев Н.А., *Беженцы первой мировой войны на Урале: численность, размещение, состав*, „Междисциплинарные конференции, семинары, сборники" 2014.

Internet:

Józef Dowbor-Muśnicki, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Józef_Dowbor-Muśnicki>, dostęp: 10.03.2020.

Lachowicz T., *Zagłada 5 Dywizji Syberyjskiej (przyczynek)*, 2011, <https://zeslaniec.pl/49/Lachowicz.pdf>, dostęp: 10.03.2020.

Leończyk S., *V Syberyjska Dywizja Strzelców Polskich i zakończenie jej działalności w guberni jenisejskiej (1919–1921)*, 2011, <https://zeslaniec.pl/49/Leonczyk.pdf>, dostęp: 10.03.2020.

Niedziela A., *Od Klukwiennej do Harbina*, <https://zeslaniec.pl/50/Niedziela.pdf>, dostęp: 10.03.2020.

Г. форум ВГД, *Рудня-Стаўбунская*, n.d., <https://forum.vgd.ru/45/27007/100.htm?a=stdforum_view&o=>, dostęp: 09.03.2020.

Заневский К., *Белорусские беженцы 1915 г.*, w: *VII Научно-практическая конференция „Спецпроект: анализнаучных исследований" 2012 г.*, <http://www.confcontact.com/2012_06_14/is2_zanevsky.htm>, dostęp 26.02.2020.

Политические репрессии и гонения в отношении католиков на Кузбасской земле в 20–30-е гг. XX века, <http://catholickemerovo.ru/politicheskie-repressii-i-goneniya-v-otnoshenii-katolikov-na-kuzbasskoj-zemle-v-20-30-e-gg-hh-veka/>, dostęp: 21.03.2020.

Русская армия в Великой войне: Картотека проекта: Плеве Павел Адамович, <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=202>, dostęp: 10.03.2020.

ISSN 2392-0300 „Civitas et Lex” 2026 / 2(50)
DOI 10.31648/cetl.12376

HISTORIA / HISTORY

Tomasz Naruszewicz
Państwowa Uczelnia Zawodowa im. prof. Edwarda F. Szczepanika w Suwałkach
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9640-7507
e-mail: t.naruszewicz@puz.suwalki.pl

CHARAKTERYSTYKA PRAWNA, WYGLĄD, GOSPODARKA I ADMINISTRACJA WIŁKOWYSZEK W RZECZYPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW

Streszczenie: Miasto Wiłkowyszki powstało na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdy przynależało ono do Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Przez większość omawianego czasu leżało w powiecie kowieńskim w województwie trockim. Kościół i synagogę wybudowano tu około 1620 r. Z czasem wykształciło się miasteczko. Jakiś przywilej miejski Wiłkowyszkom nadał król Jan Kazimierz, możliwe że w 1660 r. Miastem na prawach magdeburskich Wiłkowyszki były w 1697 r. Konfirmacji tego prawa dokonał król Poniatowski 9 grudnia 1791 r. Miasto miało wieloetniczny charakter. Zamieszkiwali tu m.in. Żydzi, Litwini, Polacy, Rusini. Funkcjonowali przedstawiciele władz miejskich, jak np. wójtowie czy burmistrzowie. Najliczniejszą grupą byli Żydzi, których wspólnotą kierowali rabini, szkolnicy itd. W herbie Wiłkowyszek widniała lilia na błękitnym polu.

Słowa kluczowe: Wiłkowyszki, miasto, gospodarka miejska, administracja, charakterystyka prawna

LEGAL CHARACTERISTICS, APPEARANCE, ECONOMY AND ADMINISTRATION OF WIŁKOWYSZKI IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH

Abstract: The town of Wiłkowyszki [Vilkaviškis] was founded in the Grand Duchy of Lithuania when it belonged to the Polish-Lithuanian Commonwealth. For most of the time in question, it was located in Kaunas County and Trakai Voivodeship. A church and a synagogue were built here around 1620. Over time, a town developed. Wiłkowyszki was granted some kind of municipal privilege by King John Casimir, possibly in 1660. Wiłkowyszki became a town with Magdeburg rights in 1697. This right was confirmed by King Poniatowski on December 9, 1791. The town had a multi-ethnic character. They lived here, among others: Jews, Lithuanians, Poles, Ruthenians. There were representatives of city authorities, such as commune heads and mayors. The largest group were Jews, whose community was led by rabbis, teachers, etc. The Wiłkowyszki coat of arms included a lily on a blue field.

Keywords: Wiłkowyszki [Vilkaviškis], city, urban economy, administration, legal characteristics

Zagadnienia wstępne

Zarówno pierwszy tutejszy kościół katolicki, synagoga, jak i samo miasto Wiłkowyszki powstały w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów – dużego państwa, utworzonego w wyniku połączenia w 1569 r. Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Królestwa Polskiego. Powstawanie Wiłkowyszek przypadło na okres szczytu potęgi państwa polsko-litewskiego, które na przełomie XVI i XVII w. było w stanie zwyciężać wojska rosyjskie (w tym zdobyć Moskwę) oraz stawiać czoła silnym armiom szwedzkim i tureckim.

Niniejszy artykuł omawia funkcjonowanie królewskiego miasta Wiłkowyszki w XVII–XVIII stuleciu. Omówiono kwestie prawne, gospodarcze, demograficzne oraz administracyjne. Obecnie Wiłkowyszki (Vilkaviškis) znajdują się na Litwie. W opracowaniu wykorzystano dość bogatą literaturę przedmiotu, wydawnictwa źródłowe oraz źródła rękopiśmienne, przechowywane w placówkach krajowych i zagranicznych, takich jak: Akademia Nauk w Wilnie, Archiwum Diecezjalne w Łomży, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowe w Suwałkach, Archiwum Parafii w Bakałarzewie, Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Centralne Archiwum Akt Dawnych w Moskwie, Centralne Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie, Centralne Archiwum Historyczne w Mińsku, Centralne Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, Centralne Archiwum Historyczne w Wilnie.

Powstanie Wiłkowyszek i charakter prawny miasta

Możliwe, że niewielka wieś istniała tu już w XVI w.[1] Jednak kluczowym wydarzeniem w dziejach Wiłkowyszek było postawienie tu na początku XVII w. kościoła katolickiego. Powstał on około 1620 r. z inicjatywy Jerzego Stefana Paca, skarbnika i podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego, oraz jego żony Anny[2]. Istnienie katolickiej świątyni pociągnęło za sobą rozwój funkcji handlowych Wiłkowyszek. Organizowane tu nabożeństwa oraz odpusty parafialne ściągały licznych wiernych i co za tym idzie kupców, oferujących im swoje towary.

---

[1] K.T. Krzywiccy, *Suwalszczyzna, Zaniemenie*, przewodnik, Białystok 1999, s. 228; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija ir parapija XVII–XVIII amžiuje*, w: *Sūduva nuo seniausių laikų iki Suvalkų gubernijos* (referat wygłoszony podczas międzynarodowej konferencji naukowej, która odbyła się w pałacu w Pojeziorach na Litwie, 3 czerwca 2022 r.), Mariampol 2022, s. 66; J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija*, t. 1, Kowno 1938, s. 542.

[2] Archiwum Diecezjalne w Łomży (dalej: AD Łomża), zesp. I, sygn. 591, [b.n.k.]; M. Antanavičius, *Vilkaviškio Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo katedra*, w: *Vilkaviškio viskupijos bažnyčios*, Wiłkowyszki 2011, s. 202; K.T. Krzywiccy, *Suwalszczyzna, Zaniemenie…*, s. 228–229; J.S. Łupiński, *Wezwania kościołów i kaplic w diecezji sejneńskiej w końcu XIX wieku*, „Studia Teologiczne" 17(1999), s. 278; K. Misius, R. Šinkūnas, *Lietuvos katalikų bažnyčios*, Wilno 1993, s. 513; A. Miškinis, M. Rupeikienė, *Vilkaviškis*, w: *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*, t. 1: *Vilkaviškio vyskupija*, ks. 2: *Vilkaviškio dekanatas*, Wilno 1997, s. 241; A. Połujański, *Wędrówki po gubernji augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859, s. 363; J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija*, s. 542.

Z pewnością powstała też karczma. Na potrzeby miejscowych i gości rozwijały się warsztaty rzemieślnicze. Wzrost rangi Wiłkowyszek nastąpił 20 kwietnia 1623 r., gdy król Polski i wielki książę litewski Zygmunt III Waza wystawił „przywilej autentyczny" na fundusz kościoła wiłkowyskiego[3]. Przyjmuje się, że osiadła tu wówczas wspólnota starozakonna i wybudowano synagogę. Odmienne informacje podaje natomiast badacz żydowski Josef Rosin, sugerując, że Żydzi przebywali na tym terenie już przynajmniej w 1575 r.[4] Nie potwierdzają tego inne znane źródła europejskie. Żydów nie spotykamy w tym okresie w pobliskich ówczesnych miastach – Bakałarzewie, Filipowie, Przerośli i Wisztyńcu[5].

Dane z 1653, 1667 i 1673 r. wskazują, że Wiłkowyszki znajdowały się w powiecie kowieńskim województwa trockiego. W 1667 r. funkcjonowało starostwo wiłkowyskie[6].

Przyjmuje się, że jakiś przywilej miejski Wiłkowyszkom nadał król Jan Kazimierz w 1660 r.[7] Nie znamy jednak jego treści. Istnienie takiego dokumentu wzmiankują tylko źródła pośrednie. Przywilej króla Stanisława Augusta Poniatowskiego z 1791 r. potwierdził jedynie, iż lokacji miasta Wiłkowyszki dokonał ostatni władca z dynastii Wazów („to miasto Wilkowiszki przywilejem lokacyjnym najjaśniejszego poprzednika naszego Jana Kazimierza zaszczycone")[8].

Możliwe, że Jan Kazimierz nadał Wiłkowyszkom miejskie prawo targowe, podobnie jak to miało miejsce w stosunku do Puńska w 1647 r.[9] Wiłkowyszek nie zaznaczono na mapie Sansona z 1665 r.[10] Czternaście lat później wspomniano

---

[3] AD Łomża, zesp. I, sygn. 591, [b.n.k.]; tamże, sygn. 592, k. 7–7v; Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (dalej: BU Wilno), F57-B54/219, [b.n.k.]; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva. Krašto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai*, t. 3, Wilno 1991, s. 361; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija…*, s. 66.

[4] T. Krzywicki, *Litwa*, przewodnik, Pruszków 2005, s. 411; J. Rosin, *Vilkaviskis – a small town in Southern Lithuania*, <https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html>, dostęp: 06.02.202.

[5] Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD Warszawa), Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dział 25, nr 3681, k. 47–57; Archiwum Parafii w Bakałarzewie, *Kronika Parafii Bakałarzewo*, s. 35–36; Centralne Archiwum Historyczne w Mińsku (dalej: CAH Mińsk), f. 1711, op. 1, nr 57, k. 516–516v; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki, Kalwarię, Wiłkowyszki, do Pilwiszek. Obszar dekanatu Olwita do końca XVIII wieku*, Suwałki 2020, s. 400–409; M. Sidor, *Miasteczko nad Rospudą – rys historyczny miejscowości Raczki*, Raczki 2013, s. 15; J. Szlaszyński, *Przeroślі. Dzieje miasta i gminy*, Przerośl 2009, s. 41.

[6] Akademia Nauk w Wilnie (dalej: AN Wilno), F43-609, k. 6; Centralne Archiwum Historyczne w Wilnie (dalej: CAH Wilno), SA 3418, k. 138–138v; tamże, SA 3435, t. I, k. 240v; tamże, SA 3439, k. 27v; *Rejestr dymów dóbr duchowieństwa katolickiego diecezji wileńskiej z 1653 roku*, opr. W.F. Wilczewski, „Nasza Przeszłość" 101(2004), s. 303–304; *Rejestr dymów dóbr duchowieństwa katolickiego diecezji wileńskiej z 1673 roku*, opr. W.F. Wilczewski, „Nasza Przeszłość" 103(2005), s. 160.

[7] K.T. Krzywiccy, *Suwalszczyzna, Zaniemenie…*, s. 229; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija…*, s. 66; E. Rimša, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, tłum. J. Sienkiewicz, Warszawa 2007, s. 248; J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija*, s. 548.

[8] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, Wilno 2005, s. 30.

[9] Centralne Archiwum Akt Dawnych w Moskwie (dalej: CAAD Moskwa), f. 389, nr 556, k. 68; CAH Wilno, f. MKF-2 ML, ap. 1, nr 556, k. 68; *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 48.

[10] W. Walczak, K. Łopatecki, A.B. Pernal, *Najstarszy atlas Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Mapy i chorografia Nicolasa Sansona (1600–1667)*, Warszawa 2024, s. 249.

natomiast magistrat[11]. *Karta Guberni Suwalskiej* z końca XIX w. stanowi, że prawa miejskie Wiłkowyszki uzyskały dopiero w 1697 r. Potwierdza to nadanie Augusta II Mocnego z 19 września 1697 r., gdy tutejsze wójtostwo władca określił mianem magdeburskiego[12]. W gronie miast królewskich Wiłkowyszki (błędnie odczytane jako *Wiłkoniszki*) ujęto w spisie z 1699 r. August II Mocny nazwał Wiłkowyszki magdeburskim miastem królewskim także w 1710 r. 9 grudnia 1791 r. prawo magdeburskie potwierdził ostatni władca Rzeczpospolitej[13]. Wspomniano w nim, że były to „Dyploma odnawiające prawa i przywileja miasta Rzeczpospolitej Wilkowiszek w powiecie preńskim leżącego". Ten napisany w języku polskim dokument usankcjonował prawa omawianego miasta[14]. Decyzją króla mieszczanie wiłkowyscy mogli odwoływać się od wyroków sądu miejskiego – „A gdyby ktożkolwiek dekretem urzędu miejskiego wilkowiszkiego mniemał się być uciążonym, tedy do sądów apelacyjnych w mieście Kownie, prawem sejmu teraźniejszego dla miast powiatu preńskiego za miasto wydziałowe postanowionym, lub do sądów naszych zadwornych asesorskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, podług gatunku spraw w prawie wymienionych, apelować będzie mocen"[15]. Miasto oddalone było o 3 mile od Mariampola[16].

Opisy parafii z 1784 r. informują o „mieście Wiłkowiszkach, w starostwie, w powiecie kowieńskim i dekanacie olwickim"[17].

W XVIII w. Wiłkowyszki odwiedzili co najmniej dwaj biskupi wileńscy: 13 września 1745 r. uczynił to Michał Zieńkowicz, a 20 sierpnia 1791 r. – książę Ignacy Massalski[18].

U schyłku Rzeczypospolitej Obojga Narodów w rejonie Wiłkowyszek stacjonowały liczne wojska polsko-litewskie. Ich dowódcą od 1793 r. był Antoni Chlewiński herbu Radwan, generał lejtnant wojsk WKL. Sprawował komendę nad trzecią brygadą kawalerii narodowej i trzema pułkami jazdy z kwaterą

---

[11] CAH Wilno, SA 13807, k. 701–703; E. Rimša, *Pieczęcie miast…*, s. 248.

[12] Centralne Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu (dalej: CAH Sankt Petersburg), f. 950, op. 1, nr 387, k. 5v; *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija…*, s. 70.

[13] AGAD Warszawa, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW), sygn. 4792c, k. 361; *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archeograficzeskoju Komisieju*, t. 8, Wilno 1875, s. 291; *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30; L. Glemża, *Aktywność polityczna mieszczaństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1789–1792*, „Zapiski Historyczne" 86(2021), z. 1, s. 61; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva…*, t. 3, s. 363; M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 279–280; J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija*, s. 548.

[14] AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762, k. 121; tamże, sygn. 4792c, k. 361; *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30–32.

[15] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 31; L. Glemża, *Aktywność polityczna mieszczaństwa…*, s. 72.

[16] M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, wyd. 2, poprawione i uzupełnione przez F.K. Martynowskiego, t. 4, Warszawa 1886, s. 358.

[17] CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3994, k. 63; *Opisy parafii dekanatu Olwita z 1784 roku*, opr. T. Naruszewicz, Suwałki 2013, s. 147.

[18] AD Łomża, zesp. I, sygn. 591, [b.n.k.].

w Wiłkowyszkach. Pełnił tę funkcję do wybuchu insurekcji z 1794 r.[19] W powstaniu kościuszkowskim generał major Chlewiński posłał do Wiłkowyszek swego emisariusza, aby tatarski pułk Mustafy Baranowskiego wsparł walkę o niepodległość Rzeczypospolitej[20].

W 1820 r. stwierdzono, że starostowie „zniszczyli ślad, że miasto Wiłkowyszki było uprzywilejowane". Pamiętano jednak o przywileju Poniatowskiego z 1791 r. W 1864 r. władze wiedziały o przywilejach Jana Kazimierza i ostatniego polskiego monarchy[21].

Układ przestrzenny i wielkość zabudowy miasta Wiłkowyszki w XVII–XVIII w.

Nie wiadomo, jak rozległe było miasto w chwili jego zakładania. Nowożytne miasteczka posiadały przeważnie czworoboczny rynek i kilka ulic[22]. Na kształtujących się w XVII w. Wiłkowyszkach z pewnością znaczne piętno odcisnęły prądy barokowe. Olbrzymią rolę w topografii osiedla odegrało nadrzeczne usytuowanie[23]: przy ujściu Wiłkowii do Szejmeny[24]. Pierwsza z tych rzek płynęła od wschodu miasta, a Szejmena od południa. Na początku XIX w. podano, że obie rzeki „w szrodku miasta w jedną schodzą się"[25].

Tabela 1. Opłaty wnoszone przez miasta na rzecz poczty WKL w 1699 r.

Przerośl	Wiżajny	Wiłkowyszki	Kowno	Wiłkomierz	Wierzbołowo
20 zł	45 zł	25 zł	455 zł	40 zł	60 zł

Źródło: *Akty izdawajemyje*..., t. 8, s. 290–291.

W XVII w. nie było to duże miasto. Zabudowa skupiała się najpewniej tylko przy Rynku i wzdłuż uliczek wylotowych. W drugiej połowie tego stulecia przypuszczalnie funkcjonowało tu zaledwie kilkadziesiąt domów (około 50). Było to typowe dla ówczesnych miasteczek litewskich, dotkliwie dotkniętych przez wojny i zarazy połowy XVII w. Zabudowę wykonano z drewna. Na podstawie uiszczanej opłaty na rzecz poczty możemy przyjąć, że w 1699 r. znacznie większymi miastami

[19] J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija*, s. 548; L. Żytkowicz, *Chlewiński Antoni h. Radwan*, w: PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 297–298.

[20] P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986, s. 122–123.

[21] AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762, k. 121; tamże, sygn. 4792c, k. 361.

[22] AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762, k. 122; J.S. Bystroń, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI–XVIII*, t. 1, Warszawa 1976, s. 198–199, 209–211; D. Żurek, *Obraz małych polskich miast w literaturze z XVI i XVII wieku*, „Zapiski Historyczne" 84(2019), z. 3, s. 160.

[23] A. Pytasz-Kołodziejczyk, *Badania nad zarządem i eksploatacją zasobów wodnych domeny wielkoksiążęcej w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle wydanych akt Metryki Litewskiej (do końca XVI w.)*, „Rocznik Lituanistyczny" 6(2020), s. 34.

[24] AGAD Warszawa, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego (dalej: CWWKP), sygn. 1364, k. 198; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija*..., s. 66–67.

[25] AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762, k. 121.

były Wiłkomierz, Wierzbołowo i Wiżajny. Wiłkowyszki (zapisane błędnie jako *Wiłkoniszki*) dominowały jednak już wówczas nad Przeroślą i Filipowem, w których znajdowało się po około 60 domów. Zakładając, że kwotę opłaty pocztowej ustalano zgodnie z wielkością danego miasta, można wysnuć przypuszczenie, że około 1700 r. miasteczko Wiłkowyszki składało się z plus minus 75 domów[26].

Negatywnie na rozwój miasta wpłynęły wojny i inne klęski z lat 1708–1711 r., gdy wielu mieszczan zmarło. Panowała wówczas śmiercionośna zaraza dżumy, klęski nieurodzaju, głód, a także wyjątkowo silne mrozy (1709). Analogicznie do poniesionych strat w rejonie Suwałk, Przerośli czy Filipowa możemy przyjąć, że zmarła wtedy zdecydowana większość mieszkańców Wiłkowyszek[27].

W 1732 r. w mieście znajdował się Rynek oraz ulice: Zamkowa, Gulelska, Kowieńska, Władysławowska, Wysoka, Warszawska i Grodzieńska. Ponadto dwie nowe ulice i zaułki pojawiły się obok ulicy Kowieńskiej[28].

Szczegółowe dane posiadamy z roku 1756. Miasto Wiłkowyszki składało się wówczas z czworobocznego Rynku (prawdopodobnie w kształcie kwadratu), gdzie znajdowało się 14 domów. Trzy pierzeje rynkowe posiadały po cztery domy, gdy czwarta – dwa. Oprócz Rynku w skład układu przestrzennego wchodziło też dziewięć ulic. Największa była ul. Kizińska vel Kisiniska (35 domów). Nieco mniej budynków mieszkalnych znajdowało się przy ul. Gulelskiej (32) i Wysokiej (28). Dość duża była ulica prowadząca do stolicy państwa – Warszawska (23). Osiemnaście domów liczyła ul. Szkolna, a o jeden mniej, prowadząca do stolicy powiatu – ul. Kowieńska. Najmniejsze były ulice: Kosińska (15), Zamkowa (11) i Grodzieńska (9). Łącznie miasto tworzyły 202 domy. Kolejne pięć placów określono jako „puste" bądź nie uiszczano z nich podatku. Młyn funkcjonował na końcu ul. Zamkowej[29]. Z drewna zbudowano także katolicki dwuwieżowy kościół pw. Najświętszej Panny Nawiedzenia i plebanię. Dach kościoła pokryto gontami. Wokół świątyni użytkowano cmentarz z drewnianą dzwonnicą[30].

Drewniana zabudowa miasta przyczyniała się do licznych pożarów. Wiemy, że tylko na początku lat osiemdziesiątych XVIII stulecia wybuchły tu aż trzy pożary (1781–1782)[31]. Szczególnie duże spustoszenie powodowały pożary w sektorach oddalonych od rzeki, gdzie nie było czym walczyć z ogniem. Pożogi szybko się rozprzestrzeniały w dzielnicach o zwartej zabudowie i ze słomianymi dachami. Ludność w ciągu kilku godzin traciła swój dobytek, miejsca noclegowe, stanowiska pracy, zapasy żywności i ubrań, a w skrajnych przypadkach też

---

[26] *Akty izdawajemyje…*, t. 8, s. 290–291; T. Naruszewicz, *Rozwój miasteczek z obszaru dzisiejszego powiatu suwalskiego w XVI–XXI wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski" 14(2014), s. 157–158, 168–169; tenże, *Vilkaviškio miestas, seniūnija…*, s. 67.

[27] S. Flis, *Dżuma na Mazurach i Warmii w latach 1708–1711*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 1960, nr 4(70), s. 473–523; A. Matusiewcz, *Pierwsze stulecie. Historia Suwałk do 1945 roku*, w: *Suwałki miasto nad Czarną Hańczą*, pod red. J. Kopciała, Suwałki 2005, s. 101; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki…*, s. 124–125; tenże, *Rozwój miasteczek…*, s. 168.

[28] T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija…*, s. 67; J. Rosin, *Vilkaviskis…*, <https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html>, dostęp: 06.02.2026.

[29] BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija…*, s. 67.

[30] AD Łomża, zesp. I, sygn. 591, [b.n.k.]; tamże, sygn. 592, k. 1v.

[31] CAH Wilno, SA 3939, k. 974–976; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija…*, s. 67.

zdrowie i życie. Rozległe pożary ograniczały również siłę nabywczą mieszczan, czym negatywnie wpływały na sytuację ocalałych wytwórców oraz handlarzy[32].

W lustracji miasta z 1788 r., której wykonanie zleciła hrabina Ogińska, podano, że Wiłkowyszki miały 41 włók, 24 morgi, 126 prętów i 96 pręcików gruntu[33].

W ocenie urzędników królewskich, jak też samego władcy, Wiłkowyszki w 1791 r. były ładnym i znacznym miastem ówczesnej Rzeczypospolitej: „[…] jako miasto uprzywilejowane ludem wolnym w znacznej liczbie już zasiedliło się i przystojną postać miasta formuje". Miasto rozbudowywało się, osiągając około 1791 r. – 276 domów. 9 grudnia 1791 r. w potwierdzeniu monarszym podano: „Niemniej pokładano przed nami taryfę ludności i dymów, wedle prawa sejmu teraźniejszego sporządzoną, w ekstrakcie z ksiąg miejskich, z których osiadłych w tym że mieście dymów w liczbie 276 bytność okazuje się". Powyższy przywilej zezwalał na budowę cegielni publicznej w Wiłkowyszkach („[…] jako też publiczną cegielnią miejską wystawiło, onemu dozwalamy"[34]).

U schyłku XVIII w. miasto Wiłkowyszki miało już 306 domów, w tym 12 krytych dachówką. Większa była Kalwaria (powyżej 400 domów). Inne okoliczne miasta składały się przeważnie z około 100–200 domów. August Karl Holsche podał, że było tu wtedy 314 budynków mieszkalnych[35].

Na początku XIX w. z Rynku do dworu prowadziła ul. Wielka. Znajdował się przy niej cmentarz i dom parafialny. Wiłkowyszki miały w tym czasie kościół i bóżnicę żydowską. *Plan Sytuacyjny Miasta Wiłkowyszek* z 1847 r. zawiera Rynek w kształcie trapezu. Z jego naroży wybiegało osiem ulic[36].

Wielkość zaludnienia

W polskiej historiografii przyjmuje się, że do oszacowania zaludnienia ówczesnych dymów w małych miastach należy stosować mnożnik od 6 do 8[37]. Jak już wcześniej wspomniano, w drugiej połowie XVII w. Wiłkowyszki liczyły około 50 domów, czyli przy bardzo ostrożnych szacunkach możemy przyjąć,

---

[32] J. Śliwiński, *Pożary i pogorzelcy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku ze szczególnym uwzględnieniem Podlasia i Grodzieńszczyzny w świetle Metryki Litewskiej*, w: *Szkice z dziejów społeczno-gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2005, s. 108–111, 122.

[33] AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762, k. 122.

[34] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30–32.

[35] A.C. Holsche, *Geographie und Statistik von West-, Süd- und Neu-Ost-Preussen*, Berlin 1800, s. 436–447; J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament białostocki*, Poznań 1964, s. 95–139; tenże, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963, s. 64.

[36] AD Łomża, zesp. I, sygn. 591, [b.n.k.]; AGAD Warszawa, CWWKP, sygn. 1364, k. 198; tamże, KRSW, sygn. 4762, k. 123.

[37] S. Alexandrowicz, *Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" 27(1965), s. 55; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 1986, s. 365, 384; P. Czyżewski, *Wasilków w XVI–XVIII wieku*, w: *Wasilków miasto renesansowej harmonii 1566–2006*, Wasilków 2006, s. 111.

że mieszkało tu między 300 a 400 osób. Podobne zaludnienie miały wtedy znacznie starsze miasta królewskie – Filipów i Przeroślł[38].

Na przełomie XVII i XVIII w. mogło tu być około 75 domów, co pozwala z dużym ryzykiem badawczym przyjąć, że zaludnienie miasteczka plasowało się na poziomie 450–600 osób[39].

Bardzo korzystny dla rozwoju demografii miasta był wiek XVIII. Mimo okresowych spadków zaludnienia, spowodowanych m.in. zarazą z około 1710 r., Wiłkowyszki dynamicznie się rozwijały i w połowie tegoż stulecia znacznie przekroczyły barierę tysiąca mieszczan. Dzięki danym z 1756 r. wiemy, że były tu 202 domy, co daje nam około 1212–1616 mieszkańców[40].

Miasto kwitło w drugiej połowie XVIII w., gdy funkcjonowała tu zamożna wspólnota żydowska. Mieszczan przybywało. Według wspomnianych danych królewskich z 1791 r. istniało tu już 276 domów, co wskazuje na zamieszkiwanie od 1656 do 2208 mieszczan. Potwierdza to opinia umieszczona w ówczesnym przywileju monarszym, stwierdzająca, że miasto Wiłkowyszki „[…] w znacznej liczbie już zasiedliło się”[41].

We wspomnianym przywileju stwierdzano też m.in., że „[…] handle i rzemiosła sprawującym pomnożyć, do dobrego bytu i porządku przyprowadzić, a pomnażające się dochody Rzeczypospolitej zwiększyć, przerzeczone miasto Wiłkowiszki za wolne uznawszy, wszystkich obywatelów w tym mieście tak teraz osiadłych, jako i na potym osiadać mogących i do prawa miejskiego wcielających się a poddaństwu niepodległych, za ludzi wolnych, ziemią w obrębie tegoż miasta położoną i przez nich osiadłą, ich domy, wsie i terytoryja, gdzie które do tego miasta prawnie teraz należą, własnością ich dziedziczną być przyznajemy, co nie ma przeszkadzać zaczętym, a nie dokończonym sprawom”[42].

Przyjęte szacunki zdają się potwierdzać dane pruskie z końca XVIII w. Wiemy stąd, że z miasta Wiłkowyszki spisano 2077 osób, co plasowało je na drugim miejscu na obszarze dawnego dekanatu Olwita. Większa była tylko Kalwaria z 2886 mieszczanami. Niemal dwukrotnie mniejsze były Suwałki (1184)[43]. Inne dane z tego okresu podał Holsche, który twierdził, że miasto Wiłkowyszki miało tylko 1804 osoby[44].

---

[38] T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki…*, s. 395–396; tenże, *Rozwój miasteczek…*, s. 168.

[39] *Akty izdawajemyje…*, t. 8, s. 290–291; T. Naruszewicz, *Rozwój miasteczek…*, s. 157–158, 168–169.

[40] BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki…*, s. 397.

[41] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30–32; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki…*, s. 397.

[42] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 31.

[43] J. Ramotowski, *Kolonizacja niemiecka w departamencie białostockim Prus Nowowschodnich w latach 1797–1807*, „Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku” 1989, z. 66, Humanistyka, t. 12, dz. H – Prace Historyczne, s. 70–71; J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich…*, s. 95, 99, 137; tenże, *Ziemie polskie pod zaborem…*, s. 64.

[44] A.C. Holsche, *Geographie und Statistik…*, s. 436–447.

Struktura społeczeństwa

Silna społeczność żydowska odgrywała istotną rolę w rozwoju gospodarczym miasta. Samo istnienie starozakonnych nadawało miejscowości charakteru miejskiego[45]. Najpewniej w podobny sposób wyglądało powstawanie miasteczka Wiłkowyszki, w którym Żydzi od początku odgrywali niezwykle ważną rolę.

Mieszczanie dawnych miast królewskich obawiali się konkurencji ze strony starozakonnych i pieczołowicie pielęgnowali przywileje „de non tolerandis Judaeis". Skorzystały na tym Wiłkowyszki, które nie były objęte takowym prawodawstwem, co zachęcało Żydów do osadnictwa w tym miasteczku. Znaczny napływ starozakonnych miał miejsce po powstaniu Chmielnickiego na Ukrainie oraz po załamaniu demograficznym z początku XVIII w.[46]

Powszechnie przyjmuje się, że pierwszą świątynię żydowską wybudowano w Wiłkowyszkach około 1620 (1623[47]) r.[48], co wiązało się z powstawaniem tu wtedy pierwszego kościoła katolickiego, „z drzewa ciosanego"[49]. Jednak Josef Rosin stwierdził, że zachowały się tu żydowskie nagrobki aż z 1575 r. Ponadto drewno na budowę domu modlitwy miała podarować już królowa Bona[50]. Informacje te nie uzyskały potwierdzenia źródłowego. Wygląd XVII-wiecznej drewnianej synagogi wiłkowyskiej z pewnością wiele czerpał z obowiązujących wówczas założeń barokowych[51].

Źródło dotyczące pogłównego żydowskiego uchwalonego w 1667 r. podaje, że starozakonni Wiłkowyszek i okolicy „wnieśli 130 zł". Około tego czasu stwierdzono też, że „Żydzi wiłkowiscy oddali do Skarbu" 68 zł. W porównaniu z większością miast powiatu grodzieńskiego była to znaczna kwota, ale dużo mniejsza niż płacona z Wiżajn i okolicy (300 zł). Co istotne, z powiatu kowieńskiego Żydów wymieniono tylko z Wiłkowyszek. Mieszkali oni też w Puńsku i Łoździejach (powiat trocki)[52].

7 kwietnia 1679 r. tutejsi Żydzi otrzymali pozwolenie na prowadzenie handlu. Mogli sprzedawać napoje i przeróżne towary. Umożliwiono też aktywność rzemieślnikom (m.in. złotnikom, krawcom czy blacharzom). Uzyskano zezwolenie na budowę rzeźni oraz potwierdzono prawo do korzystania z synagogi i cmentarza.

---

[45] J. Maroszek, *Żydzi wiejscy na Podlasiu w XVII–XVIII wieku w świetle przemian struktury rynku wewnętrznego*, „Studia Podlaskie" 2(1989), s. 67.

[46] A. Bumblauskas, *Wielkie Księstwo Litewskie. Wspólna historia, podzielona pamięć*, tłum. A. Malewska, Warszawa 2013, s. 25; A. Wyrobisz, *Miasta prywatne w Polsce XVI–XVIII wieku jako inwestycje kulturalne*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 26(1978), nr 1, s. 54; tenże, *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny" 65(1974), s. 33.

[47] AD Łomża, zesp. I, sygn. 592, k. 7–7v; K.T. Krzywiccy, *Suwalszczyzna, Zaniemenie*..., s. 229.

[48] T. Krzywicki, *Litwa*..., s. 411; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva*..., t. 3, s. 367.

[49] AD Łomża, zesp. I, sygn. 591, [b.n.k.]; tamże, sygn. 592, k. 8.

[50] J. Rosin, *Vilkaviskis*..., <https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html>, dostęp: 06.02.2026.

[51] *Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, t. 2, pod red. K. Čerbulėnasa, A. Jankevičienė, V. Levandauskasa, A. Miškinisa, V. Zubovasa, A. Lagunavičiusa, Wilno 1994, s. 541.

[52] CAH Wilno, SA 3418, k. 137v–138v; tamże, SA 3439, k. 177v; P. Czyżewski, *Wasilków w XVI–XVIII wieku*, s. 144.

Od 1692 r. prowadzono pinkas tutejszej wspólnoty. Znajduje się on w Centralnym Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie[53]. Synagoga i cmentarz żydowski istniały w Wiłkowyszkach w 1700 r.[54] Na początku XVIII stulecia miano w tutejszym kirkucie pochować zmarłych Żydów z Prus, gdyż tamtejsze władze nie pozwoliły na grzebanie ich w swym państwie. W myśl tradycji w XVIII w. w okolice Wiłkowyszek przybyli uciekinierzy żydowscy z Wiżajn, z których część zmarła w pobliskim lesie, a pozostali później zasilili społeczność judaistyczną Wiłkowyszek[55].

Kluczowy dla poznania nowożytnej struktury, zamożności i wielkości wspólnoty żydowskiej w Wiłkowyszkach jest spis podatkowy z 1756 r. Już sam jego charakter sprawia, że podawane dane mogą być zaniżone. Dlatego należy podchodzić do niego z pewnym dystansem. Wiemy stąd, że wszystkie 14 prywatnych domów rynkowych znajdowało się w rękach żydowskich. Osiemnaście domów przynależało do tej nacji na ul. Szkolnej, zaś 17 na ul. Kowieńskiej. Podobnie ul. Kosińską zdominowali Żydzi, do których należało przynajmniej 14 z 15 domów. Przewagę zachowali również na ul. Kizińskiej vel Kisiniskiej (23 domy do 12 domów chrześcijańskich) i na ul. Warszawskiej, gdzie było przynajmniej 17 domów żydowskich (na 23 ogółem). Siedem domów mieli starozakonni na ul. Zamkowej, gdy cztery należały do chrześcijan. W mniejszości Żydzi byli na: ul. Wysokiej (około 12 siedlisk na 28), ul. Grodzieńskiej (3 na 9 siedlisk) i ul. Gulelskiej (5 na 27 chrześcijańskich). Razem na 202 domy przynajmniej 130 znajdowało się w rękach Żydów (około 65%)[56].

Dzięki danym z 1782 r. wiemy też, że wielu (może nawet większość) Żydów Wiłkowyszek dorabiało wynajmowaniem pomieszczeń w swych domach innym rodzinom. Z pewnością stanowiło to znaczną część ich przychodów. Na 27 właścicieli domów, których dosięgły wówczas pożary miasta, jedynie sześciu nie wynajmowało mieszkań. W przypadku czterech z nich spowodowane to było najpewniej dużą liczebnością własnych rodzin (Szłomy Mortelowicza, Orela Faybiszowicza, Hirszela Elowicza i Mortela Mowszowicza). Domy dwóch pozostałych – Mortela Lipelowicza i Mowszy Mortelowicza – były prawdopodobnie za małe na przyjmowanie lokatorów. Co ważne, wszyscy znani Żydzi wynajmowali kwatery tylko innym przedstawicielom wyznania judaistycznego[57].

W 1786 r. na terenie parafii Wiłkowyszki mieszkało 1006 Żydów. W przytłaczającej większości byli oni w mieście. Najprawdopodobniej już w XVIII w. przy synagodze znajdował się też „przyszkółek starozakonnych w mieście Wiłkowyszkach". W 1860 r. stwierdzono, że „z powodu starości grozi[ł] niebezpieczeń-

[53] Centralne Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie (dalej: CAHNŻ Jerozolima), Pinkas gminy żydowskiej w Wiłkowyszkach; A. Michałowska-Mycielska, *The council of Lithuanian Jews 1623–1764*, Warszawa 2016, s. 37; J. Rosin, *Vilkaviskis…*, <https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html>, dostęp: 06.02.2026.

[54] CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 92.

[55] CAHNŻ Jerozolima, Pinkas gminy żydowskiej w Wiłkowyszkach; J. Rosin, *Vilkaviskis…*, <https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html>, dostęp: 06.02.2026.

[56] BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v.

[57] CAH Wilno, SA 3939, k. 975–976; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki…*, s. 402–403.

stwem zawalenia się"[58]. Składał się on wówczas m.in. z sieni, pomieszczenia dla kobiet, szkoły dla mężczyzn i chyba skarbca. Ówczesna synagoga zawierała: trzy sienie, główną i centralną salę dla mężczyzn, dwie poboczne dla kobiet oraz górną kondygnację[59].

Pruskie informacje z końca XVIII w. wskazują, że większość mieszkańców Wiłkowyszek z końca XVIII w. to Żydzi (1236 osób – 59,5%)[60].

Niełatwo rozszyfrować, które z nazwisk pozostałych mieszczan Wiłkowyszek należały do poszczególnych mniejszościowych grup społecznych. Brzmienie imion i nazwisk ze spisu z 1756 r. świadczy, że licznie zamieszkiwali tu i Litwini, i Polacy. Ci pierwsi wywodzili się spośród okolicznej litewskiej ludności wiejskiej. Polacy natomiast to głównie przybysze z pobliskich miast (m.in. Wisztyńca, Wiżajn, Przerośli oraz Suwałk). W ówczesnych Wiłkowyszkach często występowały zarówno nazwiska typowo litewskie (m.in. Rugienis, Jasiutaitys, Dawgilen), jak i polskie (m.in. Kruszyński, Dąbrowski, Wilczyński, Rostowski).

Część z mieszczan miała też korzenie ruskie (pochodziła z obszaru dzisiejszej Białorusi). Może byli nimi np.: Borys, Huścinowicz, Kiszkiewicz, Kulesza, Ozierowski[61]. Katolików mających korzenie litewskie, polskie czy ruskie traktowano jako przedstawicieli jednej Rzeczypospolitej i nie rozróżniano w spisach[62].

Z tegoż roku znamy również nazwiska zachodnioeuropejskie: Joxs Malkin (ul. Warszawska), Arya Dinkin (ul. Kosińska), Orel Witarey (ul. Wysoka), Newach Krynyiel (ul. Wysoka), Godfryd Losse (ul. Gulelska) i „ślosarz" Lorens (ul. Gulelska). Możliwe, że z Europy Zachodniej pochodzili też: Michał Hejman (ul. Warszawska), Maciej Wincza i Jerzy Neybork (ul. Gulelska), Daniel Szulc (ul. Zamkowa). W 1756 r. jednym z mieszkańców Wiłkowyszek był także Morthel Tatarzyn z ul. Wysokiej. Nie był on zbyt zamożny, gdyż opłacał jeden z najniższych podatków w mieście – 1 tynf, 13 gr i 2 szelągi[63]. Spis z 1786 r. nie wymieniał Tatarów w parafii Wiłkowyszki. Wspomniał jednak o 98 Niemcach[64].

O pochodzeniu parafian wiłkowyskich w jakimś stopniu świadczy, wykorzystywana tu m.in. w 1813 r., „Ewangeliczka polska z litewskim stara", nazywana też: „Ewangeliczna polsko-litewska"[65].

Równość wobec prawa zapewniał przywilej królewski z 1791 r., który gwarantował dla „[…] wszystkich obywatelów przerzeczonego miasta Wilkowiszek, bądź

---

[58] AGAD Warszawa, CWWKP, sygn. 1824, k. 103; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 59, k. 11–11v.

[59] AGAD Warszawa, CWWKP, sygn. 1824, k. 102.

[60] T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki…*, s. 412; tenże, *Vilkaviškio miestas, seniūnija…*, s. 69; J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich…*, s. 95.

[61] BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija…*, s. 68.

[62] CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 59, k. 11–11v; A. Totoris, *Kalvarijos krašto tautinės mažumos XIX amžiuje*, s. 1. Tekst z wykładu zaprezentowanego w czasie międzynarodowej konferencji w Mariampolu z 22 czerwca 2021 r.: „New Approaches to the History of the Suvalkija – Naujausios Užnemunės istorijos tyrinėjimų perspektyvos – Nowe spojrzenie na historię Suwalszczyzny", s. 3; tenże, *Mniejszości narodowe okolic Kalwarii*, w: *Dziedzictwo kulturowe Kalwarii i Suchowoli. Kalvarijos ir Suchovolės kultūros paveldas. Cultural heritage of Kalvarija and Suchowola*, Suchowola–Kalvarija 2018, s. 347.

[63] BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija…*, s. 68.

[64] CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 59, k. 11–11v.

[65] AD Łomża, zesp. I, sygn. 591, [b.n.k.]; tamże, sygn. 592, k. 11v.

szlacheckiego, bądź miejskiego urodzenia ludzi, prowadzących handle lub rzemiosła sprawujących albo szynkiem bawiących się, bądź z jakiegokolwiek przemysłu żyjących, w tym mieście tak teraz posesyje mających, jako i na potym one nabyć mogących, jakiegokolwiek byliby dostojeństwa, profesyi lub kunsztu, jurysdykcyi miejskiej i magistratowi miejskiemu tegoż miasta, oraz równym podatkom, wolnościom i zaszczytom podległem! mieć chcemy"[66].

W 1804 r. odprawiano tu nabożeństwa protestanckie[67].

Gospodarka miejska

Miasta zakładano w celu zapewniania właścicielowi możliwie największych dochodów[68]. W rozwoju gospodarczym ważną rolę odgrywały wszelkie święta kościelne, które ściągały rzesze wiernych i klientów jednocześnie. Duże znaczenie miało też posiadanie praw magdeburskich, które gwarantowały swobody obywatelskie i handlowe. Mieszczanie mieli prawo odwoływania się tu do sądów królewskich, co dawało poczucie stabilizacji[69].

Większość ówczesnych mieszkańców miast litewskich zajmowała się jednocześnie handlem, rzemiosłem i rolnictwem[70]. W badanym okresie funkcjonował pogląd o konieczności osadzenia Żydów w celu utrzymania handlowego charakteru osady[71].

Pierwotnie handel w Wiłkowyszkach rozwijał się wokół kościoła katolickiego i synagogi. Dużym impulsem rozwojowym stało się nadanie nieokreślonego przywileju królewskiego Wiłkowyszkom, możliwe że targowego, w 1660 r. Kolejnym ważnym krokiem było pozwolenie handlowe dla Żydów z 1679 r.[72] Wzmocniły to przywileje królewskie z 1697[73] i 1710 r.[74] W 1756 r. było tu 28–29 tzw. kramników. Najważniejszym dokumentem stał się jednak przywilej magdeburski z 9 grudnia

---

[66] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 31.

[67] J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem…*, s. 238.

[68] S. Alexandrowicz, *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII wieku*, „Acta Baltico-Slavica" 7(1970), s. 51–52; A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych…*, s. 24.

[69] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 22–25, 30–32, 34–39, 63–65, 71–73; J. Maroszek, *Targowiska wiejskie w Koronie Polskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, Białystok 1990, s. 85, 89, 119–120; tenże, *Żydzi wiejscy na Podlasiu…*, s. 61–62.

[70] S. Alexandrowicz, *Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII wieku*, w: *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy*, pod red. J. Wyrozumskiego, Kraków 1996, s. 67–68; K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska, jej kolonizacja oraz podziały w XVI wieku*, w: *Puszcze wielkoksiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2007, s. 285–286.

[71] J. Maroszek, *Żydzi wiejscy na Podlasiu…*, s. 64.

[72] CAHNŻ Jerozolima, Pinkas gminy żydowskiej w Wiłkowyszkach; J. Rosin, *Vilkaviskis…*, <https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html>, dostęp: 06.02.2026.

[73] CAH Sankt Petersburg, f. 950, op. 1, nr 387, k. 5v; M. Gumowski, *Herby miast litewskich*, „Ateneum Wileńskie" 10(1935), s. 279.

[74] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva…*, t. 3, s. 363; M. Gumowski, *Herby miast litewskich…*, s. 279–280.

1791 r., w którym m.in. stwierdzono: „Przełożono też nam, iż to miasto Wilkowiszki podatki wszelkie publiczne równo z innemi miastami wolnemi uprzywilejowanemi, jako to półpodymne, czopowe i skórowy opłaca". Siedem jarmarków organizowano w Wiłkowyszkach w 1830 r.[75]

Dzięki źródłom pruskim z końca XVIII stulecia wiemy, że funkcjonowało tu dziesięciu kupców[76].

Bardzo duże zyski przynosiły młyny. Na zyskowność tychże przedsiębiorstw wpływał tzw. przymus mlewa[77]. Młynarz wiłkowyski z 1756 r. zamieszkiwał przy ul. Zamkowej. Na przełomie XVIII i XIX stulecia Wiłkowyszki dysponowały młynem wodnym i wietrznym, ale bez foluszu. Istnienie młyna wietrznego w Wiłkowyszkach stanowiło o wyjątkowości tegoż ośrodka. W żadnym innym mieście dekanatu Olwita nie było takiego urządzenia. Wiatrak znajdował się też jednak w Wierzbołowie[78].

Ważną gałęzią gospodarki miasta było rzemiosło. W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów zdecydowanie najczęściej występującym zawodem w regionie było rzeźnictwo, które odgrywało istotną rolę w kulturze żydowskiej. Bez wątpienia wielu mieszczan Wiłkowyszek zajmowało się jednocześnie rękodzielnictwem oraz uprawą ziemi i handlem[79].

Dane z 1756 r. wskazują, że przy ul. Szkolnej zamieszkiwali m.in.: Teodres Krawiec i Jeko Kusznierz. Arendarz Porowsiański miał dom przy ul. Kosińskiej. Przy ul. Kisiniskiej (Kizińskiej) mieszkał rzeźnik Peysak. Kolejny kuśnierz Zelman zamieszkiwał na ul. Wysokiej. Na ul. Kowieńskiej znajdowały się posesje: krawca Eliasza, kuśnierza Hirszela, rzeźnika Nochima, arendarza Mazuckiego i kuśnierza Szmajły. Z ul. Gulelskiej byli: ślusarz Lorens, Icelowa kramniczka, Stanisław Gancarz oraz rzeźnik Apko. Judel Kusznierz mieszkał przy ul. Warszawskiej. Dwadzieścia tynfów nakazano wtedy zapłacić młynarzowi („Po Tajuiszu") z ul. Zamkowej. W Wiłkowyszkach mieszkał też złotnik Mowsza[80].

Walor usytuowania Wiłkowyszek niedaleko granicy i jej znaczenia dla rozwoju rzemiosła dostrzegali też urzędnicy królewscy w 1791 r.: „[…] jako niedaleko granicy sąsiedniej pruskiej położone, w nowych rzemieślników i rękodzielników zagranicznych powiększyć się może i coraz przystojniejszą postać miasta utworzyć" [81].

---

[75] AD Łomża, zesp. II, sygn. 528, k. 14v; BU Wilno, F4, A2037, k. 4–4v; *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30.

[76] J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich…*, s. 99.

[77] S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV wieku – I połowy XVII wieku)*, „Acta Baltico-Slavica" 1(1964), s. 154; J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII wieku*, „Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce w XV–XVIII wieku – Studia i materiały z historii kultury materialnej" 51(1976), s. 110.

[78] BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki…*, s. 433; J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich…*, s. 73–139.

[79] M. Bałaban, *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, t. 1, Kraków 1931, s. 307, 309; A. Wyrobisz, *Polityka Firlejów wobec miast w XVI wieku i założenie Janowca nad Wisłą*, „Przegląd Historyczny" 61(1970), z. 4, s. 599.

[80] BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v.

[81] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30.

Tabela 2. Podatek opłacany za kramy w Wiłkowyszkach w 1756 r.

Nazwisko kramarza	Należące			Wybrane		
	tynfy	grosze	szelągi	tynfy	grosze	szelągi
Orel Fajuiszowicz	2	28	–	2	28	–
Dawid Szmujłowicz	2	14	–	2	14	–
Morthel Józefowicz	2	21	1	2	21	1
Icel Abramowicz	2	8	–	2	8	–
Jankiel Abramowicz	2	36	–	2	36	–
Izrael Szymszelowicz	2	8	–	2	8	–
Mejer Szymonowicz	2	21	1	2	21	1
Dawid Szmerłowicz	2	21	1	2	21	1
Icel Hirszowicz	2	14	–	2	14	–
Chackie Frez	2	8	–	2	8	–
Hirsz Zelikowicz	2	21	1	2	21	1
Icel Berłowicz	4	21	1	4	21	1
„Place puste Berłowicza”	2	–	–	2	–	–
Jankiel Zelikowicz	2	18	2	2	18	2
Berka Jankielowicz	2	29	–	2	29	–
Icelowa kramniczka	5	2	–	5	2	–
Eliasz Jakubowicz	2	18	2	2	18	2
Chaim Berłowicz	2	12	–	2	12	–
Szymszel, Ezyka zięć	2	18	–	2	18	–
Mothel, Icela zięć	2	26	2	2	26	2
Josiel Markowicz	2	26	2	2	26	2
Mowsza Markowicz	2	23	1	2	23	1
Abraham Turek	2	33	1	2	33	1
Mowsza Złotnik	2	28	–	2	28	–
Icel Markowicz	2	8	–	2	8	–
Marek Nossonowicz	2	14	–	2	14	–
Nochim Rabinowicz	2	21	1	2	21	1
Josiel Fajuiszowicz	2	16	–	2	16	–
Dawid, Jokiela syn	2	21	–	2	21	–

Źródło: BU Wilno, F4, A2037, k. 4–4v.

Łączne opodatkowanie mieszkańców miasta Wiłkowyszki w 1756 r. wyniosło 1395 tynfów i 11 gr. Zebrano 1315 tynfów, 26 gr i 1 szeląga. Zaległość podatkowa wynosiła 79 tynfów, 22 gr i 2 szelągi[82].

Z 1781 r. znamy: krawca Abrama, krawca Jankiela, kuśnierza Lejbę Markowicza, Mowszę Złotnika, introligatora Ickę, Heszela Rzeźnika, krawca Izraela[83].

Nadal dużą rolę w gospodarce miejskiej odgrywało rolnictwo. Do jego znacznego osłabienia przyczynili się jednak dzierżawcy miasta. W 1796 r. miastu Wiłkowyszki zabrano pastwiska. W 1820 r. stwierdzono, że „z lat dawnych toż miasto przez starostów będąc skrzywdzone, odcięciem do 15 włók gruntu miejskiego”[84].

Najbardziej kompletne dane o rękodzielnictwie w Wiłkowyszkach i okolicznych miastach pochodzą dopiero z końca XVIII w., gdy sporządzili je okupujący te tereny Prusacy.

U schyłku XVIII w. Wiłkowyszki miały aż 149 rzemieślników. Znacznie dominowały pod tym względem nad o wiele starszym miastem Wisztyniec (116 przedstawicieli zawodów pozarolniczych) oraz nad wieloma innymi okolicznymi miastami: Ludwinowem (91), Wiżajnami (34), Lubowem i Suwałkami (po 23 lub 22) czy Pilwiszkami (20). Ustępowały jednak Kalwarii, w której pracowało aż 222 rzemieślników.

Ówczesne Wiłkowyszki chlubiły się posiadaniem własnego aptekarza, co było wówczas niezwykle rzadkie. Na terenie dekanatu Olwita drugi farmaceuta funkcjonował tylko w Kalwarii. O znacznej zamożności miasta świadczy fakt, że Wiłkowyszki miały też po dwóch złotników, blacharzy, pasamoników i rurmistrzów. Podobnie jak Ludwinowo omawiane miasto słynęło w okolicy z wykonywania i naprawy siodeł. Wiłkowyszki i Kalwaria miały po jednym sukienniku. Aby skorzystać z usług wyżej wymienionych rękodzielników, przybywali tu chłopi i mieszczanie nawet z oddalonych wsi i miast.

Wiłkowyszki posiadały stosunkowo niewiele gruntu, bo tylko 56 włók i 5 mórg. Było to ponad dwukrotnie mniej niż w Wisztyńcu (122 włóki i 17 mórg). Więcej miały też: Ludwinowo (105 włók, 27 mórg i 36 prętów), Suwałki (80 włók), Kalwaria (65 włók i 12 mórg) czy Wiżajny (60 włók). Mniejszym areałem gruntów dysponowały natomiast: Pilwiszki (46 włók, 14 mórg i 45 prętów) oraz Lubowo (27 włók i 8 mórg)[85].

Dla rozwoju rolnictwa w Wiłkowyszkach istotne znaczenie miało zapewnienie monarsze z 1791 r. o posiadaniu przez mieszczan ziemi („[…] własność terytoryjalną ziemi onemu nadaną i przez całe miasto, jako też jego obywatelom, niewątpliwie i prawnie dotąd posiadaną utwierdzić”)[86].

---

[82] BU Wilno, F4, A2037, k. 1–4v.
[83] CAH Wilno, SA 3939, k. 975–976.
[84] AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762, k. 126; tamże, sygn. 4792c, k. 356.
[85] J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich…*, s. 95–139.
[86] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30.

Władze miejskie

Funkcje administracyjne sprawowały miasta litewskie już u progu nowożytności. Zamieszkiwali w nich urzędnicy oraz dygnitarze[87]. W Rzeczypospolitej Obojga Narodów władza miejska znajdowała się w rękach dwóch organów: wójta z ławą i burmistrza z radą. Ich funkcjonowanie określały przywileje miejskie. Wójt reprezentował właściciela ośrodka (często króla), posiadał duże uposażenie i piastował najważniejszą funkcję w mieście[88]. Na ogół nie zaliczono go do magistratu[89]. Najczęściej sprawowały te funkcje osoby ze stanu szlacheckiego. Wójt kierował ławą (sądem miejskim, zajmującym się sprawami karnymi)[90]. Wójtowie często łączyli wiele stanowisk i to w różnych miastach. Do bezpośredniego sprawowania władzy wyznaczali więc landwójta, który na stałe przebywał w danym mieście. W działalności tej wspierali go pisarz i ławnicy. Na ich wybór duży wpływ miał wójt i starosta[91].

W 1820 r. znano oryginalny przywilej króla Jana Kazimierza z 18 czerwca 1667 r., wystawiony na wójtostwo wiłkowyskie ur. Krzysztofowi Malickiemu. 19 września 1697 r. król August II Mocny nadał je Janowi Leszczyńskiemu. Następnie, 25 lutego 1710 r., ów władca ustanowił wójtem Wiłkowyszek Dadziboga Eynarowicza, podczaszego ziemi wieluńskiej[92]. Wiemy o tym m.in. z potwierdzenia królewskiego z 9 grudnia 1791 r. Wspomniano tam także o działalności wójta i ławników[93]. U schyłku XVIII w. funkcję wójta Wiłkowyszek sprawował Wincenty Gieysztor, dziedzic Dydwiż i miecznik województwa trockiego[94].

Drugi organ władzy miejskiej – rada z burmistrzem – zajmował się głównie uchwalaniem podatków, wydawaniem rozporządzeń, sprawowaniem pieczy nad majątkiem miasta i orzekaniem w sprawach cywilnych (tzw. sąd radziecki)[95]. Co ciekawe, przynależność do rady formalnie nie dawała korzyści majątkowych. Zapewniała jednak prestiż i często przynosiła zyski wynikające z podziału i po-

---

[87] K. Pietkiewicz, *Polityka w. ks. litewskiego Aleksandra wobec miast*, „Białostocczyzna" 61–62(2002), nr 1–2, s. 21.

[88] S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast…*, s. 148; W. Guzewicz, *Kronika parafii wiżańskiej*, w: *Dzieło wiary. Studia i materiały do dziejów parafii Wiżajny*, pod red. W. Guzewicza i G. Zwierzyńskiego, Ełk 2024, s. 20.

[89] J. Bardach, *Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia*, „Kwartalnik Historyczny" 87(1980), z. 1, s. 35, 39.

[90] B. Baranowski, *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1975, s. 38; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast…*, s. 457; H. Łowmiański, *Wchody miast litewskich*, w: *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań 2005, s. 127.

[91] P. Czyżewski, *Wasilków w XVI–XVIII wieku*, s. 95–96; A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antrojoje pusėje (1662–1702 m.)*, Wilno 2002, s. 83.

[92] AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762, k. 121; *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija…*, s. 70.

[93] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30.

[94] CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 71, k. 1030–1030v; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki…*, s. 442.

[95] Z. Góralski, *Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 2000, s. 16, 94, 121; M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, w: *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań 2005, s. 281; J. Szlaszyński, *Władze Augustowa w okresie przedrozbiorowym*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski" 1(2001), s. 68.

bierania podatków. Wyboru rajców dokonywali mieszczanie. Kandydatów często zgłaszali ich poprzednicy lub starostowie bądź właściciele ośrodków. Ważnym urzędnikiem miasta był też gmiński, który reprezentował ogół mieszczan, czyli gmin[96]. Zajmował się on najpewniej strzeżeniem ksiąg i przywilejów danego ośrodka oraz tzw. skrzynki miejskiej[97]. Pisarz prowadził sprawy podatkowe, wytwarzał akty i strzegł pieczęci miejskiej. Realizatorem postanowień władz był tzw. sługa miejski, który wymierzał np. karę chłosty przy pręgierzu czy wypędzał skazańca z miasta[98]. W 1791 r. król Poniatowski zezwolił, aby „[…] miasto do wolności innym miastom, równie podatki Rzeczypospolitej opłacającym, przystosować; magistrat i jurysdykcyją sądową temuż miastu przywrócić". Stwierdził wówczas także, że „[…] w imieniu i w *rzeczy* szlachetnych burmistrza, wójta, radców, ławników i całego ludu miasta naszego wolnego Wilkowiszek"[99]. Włodarze zamieszkiwali przeważnie przy rynkach[100].

Możliwe, że władze miasta istniały w Wiłkowyszkach już w 1660 r. Z pewnością magistrat funkcjonował tu w 1679 r.[101]

Burmistrz i rajcy urzędowali w Wiłkowyszkach także w 1791 r. Dzięki ich aktywności miasto otrzymało prawo magdeburskie[102]. Miasto Wiłkowyszki miało swego delegata w zjazdach wydziałów miast z 10 sierpnia 1791 r. Przynależał do wydziału miast kowieńskich[103].

Po 1796 r. burmistrzem Wiłkowyszek został Wielskopfow[104]. Dzięki danym pruskim z końca XVIII stulecia wiemy, że w Wiłkowyszkach funkcjonowało trzech urzędników magistrackich. Taka sama liczba osób sprawowała władzę w Kalwarii i Wisztyńcu. Suwałki natomiast miały tylko jednego urzędnika magistrackiego[105]. Z 14 marca 1809 r. znamy „JMc Pana Tomasza Jezierskiego, Bułmistrza z miasta Wiłkowiszek" (38 lat)[106].

Liczebna przewaga społeczności żydowskiej w Wiłkowyszkach skłania do omówienia także władz kahalnych tegoż miasta. Przeważnie Żydzi nie pełnili urzędów miejskich[107] oraz nie uczestniczyli w wyborach do magistratu.

---

[96] S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast…*, s. 148–149; J.S. Bystroń, *Dzieje obyczajów…*, s. 226; A.M. Karpaczou, *Samakirawanne haradou Belarusi pa „mahdeburskamu prawu" ú druhoj palawine XVII–XVIII st.*, „Wesci Akademii Nawuk BSSR" 1969, Seryja Hramadskich Nawuk, nr 2, s. 56.

[97] P. Czyżewski, *Gmiński – zapomniany urzędnik miejski*, w: *Małe miasta. Przestrzenie*, pod red. M. Zemły, Supraśl 2003, s. 344–345; tenże, *Wasilków w XVI–XVIII wieku…*, s. 97–98.

[98] B. Baranowski, *Życie codzienne małego miasteczka…*, s. 29; tenże, *Ludzie gościńca w XVII–XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 30.

[99] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30.

[100] A. Knap, *Elita władzy w Warcie w XV–XVI wieku*, „Przegląd Historyczny" 84(1993), z. 3, s. 387–388.

[101] E. Rimša, *Pieczęcie miast…*, s. 248.

[102] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30.

[103] L. Glemża, *Aktywność polityczna mieszczaństwa…*, s. 70.

[104] A. Połujański, *Wędrówki po gubernji…*, s. 323–325, 363, 368.

[105] J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich…*, s. 95, 102, 137.

[106] Archiwum Państwowe w Suwałkach, zesp. 169, nr 1, k. 125.

[107] A. Leszczyński, *Sytuacja prawna Żydów ziemi bielskiej od końca XV wieku do 1795 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce" 96(1975), nr 4, s. 25; A. Sztachelska-

W przybudówkach synagog często obradowały sądy rabinackie i władze kahału[108]. Prawdopodobnie już od lat dwudziestych XVII w. modłami w bóżnicy zajmował się również kantor. Z kolei finanse znajdowały się w rękach wiernika[109].

Z 1667 r. znamy „starszych Żydów [z Wiłkowyszek – T.N.] Jozepha, Michała i Dawida"[110].

Uzyskanie przez Żydów wiłkowyskich przywileju w 1679 r. każe przypuszczać, że istniały tu wtedy elity starozakonne, które potrafiły skutecznie zadbać o interesy swej wspólnoty. Z pewnością funkcjonowali urzędnicy kahalni. Podobnie działo się tu w 1700 r.[111]

Dane z 1756 r. wskazują, że XVIII-wieczne budynki kahalne tegoż miasta (kirkut, synagoga i przyszkółek) znajdowały się przy ul. Szkolnej – w całości zamieszkanej przez Żydów. Ulica Grodzieńska zawierała „dom komendy płata kahału". Wspólnotą kierował chyba rabin Josiel Markiewicz. Funkcje szkolników pełnili Hirsz i Codzik. Funkcjonowało też trzech żydowskich bakałarzy (chyba nauczycieli): Beniamin, Pejsak oraz Berko. Abraham był pisarzem[112]. Kolejne dane o tutejszych Żydach zaangażowanych w funkcjonowanie kahału znamy z 1781 r. Sędziowaniem zajmował się Zelman, a bakalarstwem (nauczaniem) – Litman. Szmajło pełnił funkcję wartownika, gdy Codyk – podszkolnika[113].

Siedziby władz miejskich

Obrady miejskie odbywały się w ratuszu. Był on zlokalizowany w centralnej części Wiłkowyszek, najpewniej przy Rynku. Nie znamy dokumentów określających jego wygląd w XVII i pierwszej połowie XVIII w. Był on jednak drewniany. Możliwe, że podobnie jak w przypadku innych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego – Bakałarzewa i Suwałk, mógł znajdować się po środku Rynku i mieścić w sobie pomieszczenia ratuszowe oraz karczemne. W 1791 r. król nakazał, aby odbywały się tam spotkania władz oraz rozprawy sądowe („Tudzież aby to miasto w rynku publicznym ratusz dla obrad i sądów miejskich")[114].

-Kokoczka, *Społeczność żydowska w Białymstoku w XVIII wieku*, „Białostocczyzna" 42(1996), s. 20.

[108] J. Mazurkiewicz, *O niektórych problemach prawno-ustrojowych miast prywatnych w dawnej Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska" 1964, sectio G, t. 11, s. 110–111; A. Szot, *Żydzi w Zabłudowie (do końca XVIII w.)*, w: *Małe miasta. Religie*, pod red. M. Zemły, Lublin–Supraśl 2006, s. 526.

[109] T. Krzywicki, *Litwa*…, s. 411; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva*…, t. 3, s. 367; A. Sztachelska-Kokoczka, *Społeczność żydowska*…, s. 21.

[110] CAH Wilno, SA 3418, k. 138–138v; tamże, SA 3439, k. 60v.

[111] CAHNŻ Jerozolima, Pinkas gminy żydowskiej w Wiłkowyszkach; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 92; A. Michałowska-Mycielska, *The council of Lithuanian*…, s. 37; J. Rosin, *Vilkaviskis*…, <https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html>, dostęp: 06.02.2026.

[112] BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v.

[113] CAH Wilno, SA 3939, k. 975v–976.

[114] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 31; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki*…, s. 391.

Symbole miejskie

Nie jest do końca pewne, kiedy miasto uhonorowano herbem. Według autorów polskiego przewodnika z 1999 r. stało się to już w 1660 r.[115] *Karta Guberni Suwalskiej* z końca XIX w. podała, że prawa miejskie Wiłkowyszki uzyskały w 1697 r.[116] Zdaniem Mariana Gumowskiego miasto „otrzymało herb swój od króla Augusta II w 1697 r."[117] Na korzyść tej ostatniej daty przemawia fakt, że 19 września 1697 r. król potwierdził dysponowanie przez to miasto prawami magdeburskimi[118].

W 1791 r. przywilej z herbem konfirmował również ostatni władca Rzeczypospolitej Obojga Narodów – Stanisław August Poniatowski („Aby zaś toż miasto tak w rzeczach sądowych, jako i rządowych miejskich, na wypisach i dziełach urzędowych pewnego zaszczytu używało, onemu herb dawniejszy przywracamy i nadajemy, taki jaki się tu odmalowany widzieć daje, to jest liliją ponsową w polu błękitnym; którego to herbu na pieczęciach i wszelkich oznakach temuż miastu używać dozwalamy")[119].

Marian Gumowski w okresie międzywojennym stwierdził, że „W Metryce litewskiej wymalowana jest w odnośnem miejscu Gozdawa t.j. podwójna czerwona lilja na tle niebieskiem. Toż samo mamy powtórzone na projekcie przes[ł]anym w 1847 r. władzom do aprobaty, a znajdującym się dziś w Archiwum aktów dawnych w Warszawie. Natomiast na kartce pocztowej litewskiego wydawnictwa wyrysowano mylnie pojedyńczy kwiat lilji z złotym ośrodkiem. Lilja odnosi się tu niewątpliwie do Gozdawy Paców". Herb z podobnym motywem posiadało też miast Jurborg. Zawierał on jednak trzy, inne białe lilie na czerwonym polu[120]. Przyznać należy rację Gumowskiemu, że Gozdawa w herbie wiłkowyskim wskazuje na ścisły związek tej symboliki ze starostami Pacami. Analogicznie działo się w przypadku pobliskiego Simna, które w 1626 r. otrzymało herb św. Pawła, na cześć ówczesnego starosty simneńskiego Pawła Sapiehy[121].

---

[115] K.T. Krzywiccy, *Suwalszczyzna, Zaniemenie…*, s. 229.

[116] CAH Sankt Petersburg, f. 950, op. 1, nr 387, k. 5v.

[117] M. Gumowski, *Herby miast litewskich…*, s. 279.

[118] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija…*, s. 70.

[119] *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30; L. Glemža, *Aktywność polityczna mieszczaństwa…*, s. 61; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva…*, t. 3, s. 363; M. Gumowski, *Herby miast litewskich…*, s. 279–280; J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija…*, s. 548.

[120] M. Gumowski, *Herby miast litewskich…*, s. 261, 280.

[121] AGAD, KRSW, sygn. 5079, k. 140; *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, t. 8: *Lazdijai, Simnas*, opr. J. Drungilas, Wilno 2013, s. 156; E. Rimša, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, Wilno 1999, s. 494–495; tenże, *Pieczęcie miast…*, s. 853; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, t. 10, Warszawa 1889 (reprint wydany w Warszawie w 1977 r.), s. 614; J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija…*, s. 472.

Podsumowanie

Omawiane miasto Wiłkowyszki powstało na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale już w czasach, gdy przynależało ono do Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Przez większość badanego okresu podlegało powiatowi kowieńskiemu i województwu trockiemu. U schyłku XVIII w. znalazło się w powiecie preńskim. Pierwszy kościół wybudowano tu około 1620 r. dzięki zaangażowaniu Jerzego Stefana Paca, skarbnika i podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także jego żony Anny. W tym też okresie wystawiono synagogę.

Nie jest do końca pewne, kiedy wykształciło się tu miasto. Osada handlowa funkcjonowała już w pierwszej połowie XVII w. Jakiś przywilej miejski Wiłkowyszkom nadał król Jan Kazimierz, możliwe że w 1660 r. Prawdopodobnie zezwalał on na organizację targów w Wiłkowyszkach. Miastem na prawach magdeburskich Wiłkowyszki były w 1697 r. Z kolei 9 grudnia 1791 r. prawo magdeburskie potwierdził Stanisław August Poniatowski.

Na rozplanowanie miasta duży wpływ miało usytuowanie przy ujściu rzeki Wiłkowii do Szejmeny. W drugiej połowie XVII w. zabudowa skupiała się tylko przy Rynku i kilku wybiegających z niego ulicach. Było około 50 domów (plus minus 300–400 osób). Znaczny wzrost zaludnienia nastąpił w kolejnym stuleciu. Po zapaści demograficznej spowodowanej wojnami oraz zarazą z około 1708–1711 r., Wiłkowyszki szybko się rozbudowywały. W 1756 r. składały się z Rynku oraz dziewięciu ulic. Łącznie spisano już 202 domy (1212–1616 mieszkańców). Około 65% posesji trzymali Żydzi. Dane z 1791 r. wskazują na istnienie tu 276 domów. U schyłku tej dekady Wiłkowyszki miały już 306 domów, w tym 12 krytych dachówką (2077 Wiłkowyszczan). Było to drugie, największe miasto regionu. W Suwałkach mieszkało wówczas dwukrotnie mniej ludności (1184). Ustępowało tylko Kalwarii, która miała powyżej 400 budynków mieszkalnych.

Na niski poziom bezpieczeństwa przeciwpożarowego kluczowy wpływ miała, typowa dla Litwy, drewniana zabudowa. Wiemy, że tylko w latach 1781–1782 wybuchły tu aż trzy pożary.

Miasto miało wieloetniczny charakter. Większość mieszkańców osiedla stanowili Żydzi. Mieszkali tu też Litwini, Polacy, osoby pochodzenia ruskiego, przybysze z Europy Zachodniej oraz chyba pojedynczy Tatarzy.

Ludność żydowska utrzymywała się głównie z handlu i rzemiosła. Chrześcijanie parali się rolnictwem i w części kupiectwem oraz rękodzielnictwem. W końcu XVIII w. były tu dwa młyny – wodny i wietrzny. Miasto słynęło też wtedy w regionie z aptekarza, złotników, blacharzy, pasamoników, rurmistrzów i siodlarzy.

Władze miejskie tworzyły dwa organy: wójtowie z ławami i burmistrzowie z rajcami. Funkcjonowały one prawdopodobnie od drugiej połowy XVII w. Wójtowie rozstrzygali spory kryminalne, gdy sądy burmistrzowskie zajmowały się głównie kwestiami cywilnymi. Magistrat funkcjonował tu co najmniej w 1679 r. Z racji przewagi liczebnej ludności żydowskiej ważną rolę w osiedlu odgrywali rabin, szkolnicy i inni urzędnicy kahalni. Symbolem Wiłkowyszek była lilia pąsowa na błękitnym polu. Umieszczono ją w herbie i na pieczęci.

BIBLIOGRAFIA

Archiwa:
Akademia Nauk w Wilnie (AN Wilno):
F43-609.
Archiwum Diecezjalne w Łomży (AD Łomża):
zesp. I, sygn. 591, 592.
zesp. II, sygn. 528.
Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD Warszawa):
Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dział 25, nr 3681.
Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 1364, 1824.
Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 4762, 4792c, 5079.
Archiwum Państwowe w Suwałkach:
zesp. 169, nr 1.
Archiwum Parafii w Bakałarzewie:
Kronika Parafii Bakałarzewo.
Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (BU Wilno):
F4-A2037.
F57-B54/219.
Centralne Archiwum Akt Dawnych w Moskwie (CAAD Moskwa):
f. 389, nr 556.
Centralne Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie (CAHNŻ Jerozolima):
Pinkas gminy żydowskiej w Wiłkowyszkach.
Centralne Archiwum Historyczne w Mińsku (CAH Mińsk):
f. 1711, op. 1, nr 57, 71.
Centralne Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu (CAH Sankt Petersburg):
f. 950, op. 1, nr 387.
Centralne Archiwum Historyczne w Wilnie (CAH Wilno):
f. 694, op. 1, nr 59, 3972, 3994.
f. MKF-2 ML, ap. 1, nr 556.
SA 3418, 3435, 3439, 3939, 13807.

Źródła drukowane:
Akty izdawajemyje Wilenskoju Archeograficzeskoju Komisieju, t. 8, Wilno 1875.
Holsche A.C., *Geographie und Statistik von West-, Süd- und Neu-Ost-Preussen*, Berlin 1800.
Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai, t. 8: *Lazdijai, Simnas*, opr. J. Drungilas, Wilno 2013.
Lietuvos Metrika (1791–1792), ks. 556, Wilno 2005.
Opisy parafii dekanatu Olwita z 1784 roku, opr. T. Naruszewicz, Suwałki 2013.
Rejestr dymów dóbr duchowieństwa katolickiego diecezji wileńskiej z 1653 roku, opr. W.F. Wilczewski, „Nasza Przeszłość" 101(2004), s. 273–313.
Rejestr dymów dóbr duchowieństwa katolickiego diecezji wileńskiej z 1673 roku, opr. W.F. Wilczewski, „Nasza Przeszłość" 103(2005), s. 137–170.
Wąsicki J., *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament białostocki*, Poznań 1964.

Opracowania rękopiśmienne i maszynopisy:
Totoris A., *Kalvarijos krašto tautinės mažumos XIX amžiuje* [Tekst z wykładu zaprezentowanego w czasie międzynarodowej konferencji w Mariampolu z 22 czerwca 2021 r.: „New Approaches to the History of the Suvalkija – Naujausios Užnemunės istorijos tyrinėjimų perspektyvos – Nowe spojrzenie na historię Suwalszczyzny"].

Internet:
Rosin J., *Vilkaviskis – a small town in Southern Lithuania*, https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html

Literatura:

Alexandrowicz S., *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII wieku*, „Acta Baltico-Slavica" 7(1970), s. 47–108.

Alexandrowicz S., *Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII wieku*, w: *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy*, pod red. J. Wyrozumskiego, Kraków 1996, s. 61–89.

Alexandrowicz S., *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV wieku – I połowy XVII wieku)*, „Acta Baltico-Slavica" 1(1964), s. 137–156.

Alexandrowicz S., *Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" 27(1965), s. 35–67.

Antanavičius M., *Vilkaviškio Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo katedra*, w: *Vilkaviškio viskupijos bažnyčios*, Wiłkowyszki 2011, s. 202–205.

Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, wyd. 2, poprawione i uzupełnione przez F.K. Martynowskiego, t. 4, Warszawa 1886.

Bałaban M., *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, t. 1, Kraków 1931.

Baranowski B., *Ludzie gościńca w XVII–XVIII wieku*, Łódź 1986.

Baranowski B., *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1975.

Bardach J., *Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia*, „Kwartalnik Historyczny" 87(1980), z. 1, s. 21–51.

Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 1986.

Borawski P., Dubiński A., *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986.

Bumblauskas A., *Wielkie Księstwo Litewskie. Wspólna historia, podzielona pamięć*, tłum. A. Malewska, Warszawa 2013.

Bystroń J.S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI–XVIII*, t. 1, Warszawa 1976.

Czyżewski P., *Gmiński – zapomniany urzędnik miejski*, w: *Małe miasta. Przestrzenie*, pod red. M. Zemły, Supraśl 2003, s. 341–345.

Czyżewski P., *Wasilków w XVI–XVIII wieku*, w: *Wasilków miasto renesansowej harmonii 1566–2006*, Wasilków 2006, s. 61–144.

Flis S., *Dżuma na Mazurach i Warmii w latach 1708–1711*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 70(1960), nr 4, s. 473–523.

Glemża L., *Aktywność polityczna mieszczaństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1789–1792*, „Zapiski Historyczne" 86(2021), z. 1, s. 57–84.

Góralski Z., *Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 2000.

Gumowski M., *Herby miast litewskich*, „Ateneum Wileńskie" 10(1935), s. 256–294.

Gumowski M., *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.

Guzewicz W., *Kronika parafii wiżańskiej*, w: *Dzieło wiary. Studia i materiały do dziejów parafii Wiżajny*, pod red. W. Guzewicza i G. Zwierzyńskiego, Ełk 2024, s. 17–49.

Karpaczou A.M., *Samakirawanne haradou Belarusi pa „mahdeburskamu prawu" ú druhoj palawine XVII–XVIII st.*, „Wesci Akademii Nawuk BSSR" 1969, Seryja Hramadskich Nawuk, nr 2.

Knap A., *Elita władzy w Warcie w XV–XVI wieku*, „Przegląd Historyczny" 84(1993), z. 3, s. 375–388.

Krzywiccy K.T., *Suwalszczyzna, Zaniemenie*, przewodnik, Białystok 1999.

Krzywicki T., *Litwa*, przewodnik, Pruszków 2005.

Kviklys B., *Mūsų Lietuva. Krašto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai*, t. 3, Wilno 1991.

Leszczyński A., *Sytuacja prawna Żydów ziemi bielskiej od końca XV wieku do 1795 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce" 96(1975), nr 4, s. 3–36.

Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio, t. 2, pod red. K, Čerbulėnasa, A. Jankevičienė, V. Levandauskasa, A. Miškinisa, V. Zubovasa, A. Lagunavičiusa, Wilno 1994.

Łowmiańska M., *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, w: *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań 2005, s. 149–331.

Łowmiański H., *Wchody miast litewskich*, w: *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań 2005.

Łożyński K., *Puszcza Grodzieńska, jej kolonizacja oraz podziały w XVI wieku*, w: *Puszcze wielkoksiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2007, s. 249–304.

Łupiński J.S., *Wezwania kościołów i kaplic w diecezji sejneńskiej w końcu XIX wieku*, „Studia Teologiczne" 1999, nr 17, s. 263–278.

Maroszek J., *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII wieku*, „Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce w XV–XVIII wieku" – Studia i materiały z historii kultury materialnej 51(1976), s. 88–195.

Maroszek J., *Targowiska wiejskie w Koronie Polskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, Białystok 1990.

Maroszek J., *Żydzi wiejscy na Podlasiu w XVII–XVIII wieku w świetle przemian struktury rynku wewnętrznego*, „Studia Podlaskie" 2(1989), s. 56–70.

Matusiewicz A., *Pierwsze stulecie. Historia Suwałk do 1945 roku*, w: *Suwałki miasto nad Czarną Hańczą*, pod red. J. Kopciała, Suwałki 2005, s. 91–108.

Michałowska-Mycielska A., *The council of Lithuanian Jews 1623–1764*, Warszawa 2016.

Misius K., Šinkūnas R., *Lietuvos katalikų bažnyčios*, Wilno 1993.

Naruszewicz T., *Od Janówki, przez Suwałki, Kalwarię, Wiłkowyszki, do Pilwiszek. Obszar dekanatu Olwita do końca XVIII wieku*, Suwałki 2020.

Naruszewicz T., *Rozwój miasteczek z obszaru dzisiejszego powiatu suwalskiego w XVI–XXI wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski" 14(2014), s. 155–170.

Naruszewicz T., *Vilkaviškio miestas, seniūnija ir parapija XVII–XVIII amžiuje*, w: *Sūduva nuo seniausių laikų iki Suvalkų gubernijos*, (artykuł wygłoszony podczas międzynarodowej konferencji naukowej, która odbyła się w pałacu w Pojeziorach na Litwie, 3 czerwca 2022 r.), Mariampol 2022, s. 66–79.

Mazurkiewicz J., *O niektórych problemach prawno-ustrojowych miast prywatnych w dawnej Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska" 1964, sectio G, t. 11, s. 97–120.

Miškinis A., Rupeikienė M., *Vilkaviškis*, w: *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*, t. 1, *Vilkaviškio vyskupija*, ks. 2: *Vilkaviškio dekanatas*, Wilno 1997, s. 241–243.

Pietkiewicz K., *Polityka w. ks. litewskiego Aleksandra wobec miast*, „Białostocczyzna" 61–62(2002), nr 1–2, s. 18–41.

Połujański A., *Wędrówki po gubernji augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859.

Pytasz-Kołodziejczyk A., *Badania nad zarządem i eksploatacją zasobów wodnych domeny wielkoksiążęcej w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle wydanych akt Metryki Litewskiej (do końca XVI w.)*, „Rocznik Lituanistyczny" 6(2020), s. 33–53.

Ramotowski J., *Kolonizacja niemiecka w departamencie białostockim Prus Nowowschodnich w latach 1797–1807*, „Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku" 1989, z. 66, Humanistyka, t. 12, dz. H – Prace Historyczne, s. 55–75.

Rimša E., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, Wilno 1999.

Rimša E., *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, tłum. J. Sienkiewicz, Warszawa 2007.

Ragauskas A., *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antrojoje pusėje (1662–1702 m.)*, Wilno 2002.

Sidor M., *Miasteczko nad Rospudą – rys historyczny miejscowości Raczki*, Raczki 2013.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. B. Chlebowskiego, t. 10, Warszawa 1889 (reprint wydany w Warszawie w 1977 r.).

Szlaszyński J., *Przerośl. Dzieje miasta i gminy*, Przerośl 2009.

Szlaszyński J., *Władze Augustowa w okresie przedrozbiorowym*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski" 1(2001), s. 67–74.

Szot A., *Żydzi w Zabłudowie (do końca XVIII w.)*, w: *Małe miasta. Religie*, pod red. M. Zemły, Lublin–Supraśl 2006, s. 523–539.

Sztachelska-Kokoczka A., *Społeczność żydowska w Białymstoku w XVIII wieku*, „Białostocczyzna" 42(1996), s. 20–25.

Śliwiński J., *Pożary i pogorzelcy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku ze szczególnym uwzględnieniem Podlasia i Grodzieńszczyzny w świetle Metryki Litewskiej*, w: *Szkice z dziejów społeczno-gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2005, s. 95–132.

Totoraitis J., *Sūduvos Suvalkijos istorija*, t. 1, Kowno 1938.

Totoris A., *Mniejszości narodowe okolic Kalwarii*, w: *Dziedzictwo kulturowe Kalwarii i Suchowoli. Kalvarijos ir Suchovolės kultūros paveldas. Cultural heritage of Kalvarija and Suchowola*, Suchowola–Kalvarija 2018, s. 301–365.

Walczak W., Łopatecki K., Pernal A.B., *Najstarszy atlas Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Mapy i chorografia Nicolasa Sansona (1600–1667)*, Warszawa 2024.

Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963.

Wyrobisz A., *Miasta prywatne w Polsce XVI–XVIII wieku jako inwestycje kulturalne*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 26(1978), nr 1, s. 47–56.

Wyrobisz A., *Polityka Firlejów wobec miast w XVI wieku i założenie Janowca nad Wisłą*, „Przegląd Historyczny" 61(1970), z. 4, s. 577–608.

Wyrobisz A., *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny" 65(1974), s. 19–46.

Żurek D., *Obraz małych polskich miast w literaturze z XVI i XVII wieku*, „Zapiski Historyczne" 84(2019), z. 3, s. 153–167.

Żytkowicz L., *Chlewiński Antoni h. Radwan*, w: PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 297–298.

ISSN 2392-0300 „Civitas et Lex" 2026 / 2(50)
DOI 10.31648/cetl.12067

NAUKI O KOMUNIKACJI SPOŁECZNEJ I MEDIACH / COMMUNICATION AND MEDIA STUDIES

Aziz Mohammed
Damascus University, Syria
e-mail: aziz.mohammed.1997@gmail.com

IMPACT OF SOCIAL MEDIA ADVERTISING ON SYRIAN CONSUMERS' BEHAVIORAL RESPONSES

Abstract: This study investigates the effectiveness of social media advertising in influencing Syrian consumers' awareness, comprehension, conviction, and purchase behavior, applying the DAGMAR model. A structured questionnaire was administered to 400 Damascus-based users, with data analysed via SPSS using descriptive statistics, correlation, t-tests, and ANOVA. Results show strong effects on awareness and comprehension, moderate influence on conviction and purchase behavior, and demographic variations in response. Findings highlight the need for more persuasive strategies to bridge comprehension and purchase intention. This research adds to limited Syrian-context studies, offering theoretical and practical insights for advertisers in emerging markets.

Keywords: awareness, comprehension, conviction, behavior, DAGMAR

1. Introduction

The emergence of the Internet has played a prominent role in the development of advertising over the past decades, and with the emergence of advertising through social networks, it has become more interactive, enabling advertisers to target advertising messages to a precisely defined audience, whether in terms of demographic or psychographic variables[1].

Social media advertising is one of the most attractive and widespread means of promotion, and it represents one of the important and effective promotional methods in marketing products. One of the most important reasons for the success of social media advertising campaigns is their ability to provide diverse content in new formats that can attract the attention of the target audience. This feature has evolved with the advent of Facebook and other social networks, which rely

[1] A. Talafuse, *Traditional and digital media advertising preference: A descriptive evaluation of Billings, Montana mothers*, Scottsdale 2014 [doctoral dissertation], p. 5.

on the information provided by users. This reliance has led many marketers and advertisers to adopt the ads of these networks, which allow them to influence the purchasing decisions of consumers, communicate their messages, establish relationships with existing and potential customers, and reduce costs compared to traditional methods[2].

In this context, advertising models have begun to pay special attention to measuring the effectiveness of advertising online in general, and through Facebook in particular. This research development is driven by several factors and variables, most notably the changes that have occurred in the structure of advertising media and increasing reliance on social networks by a wide segment of users and advertisers. The use of these networks is not limited to communication between individuals, but also to sharing their experiences with different products and brands. Based on the search for a predictive measure of the effectiveness of advertising, the DAGMAR model was presented by Russel Collie in 1961, and its steps are awareness, understanding, conviction, and behavior. The model holds that advertising affects the consumer in a way that eventually leads them to perform a certain behavior.

2. Problem of the study

The wide geographical spread of consumers and the distance between production sites and consumption sites has made the process of communicating with the consumer and reaching them a difficult and complex process that requires intensive efforts. This has prompted production and marketing institutions to search for the best ways and means to reach the consumer, introduce goods and products, and help him in making the purchase decision. Therefore, companies began to use advertising through social networks as a means to promote their products, since advertising published through these networks can be viewed for a longer time than advertising broadcast through traditional media, because Internet users have enough time to read and watch the content of the advertisement and interact with it.

Several models have emerged to measure the effectiveness of advertising, including the DAGMAR model. Accordingly, the problem of the study is defined as determining the extent of Syrian consumer awareness, understanding, and conviction regarding social media advertising in relation to purchasing intention, as well as studying the impact of demographic factors (gender, and education) on exposure. This is investigated through a survey that contains a set of questions that measure the previously mentioned dimensions.

[2] Y. Truong, R. McColl, *Practitioners' perceptions of advertising strategies for digital media*, „International Journal of Advertising" 2010, no. 29(5), p. 709.

3. Questions of the study

a) To what extent is the Syrian consumer exposed to advertising on social media networks?
b) What is the level of awareness, understanding, and conviction among Syrian consumer regarding advertisements published on social media networks?
c) What behavioral intentions do Syrian consumers demonstrate towards social media advertisements?

4. Hypothesis of the study

a) There is a statistically significant correlation between the extent of Syrian consumers' exposure to social media advertisements and their level of awareness, understanding, conviction, and intention to engage in purchasing behavior.
b) There are statistically significant differences between Syrian consumers in the extent of their exposure to these advertisements according to their demographic and personal variables (gender, education).

5. Objective of the study

a) Measuring the extent of Syrians' exposure to social media advertisements.
b) Revealing the level of awareness, understanding, and conviction among Syrians regarding social media advertisements.
c) Measuring the behavioral intention of Syrians towards social media advertisements.

6. Importance of the study

Relying on social media to promote different brands has become an interest for both academics and marketing practitioners; accordingly, the importance of the study is summarized as follows:

a) Many companies and advertisers use social media networks to advertise various and diverse products, which emphasizes the importance of studying the impact of exposure to these advertisements on their users.
b) Highlighting the role played by social media networks, as they are one of the important means that enable organizations to communicate and connect with its target audience and various stakeholders in its external environment, as they are a tool for distinguishing itself from competitors.

c) The results of this study are needed for companies and advertisers to determine the extent of exposure to their advertisements on social media networks in order to help them draw up advertising plans and policies in the future.

7. Literature review

a) Tobi, Onewo, Ayodele, Morakinyo & Akindele, Akintan (2020) Effect of online advertising on consumer buying behavior among internet users in Ikeja metropolis Lagos State, the researchers in this study aimed to identify the impact of electronic advertising on the purchasing behavior of Internet users in Lagos State, by identifying the impact of corporate website advertisements on the consumer's purchasing decision, and identifying the impact of the credibility of these advertisements on the purchasing decision. The research was conducted using the descriptive approach with a sample of 381 individuals. Among the most prominent results reached by the research are:
   - Most Internet users obtain their information about goods and services through companies' websites.
   - If companies rely on their websites to advertise their products, this will create an effective advertising advantage.
   - The feature of evaluating the product and reading the opinions of those who used it on companies' websites helps the consumer make a purchasing decision.
   - The electronic payment service on the company's website helps the consumer confirm and document financial transactions[3].

b) Assia Enehasse (2020). The Impact of Digital Media Advertising on Consumer Behavior Intention: The Moderating Role of Brand Trust. The researcher aimed in this study to identify the impact of digital advertisements on consumer behavior intention, to reveal the impact of digital advertisements on brand trust, and to identify the impact of brand trust on the relationship between electronic marketing and consumer behaviour. The researcher used the survey method with a sample of 150 individuals. Among the most prominent results reached by the research are:
   - The respondents differ in their levels of internet use. Some use it for an hour a day, some spend about three hours a day, and others spend more than five hours.
   - The habits of purchasing electronically advertised products varied among the respondents. Some of them buy a product once or several times every week, and some of them only buy once a month.

[3] O. Tobi, M. Ayodele, A. Akindele, *Effect of online advertising on consumer buying behavior among internet users in Ikeja metropolis, Lagos State*, „Ilorin Journal of Human Resource Management" 2020, no. 40(1), p. 171–181.

- The majority of respondents believed that brand trust had the greatest impact on their purchasing behavior[4].

8. Theoretical framework

a) Definition and Origins of DAGMAR model:
The DAGMAR model (Defining Advertising Goals for Measured Advertising Results) was introduced by Russell Colley in 1961 to provide advertisers with a structured way to set and evaluate communication objectives[5]. Unlike approaches that focused mainly on sales, DAGMAR emphasized the communication process between the brand and the consumer. It suggests that effective advertising should guide audiences through a hierarchy of effects – moving from awareness of the product to comprehension, conviction, and ultimately action. The model remains influential because it translates abstract advertising goals into measurable outcomes[6].

b) steps of the DAGMAR Model:
This model refers to a set of mental steps that ultimately lead to consumer acceptance of the commodity: awareness, understanding, conviction, and behavior.
- Awareness: ensuring that the target audience recognizes the brand or product.
- Comprehension: communicating essential information so consumers understand its features and benefits.
- Conviction: persuading audiences to develop a positive attitude or preference toward the product.
- Behavior: motivating consumers to purchase or engage with the brand.

c) Criticism of DAGMAR's model:
Although widely used, DAGMAR has faced several criticisms. Scholars argue that the model overemphasizes communication effects while neglecting sales and market realities (Koul 2019: 64). Others suggest that consumer decision-making is not always linear, meaning audiences may skip stages or act impulsively rather than following the awareness–comprehension – conviction – action sequence. In addition, the model was developed in the context of traditional media, making its direct application to today's fast-paced digital environment more complex[7].

---

[4] A. Enehasse, *The impact of digital media advertising on consumer behavior intention: The moderating role of brand trust*, „Journal of Marketing and Consumer Research" 2020, no. 68, p. 22–32.

[5] C. Mihart, *Modelling the influence of integrated marketing communication on consumer behavior: An approach based on hierarchy of effects concept*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences" 2012, no. 62, p. 799.

[6] L. Karlsson, *Advertising theories and models: How well can these be transferred from text into reality?*, Halmstad 2007 [master's thesis], p. 13.

[7] A. Bisht, *Advertising and sales promotion*, Uttarakhand 2020, p. 61.

d) Objectives of the DAGMAR Model:
The primary objective of DAGMAR is to establish clear, measurable communication goals for advertising campaigns. Instead of focusing solely on sales, it emphasizes defining specific outcomes such as increasing awareness, improving comprehension, or strengthening brand preference, that can later be evaluated. This approach helps advertisers translate broad marketing aims into concrete, testable communication tasks[8].

e) DAGMAR's model:

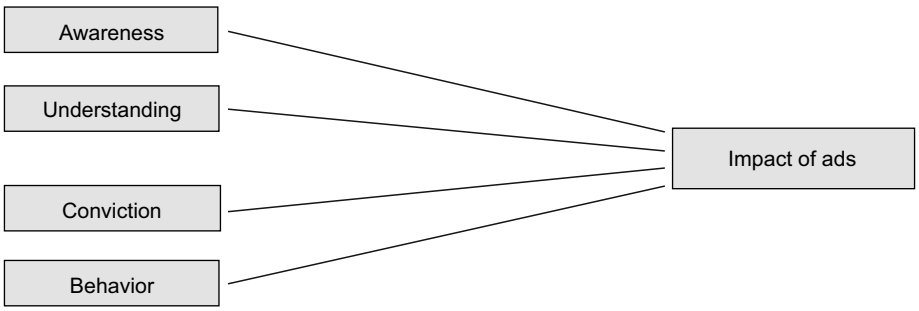

Fig. 1. DAGMAR's model
Source: H. Doroudi, S. Razavi, *The customer's desire and online effective advertising in social media (A case study: Instagram users)*, „British Journal of Marketing Studies" 2018, no *6*(6), p. 27–39.

f) Relevance of DAGMAR to Online Advertising in Syria:
DAGMAR remains valuable for understanding how audiences interact with online advertising in Syria. In a media environment marked by economic challenges and rapid digital adoption, advertisers seek measurable ways to assess effectiveness. The model's focus on communication objectives "awareness, comprehension, conviction, and action" offers a useful framework for analyzing how Syrian consumers respond to online campaigns. At the same time, the criticisms of DAGMAR highlight the need to adapt its stages to the realities of digital media, where interaction is faster, non-linear, and influenced by social and cultural factors unique to the Syrian context.

9. Methodology of the study

This study uses an analytical descriptive survey methodology. Analytical surveys aim to explain why people behave as they do and to identify causal relationships between behavior and social, demographic, or psychographic characteristics, often testing hypotheses. Descriptive surveys, on the other hand,

[8] D. Mukherjee, *Theories, models and appeals in advertising*, New Delhi 2020, p. 18.

document current conditions, collecting demographic and psychographic data to describe the population and its attributes at a given moment.

The research utilized a quota sample, focusing on the study population of Syrians aged 18 years and above. The researcher intentionally chose this age group as it represents a stage of maturity wherein individuals are more inclined to use social media networks and are more exposed to their advertisements.

The study included 400 participants selected from the population of Damascus governorate. This selection was made due to its representation of residents across all Syrian governorates. The sample was categorized based on age and gender, as outlined in the table below:

Table 1. Shows the distribution of study sample members by gender and age variables

Total	Gender		Age
	male	Female	
80	40	40	18–25
80	40	40	26–33
80	40	40	34–41
80	40	40	42–49
80	40	40	50 and more
400	200	200	Total

Data collection tool:

A structured questionnaire was used as the primary tool to collect data from the study sample, consisting of 400 participants from Damascus. The questionnaire was designed to measure four main dimensions according to the DAGMAR model: awareness, comprehension, conviction, and purchase behavior. It also included demographic questions (gender, age, educational level). A three-point Likert scale (Agree – Neutral – Disagree) was employed to assess responses, and the data were analyzed using SPSS with descriptive statistics, correlation tests, T-tests, and ANOVA.

10. Findings and Discussions

a) General Findings

Exposure to social media advertisements:

The questionnaire included three questions to measure the sample members' exposure to social media advertisements. These questions were grouped into a single scale divided into three categories (**low, medium, and high**). The results were as follows:

Table 2. Presents the overall measure of Syrian consumers' exposure to social media advertisements

Exposure size categories	Frequency	%
Low exposure	27	6.9
Medium exposure	90	22.5
High exposure	283	70.8
total	400	100

The study measured Syrian consumers' exposure to social media advertisements using a three-question scale, categorizing responses into low, medium, and high exposure. Results (Table 2) indicate that the majority of respondents (70.8%) experience high exposure, while medium and low exposure account for 22.5% and 6.9%, respectively. This high exposure reflects the deep integration of social media into daily life in Damascus and mirrors global trends where social media has become a primary channel for product information.

Notably, the relatively small percentage of low-exposure users highlights the persistent digital divide within Syria, possibly due to disparities in internet access, device ownership, or digital literacy. These variations suggest that while social media is an effective channel for mass reach, targeted strategies may be necessary to engage less connected demographics.

Impact of social media advertising according to the DAGMAR model:

The questionnaire included a set of statements based on the **three-point Likert scale** to define the steps of the DAGMAR model, providing three response options (**agree – neutral – disagree**). After processing the forms, the data were classified as follows:

Table 3. Presents the steps of the DAGMAR model

Statement	Agree	%	Neutral	%	Disagree	%	Mean	Weighted %
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Helps me recognize different types of products	251	62.8	136	34.0	13	3.3	2.50	86.50
I remember the brand name through it	160	40.0	205	51.3	35	8.8	2.31	77.08
Teaches me how to use the product	90	22.5	197	49.3	113	28.3	1.94	64.75
Provides me with information about various products	227	56.8	155	38.8	18	4.5	2.52	84.08
Keeps me informed about available products	176	44.0	195	48.8	29	7.3	2.37	78.92
Introduces me to product ingredients	148	37.0	170	42.5	82	20.5	2.17	72.17
Shows me where the product is displayed	202	50.5	171	42.8	27	6.8	2.44	81.25
Introduces me to different brands of the product	216	54.0	161	40.3	23	5.8	2.48	82.75
I learn how to use some products	164	41.0	125	31.3	111	27.8	2.13	71.08
Awareness							2.31	77.00
I understand how to obtain the advertised product	150	37.5	181	45.3	69	17.3	2.20	73.42
I compare product features and price before purchase	145	36.3	193	48.3	62	15.5	2.21	73.58
I understand the content of the ads I watch	154	38.5	147	36.8	99	24.8	2.14	71.25

cont. Table 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9
I understand the return policies for defective products	210	52.5	95	23.8	95	23.8	2.29	76.25
Ads help me form an initial image of the advertised products	142	35.5	174	43.5	84	21.0	2.15	71.50
Understanding							2.19	73.00
I seek expert opinions before buying a product	197	49.3	109	27.3	94	23.5	2.26	75.25
Simplicity of ad design convinces me to use the product	112	28.0	176	44.0	112	28.0	2.00	66.67
Innovative ad ideas convince me of the product	136	34.0	128	32.0	136	34.0	2.00	66.67
Supports my opinion about a specific product	61	15.3	179	44.8	160	40.0	1.75	58.42
Provides information that helps me make a purchase decision	192	48.0	105	26.3	103	25.8	2.22	74.08
I follow user comments before making a purchase decision	114	28.5	116	29.0	170	42.5	1.86	62.00
Conviction							2.01	67.00
Rewards and gifts associated with the product make me decide to buy	188	47.0	83	20.8	129	32.3	2.15	71.58
Ads make me seek to buy advertised products	195	48.8	174	43.5	31	7.8	2.41	80.33
Ads stimulate my desire to buy	223	55.8	98	24.5	79	19.8	2.36	78.67
Ads make me reserve the advertised product	188	47.0	99	24.8	113	28.3	2.19	72.92
I go to sales outlets to buy the advertised product	186	46.5	105	26.3	109	27.3	2.19	73.08
I invite friends and family to watch these ads	215	53.8	58	14.5	127	31.8	2.22	74.00
Product guarantees push me to buy advertised products	210	52.5	136	34.0	54	13.5	2.39	79.67
Saves me the effort of searching for different products	175	43.8	105	26.3	120	30.0	2.14	71.25
behavior							2.25	75.00

Consumer responses were analyzed according to the DAGMAR model's stages: awareness, comprehension, conviction, and behavior. The overall mean across all stages was 2.15 (on a 3-point scale), indicating a moderate but positive effect of social media advertising. This suggests that social media campaigns are more successful at capturing attention than at driving full behavioral change.

- Awareness: The strongest impact was observed at this stage (mean = 2.31,77%), confirming that social media campaigns effectively attract attention and enhance brand recognition. This aligns with DAGMAR's theoretical emphasis on the primacy of awareness as the foundation for all subsequent stages.
- Behavior: Ranked second (mean = 2.25,75%), suggesting that exposure to social media advertisements can stimulate purchasing behavior but not uniformly. This indicates that high awareness does not automatically translate into action, highlighting the importance of integrating persuasive cues or incentives in advertising.
- Comprehension: Third (mean = 2.19,73%), showing that consumers understand product features but may not yet feel convinced. The gap between comprehension and conviction underscores a common limitation of DAGMAR in digital contexts, where fast-scrolling and multitasking may reduce deep cognitive engagement.
- Conviction: The weakest stage (mean = 2.01,67%), highlighting the challenge of transforming awareness and understanding into a strong preference or intent to purchase. This supports criticisms of DAGMAR's linear assumption, suggesting that in real-world consumer behavior, especially online, stages can be skipped, reversed, or influenced by social proof, peer recommendations, or economic considerations.

b) Hypothesis testing

In this section, the study hypotheses examining the relationships between the variables were tested to determine their validity, using appropriate statistical techniques.

H1 *There is a statistically significant correlation between the extent of Syrian consumers' exposure to social media advertisements and their levels of awareness, understanding, conviction, and intention to engage in purchasing behavior.*

Table 4. Correlation between exposure and DAGMAR steps

Variables	Pearson Correlation Coefficient	Significance Level
Exposure × Awareness	0.327	0.000
Exposure × Understanding	0.363	0.000
Exposure × Conviction	0.141	0.005
Exposure × behavior	0.115	0.022

Moderate positive correlations emerged between exposure and awareness (r = 0.327) and comprehension (r = 0.363), but weak correlations with conviction (r = 0.141) and behavioral intention (r = 0.115). This pattern confirms that social media effectively raises awareness and understanding but struggles to convert these cognitive effects into behavioral outcomes.

The weak correlation between exposure and behavior may reflect structural and contextual barriers in Syria, including economic constraints, limited product availability, and uncertainty about online purchasing, which can dampen consumers' ability to act on their intentions.

H2 *There are statistically significant differences between Syrian consumers in the extent of their exposure to these advertisements according to their demographic and personal variables (gender, education).*

Gender: To examine gender-based differences in exposure, the researcher applied the Independent-Samples T-Test. This test was used to identify whether there were statistically significant differences between males and females in the degree of exposure to social media advertisements. The results are presented in Table No. (5), which illustrates the relationship between gender and exposure levels.

Table 5. Differences between exposure size and gender

Gender	Sample Size	Mean	Standard Deviation	t-value	Significance Level
Male	200	10.66	2.988		
Female	200	12.15	2.146	5.727	0.000

Females reported higher exposure than males (p = 0.000), consistent with global research on social media engagement. This may be explained by cultural norms in Syria, where women may spend more time on social platforms for information on fashion, household products, and social trends.

Education: The researcher conducted a one-way analysis of variance (One-Way ANOVA) to examine differences in exposure to social media advertisements according to the educational level of the study sample. The results are presented in Table No. (6).

Table 6. Shows the differences between exposure and education

Educational Level	Sample Size	Mean	Standard Deviation	
High School or Less	50	11.64	3.056	
University	280	11.35	2.606	
Postgraduate	70	11.44	2.847	
Total	400	11.40	2.703	
Significance Level				0.771

No significant differences (p = 0.771), suggesting that exposure is widespread across educational levels. This underscores social media's egalitarian reach, as cognitive engagement with ads does not necessarily require formal education. Accordingly, the second sub-hypothesis, which posited differences in exposure based on educational level, was not supported.

c) Discussions:

The findings demonstrate both the relevance and the limitations of DAGMAR in a digital Syrian context. Awareness is clearly the strongest outcome, consistent with the model's theoretical assumptions, but the weaker effects on conviction and behavior illustrate the complexity of translating online exposure into tangible purchasing decisions.

Integrating theory and context:

- Consumer psychology: Social media exposure alone may not generate conviction without reinforcement through peer influence, online reviews, or interactive content.
- Socio-economic context: Limited purchasing power and logistical constraints in Syria can inhibit behavioral responses, even when comprehension and conviction are high.
- Non-linear behavior: The weaker correlation between exposure and conviction aligns with critiques of DAGMAR; in digital environments, consumers often act impulsively or skip stages entirely, influenced by algorithmic recommendations or trending content rather than deliberate persuasion.

Comparison with previous studies: Findings resonate with Enehasse (2020) and Tobi et al. (2020), who also found digital advertising more effective at raising awareness than driving action. However, this study adds a nuanced insight into emerging markets, showing how economic, social, and cultural factors mediate the translation of exposure into purchasing behavior.

11. Practical implications

a) Awareness is strong, but conviction is weak: Social media campaigns effectively attract attention and enhance brand recognition, but do not always translate into purchase intentions. Marketers should recognize that high exposure alone does not guarantee consumer action.
b) Targeted strategies are essential: Incorporating personalized content, influencer endorsements, interactive features, and social proof can help bridge the gap between comprehension and conviction.
c) Gender differences matter: Female users reported higher exposure, indicating that campaigns might need to consider gender-specific content or engagement strategies.
d) Educational levels do not significantly affect exposure: This suggests that social media advertising can reach a broad demographic regardless of education, emphasizing the platform's wide accessibility.

12. Recommendations

Based on the findings of this study, several recommendations are proposed to enhance the effectiveness of social media advertising in the Syrian context:

a) Enhance Persuasive Content: Advertisers should focus on strategies that move consumers from awareness and comprehension to conviction and purchase behavior, such as interactive content, clear product benefits, and persuasive messaging.
b) Leverage Social Proof: Utilizing influencers, customer reviews, and peer recommendations can strengthen consumers' conviction and increase their likelihood to act on advertisements.
c) Targeted Campaigns: Given the higher exposure among female users, campaigns can be tailored to demographic segments to maximize engagement while ensuring inclusive approaches for all groups.
d) Digital Literacy Initiatives: Companies and policymakers should support programs that improve digital literacy and online navigation skills, reducing barriers for low-exposure users.
f) Future Research Directions: Further studies could explore other Syrian regions, longitudinal effects of advertising, and experimental interventions to test strategies that enhance consumer conviction and behavior.

BIBLIOGRAPHY

Bisht A., *Advertising and sales promotion*, Uttarakhand 2020.

Bouldin C., *Is the "hierarchy of effects" view of advertising evident amongst Perth advertising agencies?*, Perth 2003 [master's thesis].

Doroudi H., Razavi S.S., *The customer's desire and online effective advertising in social media (A case study: Instagram users)*, „British Journal of Marketing Studies" 2018, no. 6(6), p. 27–39.

Enehasse A., *The impact of digital media advertising on consumer behavior intention: The moderating role of brand trust*, „Journal of Marketing and Consumer Research" 2020, no. 68, p. 22–32.

Karlsson L., *Advertising theories and models: How well can these be transferred from text into reality?*, Halmstad 2007 [master's thesis].

Koul S., *Advertising, journalism and mass communication*, Guwahati 2019.

Mihart C., *Modelling the influence of integrated marketing communication on consumer behavior: An approach based on hierarchy of effects concept*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences" 2012, no. 62, p. 975–980.

Mukherjee D., *Theories, models and appeals in advertising*, New Delhi 2020.

Talafuse A., *Traditional and digital media advertising preference: A descriptive evaluation of Billings, Montana mothers*, Scottsdale 2014 [doctoral dissertation].

Tobi O., Ayodele M., Akindele A., *Effect of online advertising on consumer buying behavior among internet users in Ikeja metropolis, Lagos State*, „Ilorin Journal of Human Resource Management" 2020, no. 40(1), p. 171–181.

Truong Y., McColl R., *Practitioners' perceptions of advertising strategies for digital media*, „International Journal of Advertising" 2010, no. 29(5), p. 709–725.

ISSN 2392-0300 „Civitas et Lex” 2026 / 2(50)
DOI 10.31648/cetl.12105

NAUKI PRAWNE / LEGAL SCIENCES

Szymon Mackiewicz
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-6769-0655
e-mail: mackiewiczszymon@icloud.com

INSTYTUCJA GŁOWY PAŃSTWA W POLSCE W LATACH 1944–1997

Streszczenie: Instytucja głowy państwa w powojennej Polsce podlegała głębokim redefinicjom ustrojowym, podążając za zmienną logiką systemu. Celem niniejszego artykułu jest wielowymiarowa analiza tej transformacji, obejmująca zarówno okres Polski Ludowej, jak i wpływ przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych na ostateczny kształt Konstytucji z 1997 r., która nie stanowi spójnej koncepcji aksjologicznej, lecz jest wypadkową historycznych kompromisów. W warstwie metodologicznej, obok klasycznej analizy historyczno-prawnej aktów z lat 1944–1997, odwołano się do badania źródeł pierwotnych, w tym protokołów Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego. W toku analizy wykazano brak ciągłości w kształtowaniu urzędu. Od modelu silnej koncentracji władzy w latach 1944–1952, przez likwidację prezydentury na rzecz fasadowej i kolegialnej Rady Państwa PRL, aż po jej restytucję w wyniku porozumień Okrągłego Stołu. Artykuł dowodzi, że prace nad obecną ustawą zasadniczą zdominowane były przez fundamentalny spór między wizją prezydencką a parlamentarną, co finalnie doprowadziło do przyjęcia modelu opartego na zracjonalizowanym parlamentaryzmie. Wnioski końcowe wskazują na specyficzną dychotomię obecnego modelu. Choć nieprecyzyjne przepisy generują strukturalne spory kompetencyjne, to właśnie wybory prezydenckie cechuje najwyższa frekwencja wyborcza. Potwierdza to rolę Prezydenta w świadomości społecznej i jego status jako kluczowej instytucji polskiego ustroju, cieszącej się najsilniejszą i bezpośrednią legitymacją demokratyczną.

Słowa kluczowe: Prezydent, Rada Państwa, głowa państwa, władza wykonawcza, ustrój polityczny, transformacja ustrojowa

THE INSTITUTION OF THE HEAD OF STATE IN POLAND IN THE YEARS 1944–1997

Abstract: The institution of the head of state in post-war Poland has undergone profound systemic redefinitions, following the shifting logic of the political system. The aim of this article is a multidimensional analysis of this transformation, covering both the period of the Polish People’s Republic and the influence of the transition in the late 1980s and 1990s on the final shape of the 1997 Constitution. The study posits that the current Constitution does not represent a coherent axiological concept, but is rather a byproduct of historical compromises. In terms of methodology, alongside a classic historical-legal analysis of legal acts from 1944–1997, the study draws on primary sources, including the protocols of the Constitutional Commission of the National Assembly. The analysis demonstrates a lack of continuity in the shaping of the office: from the model of strong concentration of power in 1944–1952, through the abolition of the presidency in favor of the facade-like and

collegiate Council of State, to its restitution as a result of the Round Table agreements. The article argues that the work on the current Basic Law was dominated by a fundamental dispute between presidential and parliamentary visions, which ultimately led to the adoption of a model based on rationalized parliamentarism. The final conclusions point to a specific dichotomy of the current model. Although imprecise provisions generate structural competence disputes, it is the presidential elections that generate the highest voter turnout. This confirms the role of the President in the social consciousness and his status as a key institution of the Polish political system, enjoying the strongest and most direct democratic legitimacy.

Keywords: President, Council of State, Head of State, executive power, political system, political transformation

Wstęp

Analiza ewolucji ustrojowej pozycji głowy państwa w Polsce po II wojnie światowej pozwala na identyfikację głębokich przeobrażeń, które determinują współczesny kształt tego organu prawnego. Szczególnie przemiany przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w., skutkujące restytucją instytucji Prezydenta, stanowią przedmiot nieustannych reinterpretacji. Nierzadko przybierają formę polaryzujących debat politycznych, w których ocena reform sprzed trzech dekad służy bieżącej walce partyjnej i wzajemnemu obarczaniu się odpowiedzialnością za domniemane dysfunkcje ustroju III Rzeczypospolitej[1]. W toku transformacji ustrojowej zapoczątkowanej w 1989 r. zdecydowano się na implementację klasycznego modelu dualistycznej egzekutywy z Prezydentem i Radą Ministrów[2]. Jednak samo ograniczenie perspektywy badawczej wyłącznie do okresu transformacji ustrojowej uniemożliwia pełną rekonstrukcję procesów kształtujących instytucję głowy państwa. Przede wszystkim utrudnia zrozumienie przyczyn, dla których ostateczny model głowy państwa przyjęty w Konstytucji z 1997 r. okazał się niespójną i aksjologicznie niejednolitą koncepcją ustrojową[3].

W powszechnej świadomości społecznej, motywowanej dążeniem do odrzucenia dziedzictwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej[4], dominuje przekonanie o ścisłej ciągłości instytucjonalnej III RP z tradycją II Rzeczypospolitej[5]. Założenie to jest

---

[1] Przykład takich wypowiedzi, zob. A. Kondzińska, *PiS pokazał program. „PO to postkomuna, my zreformowaliśmy i będziemy reformować państwo”*, 14.09.2019, <https://wyborcza.pl/7,75398,25191331,pis-pokazal-program-po-to-postkomuna-my-zreformowalismy-i.html>, dostęp: 30.11.2025. Por. G. Osiecki, *PiS na nowo definiuje postkomunizm. I wskrzesza mentalność, która przesuwa Polskę na Wschód*, 11.06.2016, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/950773,postkomunizm-dobra-zmiana-pis-kod.html>, dostęp: 30.11.2025. Dalej: III RP.

[2] Dualistyczna egzekutywa rozumiana jest jako podział władzy wykonawczej pomiędzy Radę Ministrów a Prezydentem. Taki pogląd wyraża m.in. prof. Jan Galster, zob. J. Galster i in., *Prawo Konstytucyjne*, pod red. Z. Witkowskiego, Toruń 2001, s. 49. Por. M. Paździor, w: L. Bielecki i in., *Konstytucyjny system organów państwowych*, pod red. B. Szmulika, M. Paździora, Warszawa 2014, s. 21. Dalej: RM.

[3] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.).

[4] Dalej: PRL, zamiennie Polska Ludowa.

[5] Dalej: II RP.

wsparte całkiem silną symboliką państwową[6]. Odwołania do tradycji ustrojowych II RP, szczególnie Konstytucji marcowej z 1921 r.[7], podczas prac Komisji Kodyfikacyjnej Zgromadzenia Narodowego służyły legitymizacji przedkładanych projektów[8]. Geneza III RP pozostaje jednak nierozerwalnie związana z realiami państwowości powojennej oraz funkcjonowaniem w realiach bloku wschodniego. Polski ustrój dopiero od trzech dekad odbudowuje swoją faktyczną ciągłość, a przyjęcie standardów demokratycznych nastąpiło bez oparcia w utrwalonej tradycji scentralizowanej administracji[9]. To narastający kryzys społeczno-gospodarczy wymusił na decydentach PRL modyfikację mechanizmów sprawowania władzy, co stało się bezpośrednim impulsem do transformacji ustrojowej. Oprócz sukcesji terytorialnej, przemawia również za tym negatywna recepcja instytucji Rady Państwa. Jej zniesienie stanowiło jeden z punktów odniesienia dla reformatorów po 1989 r. Brak realnej ciągłości aksjologicznej między II RP a III RP, przy jednoczesnej niemożności pełnego zerwania z instytucjonalnym i personalnym dziedzictwem PRL, sprawił, że III RP ukształtowała się jako państwo posttransformacyjne, a przyjęty w Konstytucji z 1997 r. model prezydentury ma charakter kompromisowy, niespójny i niedający się wywieść z jednej, koherentnej doktryny ustrojowej.

Lata 1944–1952

O początkach władzy wykonawczej w okresie Polski Ludowej możemy mówić wraz z powołaniem Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego 21 lipca 1944 r[10]. Wydarzenie to reaktywowało instytucjonalnie II RP. PKWN nie był typowym rządem, pełnił funkcje wykonawcze, stopniowo przejmując kontrolę nad wyzwalanym terytorium Polski w wyniku marszu Armii Czerwonej na zachód. PKWN miał charakter koalicyjny, z dominującą rolą Polskiej Partii Robotniczej[11]. Został więc uznany przez Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR), co w związku z obecnością Armii Czerwonej wiązało się z ograniczeniem suwerenności Polski[12]. W styczniu 1945 r. PKWN przekształcił

[6] Protokół przekazania insygniów Prezydenckich Panu Prezydentowi Lechowi Wałęsie w Warszawie w dniu 22 grudnia 1990 r. (Dz.U. 1990 nr 5, poz. 61). Innym przykładem jest Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 kwietnia 1998 r. o ciągłości prawnej między II a III Rzecząpospolitą Polską (M.P. z 1998 r. Nr 12, poz. 200).

[7] Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 44, poz. 267 z późn. zm.).

[8] M. Rakowski, *Odwołania do historii ustroju Polski podczas posiedzeń Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego i jej podkomisji*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego" 2024, nr 27, s. 32. Dalej: KKZN.

[9] I. Rapicki, *Trójkolorowa monarchia. Czego uczy nas przykład monarchizmu republikańskiego V Republiki Francuskiej?*, „Kortowski Przegląd Prawniczy" 2025, nr 3, s. 13–14.

[10] Ustawa z dnia 21 lipca 1944 r. o utworzeniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (Dz.U. Nr 1, poz. 1). Dalej: PKWN.

[11] Dalej: PPR.

[12] Ustawa z dnia 21 lipca 1944 r. o przejęciu zwierzchnictwa nad Armią Polską w ZSRR i o scaleniu Armji Ludowej i Armji Polskiej w ZSRR, w jednolite Wojsko Polskie (Dz.U. 1944 nr 1,

się w Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej[13]. TRJN nie spełniał warunków demokracji, a komuniści marginalizowali kontakt z Rządem RP na uchodźstwie i strukturami Polskiego Państwa Podziemnego, którego ośrodki likwidowano siłą. W rezultacie Polska Ludowa stała się państwem autorytarnym, podporządkowanym interesom ZSRR, funkcjonującym za fasadą rządów parlamentarnych[14].

W momencie wejścia w życie Ustawy konstytucyjnej o wyborze Prezydenta Rzeczypospolitej z 1947 r.[15] oraz Ustawy konstytucyjnej o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej[16] zwracał uwagę fakt, iż mimo deklaratywnego odrzucenia założeń ideowych obozu sanacyjnego oraz Konstytucji kwietniowej z 1935 r.[17] z powodu nadmiernego wzmocnienia władzy Prezydenta, władze komunistyczne w 1947 r. same przyznały głowie państwa szerokie kompetencje. Paradoks ów był wynikiem funkcjonowania Rządu na uchodźstwie na podstawie art. 24 Konstytucji kwietniowej[18]. Umożliwiał on zachowanie ciągłości prawnej państwa poprzez wyznaczenie następcy w czasie wojny bez konieczności przeprowadzania wyborów. Arbitralne uznanie tej ustawy jako nieobowiązującej pozwoliło PKWN podważyć mandat władz londyńskich i stworzyć fikcję „opróżnionego urzędu", który w świetle przywróconej Konstytucji marcowej mógł zostać przejęty przez organy nowej władzy.

Sejm Ustawodawczy powierzył urząd Prezydenta Bolesławowi Bierutowi. Współdzieląc władzę wykonawczą z RM, sprawował on jednocześnie funkcje przewodniczącego Rady Państwa, Rady Gabinetowej i Prezydium Rządu, co skutkowało silną koncentracją władzy w jego rękach. Ponadto łączył urząd Prezydenta z funkcją sekretarza generalnego KC PPR, a następnie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej[19], co umożliwiało faktyczne zespolenie interesów partii komunistycznej z instytucjami państwowymi. Rada Państwa, której przewodniczył, posiadała szerokie kompetencje, obejmujące m.in. nadzór nad radami narodowymi, inicjatywę ustawodawczą oraz możliwość zatwierdzania dekretów. Organy egzekutywy, mimo że formalnie oparte na wzorcach Konstytucji marcowej, w praktyce nie działały w tradycyjnym systemie parlamentarnym. To Prezydent, a nie Sejm, decydował o składzie RM. Nadrzędnym celem Bieruta była pełna konsolidacja władzy, ukierunkowana na ostateczne ukonstytuowanie nowego porządku ustrojowego[20].

---

poz. 2).

[13] Ustawa z dnia 31 grudnia 1944 r. o powołaniu Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 19, poz. 99). Dalej: TRJN.

[14] M. Kallas, A. Lityński, *Historia ustroju i prawa Polski ludowej*, Warszawa 2003, s. 48.

[15] Ustawa Konstytucyjna z dnia 4 lutego 1947 r. o wyborze Prezydenta Rzeczypospolitej (Dz.U. Nr 9, poz. 43).

[16] Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 18, poz. 71 z późn. zm.).

[17] Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. (Dz.U. Nr 30, poz. 227).

[18] Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 października 1939 r. o wyznaczeniu następcy Prezydenta Rzeczypospolitej (M.P. z 1939 r., poz. 229).

[19] Dalej: PZPR.

[20] M. Kallas, A. Lityński, *Historia ustroju i prawa Polski ludowej*, s. 48.

Konstytucja stalinowska z 1952 r.

Wraz z uchwaleniem Konstytucji PRL z 1952 r. instytucja Prezydenta została zniesiona, a jego kompetencje przejęła Rada Państwa[21]. Choć stanowiło to formalne odejście od wcześniejszych rozwiązań ustrojowych, w praktyce służyło dalszemu zacieśnieniu centralizacji władzy. Nowa ustawa zasadnicza umocniła przede wszystkim dominację PZPR, odrzucając trójpodział władzy na rzecz jednolitego systemu parlamentarno-komitetowego, w którym władza wykonawcza i ustawodawcza były ze sobą ściśle połączone. Model ten, oparty na doktrynalnej zasadzie jedności władzy państwowej, stanowił fundament struktur politycznych państw bloku wschodniego. Swoją tradycję wywodził z Komuny Paryskiej, a w doktrynie marksistowskiej był zaprzeczeniem klasycznej koncepcji podziału władzy. W tym ujęciu pełnia kompetencji decyzyjnych spoczywała formalnie w rękach parlamentu jako organu suwerennego, któremu podporządkowano całą egzekutywę. Decyzja o obsadzie Rady Państwa znajdowała się w gestii *de facto* monopartyjnego Sejmu. W tak skonstruowanym systemie główną rolą Rady Państwa stało się gwarantowanie ciągłości władzy państwowej poprzez zarządzanie wyborami oraz powoływanie kluczowych urzędników[22].

Istotne wzmocnienie jej pozycji przyniosła zmiana Konstytucji w 1976 r.[23] Organ ten uzyskał wówczas nie tylko kompetencję do czuwania nad zgodnością prawa z Konstytucją, ale przede wszystkim pełne zwierzchnictwo nad wymiarem sprawiedliwości. Wyposażona w tak szerokie prerogatywy Rada Państwa zaczęła podejmować decyzje o fundamentalnym znaczeniu, czego kulminacją było wprowadzenie stanu wojennego w 1981 r.[24] Z perspektywy historycznej lata osiemdziesiąte XX w. stanowiły schyłkową fazę PRL. Narastający kryzys strukturalny oraz utrata kontroli nad nastrojami społecznymi zmusiły władze do poszukiwania nowych rozwiązań ustrojowych. Ówczesna PZPR, tracąc swój monolityczny charakter, uległa fragmentaryzacji, w wyniku której dominującą pozycję zdobyło środowisko wojskowe skupione wokół gen. Wojciecha Jaruzelskiego. Dążyło ono do „bonapartyzacji" ośrodka decyzyjnego, w latach 1982–1988 upatrywano szansy na przełamanie impasu politycznego i nową legitymizację władzy generała m.in. w restytucji urzędu Prezydenta[25].

---

[21] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. (t.j. Dz.U. z 1976 r. Nr 7, poz. 36 z późn. zm.). Powszechnie znana jest jako Konstytucja stalinowska.

[22] M. Kallas, A. Lityński, *Historia ustroju i prawa Polski ludowej*, s. 88 i 101.

[23] Ustawa o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. 1976 Nr 5, poz. 29).

[24] Uchwała Rady Państwa z dnia 12 grudnia 1981 r. w sprawie wprowadzenia stanu wojennego ze względu na bezpieczeństwo państwa (Dz.U. Nr 29, poz. 155 z późn. zm.).

[25] P. Pleskot, *Wykuwanie prezydentury. Przyczyny i okoliczności decyzji o powołaniu urzędu Prezydenta PRL (1985–1988)*, „Polityka i Społeczeństwo" 2024, nr 4, s. 221–227.

Transformacja ustrojowa

Jakkolwiek początkowe próby modernizacji nie przyniosły natychmiastowych zmian w strukturze naczelnych organów państwa, stały się one bezpośrednim impulsem do podjęcia negocjacji przy Okrągłym Stole w 1989 r. Forsowanie restytucji prezydentury było jednak przedsięwzięciem obarczonym znacznym ryzykiem politycznym, wynikającym z osobistej odpowiedzialności gen. Jaruzelskiego za wprowadzenie stanu wojennego. Mimo wspomnianych obciążeń, nadrzędnym celem ustępującej ekipy stało się ukształtowanie prezydentury w formie politycznego „bezpiecznika", stanowiącego gwarancję ochrony struktur i ludzi *ancien régime*[26]. W świetle dychotomii decyzjonizmu i normatywizmu Carla Schmitta dążenia te można interpretować jako próbę ukonstytuowania suwerennego ośrodka decyzji, nadrzędnego wobec ustroju państwa. W tym ujęciu projektowany urząd nie był jedynie nowym organem administracyjnym, lecz przede wszystkim instrumentem, u którego podstaw leży nie abstrakcyjna norma prawna, lecz realna zdolność decydenta do rozstrzygania o politycznej integralności państwa oraz jego tożsamości ustrojowej[27].

W wyniku negocjacji politycznych nowela kwietniowa z 1989 r. restytuowała urząd Prezydenta wybieranego przez Zgromadzenie Narodowe, wyposażając go w szerokie prerogatywy m.in. w sferze obronności, bezpieczeństwa państwa, prawa weta oraz możliwości rozwiązania parlamentu[28]. Towarzyszyło temu interesujące rozwiązanie. Głowa państwa została wyjęta z ram klasycznego trójpodziału władz, co uczyniło z niej nadrzędny i odrębny ośrodek decyzyjny, mający pełnić funkcję arbitra oraz gwaranta ciągłości państwa. Koncepcja ta stanowiła w istocie techniczną adaptację wzorców zaczerpniętych z Konstytucji kwietniowej z 1935 r.[29] Sięganie po te historyczne wzorce nie wynikało z chęci budowy spójnej doktryny państwowej, lecz miało charakter czysto techniczny. Zgodnie z porozumieniem środowisk politycznych funkcję Prezydenta objął sam Jaruzelski[30]. Układ ten uległ jednak szybkiej erozji, gdyż postępująca delegitymizacja PZPR oraz przejęcie inicjatywy przez obóz solidarnościowy doprowadziły do gwałtownej dekompozycji przyjętego modelu. Realny środek ciężkości władzy przesunął się w stronę RM, co w praktyce wymusiło parlamentaryzację systemu.

Kolejne zmiany konstytucyjne, w tym nowela grudniowa z 1989 r.[31] oraz nowelizacja marcowa z 1990 r., wzmocniły demokratyczny charakter państwa,

---

[26] P. Momro, *Prezydentura gen. Wojciecha Jaruzelskiego w świetle teorii i praktyki zarządzania władczymi kompetencjami ustrojowymi*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica" 2015, nr 14, s. 84–85.

[27] C. Schmitt, *Teologia polityczna i inne pisma*, tłum. M.A. Cichocki, Kraków 2000, s. 21.

[28] Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. Nr 19, poz. 101).

[29] L. Mażewski, *Instytucja Prezydenta RP według Jarosława Kaczyńskiego i w projektach konstytucji Prawa i Sprawiedliwości*, „Przegląd Sejmowy" 2016, nr 4, s. 33–39.

[30] Uchwała Zgromadzenia Narodowego z dnia 19 lipca 1989 r. w sprawie wyboru Prezydenta Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (M.P. z 1989 r. Nr 23, poz. 176).

[31] Ustawa z dnia 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. Nr 75, poz. 444 z późn. zm.).

mając na celu zrównoważenie władzy wykonawczej, a ostatecznie stabilizację państwa[32]. Wówczas Prezydent gen. Jaruzelski, świadomy braku społecznego poparcia, zdecydował się ustąpić ze stanowiska. Kluczowe znaczenie dla ponownego wzmocnienia urzędu Prezydenta miała nowela z września 1990 r., która choć skróciła kadencję do pięciu lat, wprowadziła powszechne wybory prezydenckie[33]. Od tego momentu Prezydent posiadał silny mandat społeczny i odgrywał kluczową rolę w systemie politycznym. Pierwsze wolne wybory prezydenckie z 1990 r. przyniosły zwycięstwo Lechowi Wałęsie. Na jego korzyść, oprócz uprzedniego umocnienia pozycji Prezydenta, przemawiało rozproszenie sceny politycznej. Równolegle wobec przedłużających się prac nad nową konstytucją, uchwalono tzw. Małą Konstytucję z 1992 r.[34] Tymczasowo uregulowała relacje między organami władzy wykonawczej i ustawodawczej, porządkując podział kompetencji w ramach istniejącego systemu podwójnej egzekutywy[35].

Prezydent uzyskał istotne prerogatywy, zwłaszcza w zakresie inicjowania i zatwierdzania RM, wetowania ustaw i kierowania ich do Trybunału Konstytucyjnego[36]. Z drugiej strony wpływ Prezydenta na istniejącą RM odpowiedzialną przed Sejmem pozostawał ograniczony. Dla ważności aktów Prezydenta wymagano kontrasygnaty Prezesa RM lub odpowiedniego ministra. Zasady te, w tym instytucja konstruktywnego wotum nieufności, oraz domniemanie kompetencji wykonawczych na rzecz RM, zbliżyły polski ustrój raczej do modelu zracjonalizowanego parlamentaryzmu[37]. Zaś ówczesna niestabilność większości parlamentarnej nadawała polskiemu ustrojowi cechy hybrydowe, podobne w praktyce politycznej do systemu semiprezydenckiego. Już w 1991 r. miały miejsce napięcia między Prezydentem i Prezesem RM Janem Krzysztofem Bieleckim. Konflikt z 1992 r., kiedy Wałęsa doprowadził do odwołania Rządu Jana Olszewskiego, stał się jednym z największych kryzysów politycznych tamtego okresu[38].

---

[32] Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 16, poz. 94 z późn. zm.).

[33] Ustawa z dnia 27 września 1990 r. o wyborze Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej (t.j. Dz.U. z 2010 r. Nr 72, poz. 467 z późn. zm.).

[34] Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym (Dz.U. Nr 84, poz. 426 z późn. zm.).

[35] L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne, zarys wykładu*, Warszawa 2019, s. 31–32.

[36] Dalej: TK.

[37] B. Dziemidok-Olszewska, *Dualizm władzy wykonawczej w III Rzeczypospolitej Polskiej – regulacje konstytucyjne i praktyka polityczna*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego" 2022, nr 1, s. 17.

[38] A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989–2012*, Kraków 2013, s. 227.

Prace Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego

W toku prac ustrojodawczych wybór docelowego modelu prezydentury stanowił jedną z najbardziej polaryzujących i spornych kwestii prac KKZN. Fundamentalny spór o kształt ustroju III RP zarysował się już w fazie wstępnej prac podkomisji do spraw organów władzy. Analiza protokołów z posiedzeń z drugiej połowy 1994 r. ujawnia głęboką polaryzację stanowisk, która zdefiniowała dynamikę prac ustrojodawczych. Już w fazie inicjującej prace podkomisji zarysował się fundamentalny dylemat dotyczący stopnia adaptacji elementów systemu prezydenckiego, co miało zdeterminować architekturę podziału władzy w nowej ustawie zasadniczej. Dylemat ten nie miał charakteru czysto teoretycznego, wynikał z negatywnej oceny funkcjonowania dotychczasowych rozwiązań. Prof. Stanisław Gebethner w swojej argumentacji przestrzegał przed utrzymaniem niespójnego modelu „dwuwładzy", wskazując, że brak precyzyjnego rozdzielenia kompetencji między głową państwa a rządem jest czynnikiem konfliktogennym. Postulował odejście od rozwiązań, w których Prezydent staje się konkurencyjnym szefem egzekutywy, na rzecz modelu, w którym RM posiada pełnię władzy wykonawczej, a Prezydent pełni funkcje gwaranta ciągłości państwa. Głos ten stał się podwaliną pod przyjęcie koncepcji zracjonalizowanego parlamentaryzmu, mającą na celu wyeliminowanie systemowych blokad decyzyjnych[39].

Krystalizacja przeciwstawnych wizji nastąpiła podczas posiedzenia w listopadzie 1994 r., kiedy to doszło do otwartej konfrontacji przedstawicieli urzędującego Prezydenta Lecha Wałęsy z przedstawicielami Parlamentu. Spór ten nie dotyczył jedynie semantyki, lecz istoty równowagi władz i ryzyka powstania konkurencyjnych ośrodków decyzyjnych. Parlamentarzyści argumentowali, że w systemie demokratycznym władzę wykonawczą sprawuje RM, a Prezydent powinien być definiowany wyłącznie jako „Głowa Państwa", organ symboliczny i arbitrażowy, a nie wykonawczy[40]. Spór ten przeniósł się na grunt szczegółowych rozwiązań kompetencyjnych, w tym zwłaszcza zwierzchnictwa nad Siłami Zbrojnymi. W toku debaty ścierały się poglądy dotyczące tego, czy tytuł „Najwyższego Zwierzchnika Sił Zbrojnych" ma mieć wymiar sprawczy, czy jedynie tytularny. Strona parlamentarna dążyła do wyraźnego zaznaczenia, że w czasie pokoju Prezydent nie sprawuje dowództwa operacyjnego, które powinno pozostawać w gestii ministra obrony narodowej.

Wobec impasu decyzyjnego i niemożności wypracowania konsensusu w trybie debaty plenarnej, przewodniczący Jerzy Jaskiernia zarządził przyjęcie metody pracy wariantowej. Zadecydowano, że zespoły eksperckie przygotują alternatywne wersje przepisów – wariant „prezydencki" oraz wariant „parlamentarny".

---

[39] Posiedzenie Podkomisji Organów Władzy Ustawodawczej, Wykonawczej i Samorządu Terytorialnego z dnia 23 sierpnia 1994, w: KKZN Biuletyn VIII, Warszawa 1994, s. 81–82. Por. Posiedzenie KKZN z dnia 25 stycznia 1995, w: KKZN Biuletyn XII, Warszawa 1995, s. 35.

[40] Posiedzenie Podkomisji Organów Władzy Ustawodawczej, Wykonawczej i Samorządu Terytorialnego z dnia 4 listopada 1994, w: KKZN Biuletyn X, Warszawa 1994, s. 25–26.

Ta decyzja proceduralna, odnotowana w konkluzjach posiedzenia z listopada 1994 r., stała się mechanizmem, który w późniejszym etapie pozwolił na stopniowe kształtowanie kompromisu, polegającego na rezygnacji ze skrajnych rozwiązań na rzecz modelu pośredniego[41]. Kolejny przełom w pracach nastąpił wraz ze zmianą sceny politycznej w 1995 r. Ukonstytuowanie się trwałej większości parlamentarnej oraz wybór Aleksandra Kwaśniewskiego na urząd Prezydenta wykraczało poza samą wymianę personalną[42]. To właśnie współpraca parlamentarnej większości z Prezydentem Kwaśniewskim doprowadziła do przyjęcia ostatecznego modelu, w którym Prezydent przestał być postrzegany jako rywalizujący ośrodek egzekutywy, stając się stabilizującym system arbitrem.

III Rzeczypospolita

Konstytucja z 1997 r. usankcjonowała model prezydentury zbliżony do koncepcji zracjonalizowanego parlamentaryzmu, co stanowiło wyraz kompromisu między rywalizującymi wizjami ustrojowymi. Głowa państwa pełni funkcję arbitra o ograniczonych prerogatywach wykonawczych, podczas gdy zasadniczy ciężar prowadzenia polityki państwa spoczywa na RM. Ustanowiono urząd niezależny, lecz niedominujący, którego możliwość ingerencji w procesy polityczne ograniczono zasadniczo do sytuacji kryzysowych, co dodatkowo wzmacnia wymóg kontrasygnaty dla większości aktów[43]. Mimo relatywnie wąskiego katalogu kompetencji władczych, utrzymano model powszechnych wyborów[44]. Kluczowe znaczenie dla zrozumienia tej konstrukcji ma art. 126 Konstytucji, który definiuje Prezydenta jako najwyższego przedstawiciela Rzeczypospolitej oraz gwaranta ciągłości władzy państwowej. Z perspektywy dogmatycznej istotne jest, że ustrojodawca powierzył mu rolę reprezentanta państwa jako bytu prawnego i ciągłego, a nie bezpośredniego wysłannika suwerena (narodu)[45].

Prezydent, działając na podstawie art. 126 i 133 Konstytucji, staje się jednak aktywnym ośrodkiem władzy, którego realne znaczenie polityczne, dzięki prawu weta, inicjatywie legislacyjnej czy prerogatywom w kwestii powoływania sędziów i desygnowanie Prezesa RM, często wykracza poza ramy przypisane mu

[41] Tamże, s. 29–31.

[42] Prezydent Kwaśniewski opowiedział się za stworzeniem prezydentury aktywnej, lecz wpisanej w ramy zracjonalizowanego parlamentaryzmu. Zgodnie z tą wizją, Prezydent miał stać się stabilizującym arbitrem minimalizującym napięcia na linii z RM, a nie konkurencyjnym ośrodkiem władzy wykonawczej. Zob. E. Chrobaczyńska, *Instytucja Prezydenta RP w świetle prac Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego (1994–1997)*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica" 2002, nr 1, s. 225–226.

[43] L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne...*, s. 32.

[44] Jak zauważył prof. Stanisław Gebethner, mandat z wyborów powszechnych nadaje Prezydentowi autorytet, lecz nie przesądza o zakresie jego realnych uprawnień. Zob. Posiedzenie Podkomisji Organów Władzy Ustawodawczej, Wykonawczej i Samorządu Terytorialnego z dnia 23 sierpnia 1994, w: KKZN Biuletyn VIII, Warszawa 1994, s. 84.

[45] Zgodnie z art. 104 Konstytucji RP parlamentarzyści są przedstawicielami Narodu, który stosownie do art. 4 Konstytucji RP jest suwerenem.

w ścisłej literze prawa. Ta dychotomia między szeroką legitymacją społeczną a ograniczeniami w bieżącym zarządzaniu sprawia, że polskiego modelu wciąż nie można utożsamiać z systemem semiprezydenckim[46]. Współczesny ustrojowy profil Prezydenta ewoluował w stronę arbitrażu nie tyle politycznego, co funkcjonalnego, nakierowanego na czuwanie nad prawidłowością działania organów państwa. Konstrukcja ta wykazuje analogię do art. 5 Konstytucji V Republiki Francuskiej, gdzie prezydencki arbitraż służy stabilizacji władz publicznych[47]. To właśnie Prezydent stoi na straży konstytucyjnych fundamentów państwa, co Trybunał Konstytucyjny interpretuje jako obowiązek ochrony niezbywalnego władztwa publicznego polskich organów[48]. Jednocześnie funkcja strażnika Konstytucji nie nadaje Prezydentowi uprawnień do wiążącej, samodzielnej interpretacji przepisów zasadniczych. Jak wskazał TK, prezydencka wykładnia nie może zastępować orzecznictwa samego Trybunału, a wszelkie decyzje głowy państwa w tym zakresie podlegają kontroli pod kątem ich zgodności z ustawą zasadniczą[49].

Podsumowanie

Proces kształtowania pozycji ustrojowej głowy państwa w Polsce w latach 1944–1997 cechował się wysoką dynamiką i brakiem aksjologicznej ciągłości. Ewolucja od restytucji urzędu po II wojnie światowej, przez jego likwidację na rzecz kolegialnej Rady Państwa, aż po ponowną reaktywację w dobie transformacji nie była wynikiem spójnej doktryny, lecz raczej rezultatem doraźnych celów politycznych doby PRL oraz kompromisów okresu transformacji[50]. Długotrwała nieobecność urzędu Prezydenta po 1952 r. oraz jego niejednoznaczna restytucja przełożyła się na niekonsekwentną strukturę egzekutywy w ustawie zasadniczej z 1997 r. Choć przyjęty model najbliższy jest modelowi zracjonalizowanego parlamentaryzmu, brak klarownego rozdziału ról promuje rywalizację polityczną kosztem efektywnej realizacji racji stanu. Nieprecyzyjne rozgraniczenie uprawnień, zwłaszcza w sferze polityki zagranicznej, doprowadziło do nakładania się kompetencji i deficytu mechanizmów współdziałania[51].

Tego rodzaju konflikt został nawet rozpatrzony przez TK, który w swoim orzeczeniu wskazał na wiodącą rolę Prezesa RM w prowadzeniu bieżącej polityki

---

[46] B. Szczurowski, *Art. 126*, w: *Konstytucja RP*. Tom II: *Komentarz do art. 87–243*, pod red. M. Safjana, L. Boska, Warszawa 2016. Por. P. Czarny, *Art. 126*, w: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, pod red. P. Tulei, Warszawa 2023.

[47] Constitution française telle qu'adoptée par référendum le 28 septembre 1958, promulguée par René Coty le 4 octobre et publiée au journal officiel le 5 octobre.

[48] Wyrok TK z 13 listopada 2013 r., P 25/12, OTK-A 2013, nr 8, poz. 122.

[49] Postanowienie TK z 10 listopada 2010 r., K 32/09, OTK-A 2010, nr 9, poz. 110.

[50] A. Chorążewska, *Model prezydentury w praktyce politycznej po wejściu w życie Konstytucji RP z 1997 r.*, Warszawa 2008, s. 20.

[51] Zob. K. Jaworski, *Spór Sikorskiego z Prezydentem. Zaskakujący ruch MSZ*, 30.03.2025, <https://www.fakt.pl/polityka/spor-radoslawa-sikorskiego-z-prezydentem-andrzejem-duda-zaskakujacy-ruch/w1vjwe5>, dostęp: 30.11.2025.

europejskiej, jednocześnie podkreślając potrzebę doprecyzowania konstytucyjnych zasad współpracy organów egzekutywy[52]. Mimo to w polskiej kulturze politycznej występuje fascynujący paradoks – mimo historycznej niechęci do scentralizowanej władzy i częstego dystansu wobec instytucji państwowych, to właśnie bezpośrednie wybory prezydenckie cieszą się niesłabnącym uznaniem oraz najwyższą frekwencją[53]. Ostatecznie silna oraz spersonalizowana legitymacja społeczna czyni z Prezydenta RP najwyższego przedstawiciela państwa zachowującego kluczowe znaczenie w wymiarze symbolicznym i integracyjnym, mimo że ogranicza się głównie do zadań o charakterze protokolarnym.

BIBLIOGRAFIA

Akty prawne i dokumenty:

Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 44, poz. 267 z późn. zm.).

Constitution française telle qu'adoptée par référendum le 28 septembre 1958, promulguée par René Coty le 4 octobre et publiée au journal officiel le 5 octobre.

Ustawa Konstytucyjna z dnia 4 lutego 1947 r. o wyborze Prezydenta Rzeczypospolitej (Dz.U. Nr 9, poz. 43).

Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 18, poz. 71 z późn. zm.).

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. (t.j. Dz.U. z 1976 r. Nr 7, poz. 36 z późn. zm.).

Ustawa o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. 1976 Nr 5, poz. 29).

Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. Nr 19, poz. 101).

Ustawa z dnia 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. Nr 75, poz. 444 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 16, poz. 94 z późn. zm.).

Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym (Dz.U. Nr 84, poz. 426 z późn. zm.).

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 21 lipca 1944 r. o utworzeniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (Dz.U. Nr 1, poz. 1).

Ustawa z dnia 21 lipca 1944 r. o przejęciu zwierzchnictwa nad Armią Polską w ZSRR i o scaleniu Armii Ludowej i Armii Polskiej w ZSRR w jednolite Wojsko Polskie (Dz.U. 1944 nr 1, poz. 2).

Ustawa z dnia 31 grudnia 1944 r. o powołaniu Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 19, poz. 99).

Ustawa z dnia 27 września 1990 r. o wyborze Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej (t.j. Dz.U. z 2010 r. Nr 72, poz. 467 z późn. zm.).

Dekret z dnia 12 grudnia 1981 r. o stanie wojennym (Dz.U. Nr 29, poz. 154 z późn. zm.).

Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 października 1939 r. o wyznaczeniu następcy Prezydenta Rzeczypospolitej (M.P. z 1939 r. poz. 229).

Uchwała Zgromadzenia Narodowego z dnia 19 lipca 1989 r. w sprawie wyboru Prezydenta Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (M.P. z 1989 r. Nr 23, poz. 176).

---

[52] Postanowienie TK z 20 maja 2009 r., Kpt 2/08, OTK-A 2009, nr 5, poz. 78.

[53] Statystyki dotyczące frekwencji wyborczej po 2000 r. dostępne są w oficjalnym serwisie Państwowej Komisji Wyborczej. Zob. *Państwowa Komisja Wyborcza. Wybory ogólnokrajowe*, <https://wybory.gov.pl/index/?language=pl&tab=wybory&accessibility=off>, dostęp: 11.02.2025.

Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 kwietnia 1998 r. o ciągłości prawnej między II a III Rzecząpospolitą Polską (M.P. z 1998 r. Nr 12, poz. 200).
Protokół przekazania insygniów Prezydenckich Panu Prezydentowi Lechowi Wałęsie w Warszawie w dniu 22 grudnia 1990 r. (Dz.U. 1990 nr 5, poz. 61).
Wyrok TK z 13 listopada 2013 r., P 25/12, OTK-A 2013, nr 8, poz. 122.
Postanowienie TK z 20 maja 2009 r., Kpt 2/08, OTK-A 2009, nr 5, poz. 78.
Postanowienie TK z 10 listopada 2010 r., K 32/09, OTK-A 2010, nr 9, poz. 110.
KKZN Biuletyn VIII, Warszawa 1994.
KKZN Biuletyn X, Warszawa 1994.
KKZN Biuletyn XII, Warszawa 1995.

Monografie i opracowania:
Chorążewska A., *Model prezydentury w praktyce politycznej po wejściu w życie Konstytucji RP z 1997 r.*, Warszawa 2008.
Dudek A., *Historia polityczna Polski 1989–2012*, Kraków 2013.
Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne, zarys wykładu*, Warszawa 2019.
Kallas M., Lityński A., *Historia ustroju i prawa Polski ludowej*, Warszawa 2003.
Konstytucja RP. Tom II: *Komentarz do art. 87–243*, pod red. M. Safjana, L. Boska, Warszawa 2016.
Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, pod red. P. Tulei, Warszawa 2023.
Konstytucyjny system organów państwowych, pod red. B. Szmulika, M. Paździora, Warszawa 2014.
Prawo konstytucyjne, pod red. Z. Witkowskiego, Toruń 2001.
Schmitt C., *Teologia polityczna i inne pisma*, tłum. M.A. Cichocki, Kraków 2000.

Artykuły w czasopismach:
Chrobaczyńska E., *Instytucja Prezydenta RP w świetle prac Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego (1994–1997)*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica" 2002, nr 1.
Dziemidok-Olszewska B., *Dualizm władzy wykonawczej w III Rzeczypospolitej Polskiej – regulacje konstytucyjne i praktyka polityczna*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego" 2022, nr 1.
Mażewski L., *Instytucja Prezydenta RP według Jarosława Kaczyńskiego i w projektach konstytucji Prawa i Sprawiedliwości*, „Przegląd Sejmowy" 2016, nr 4.
Momro P., *Prezydentura gen. Wojciecha Jaruzelskiego w świetle teorii i praktyki zarządzania władczymi kompetencjami ustrojowymi*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica" 2015, nr 14.
Pleskot P., *Wykuwanie prezydentury. Przyczyny i okoliczności decyzji o powołaniu urzędu Prezydenta PRL (1985–1988)*, „Polityka i Społeczeństwo" 2024, nr 4.
Rakowski M., *Odwołania do historii ustroju Polski podczas posiedzeń Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego i jej podkomisji*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego" 2024, nr 27.
Rapicki I., *Trójkolorowa monarchia. Czego uczy nas przykład monarchizmu republikańskiego V Republiki Francuskiej?*, „Kortowski Przegląd Prawniczy" 2025, nr 3.

Artykuły na stronach www:
Jaworski K., *Spór Sikorskiego z Prezydentem. Zaskakujący ruch MSZ*, 30.03.2025, <https://www.fakt.pl/polityka/spor-radoslawa-sikorskiego-z-prezydentem-andrzejem-duda-zaskakujacy-ruch/w1vjwe5>, dostęp: 30.11.2025.
Kondzińska A., *PiS pokazał program. „PO to postkomuna, my zreformowaliśmy i będziemy reformować państwo"*, 14.09.2019, <https://wyborcza.pl/7,75398,25191331,pis-pokazal-program-po-to-postkomuna-my-zreformowalismy-i.html>, dostęp: 30.11.2025.
Osiecki G., *PiS na nowo definiuje postkomunizm. I wskrzesza mentalność, która przesuwa Polskę na Wschód*, 11.06.2016, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/950773,postkomunizm-dobra-zmiana-pis-kod.html>, dostęp: 30.11.2025.

Strony internetowe:
Państwowa Komisja Wyborcza. Wybory ogólnokrajowe, <https://wybory.gov.pl/index/?language=pl&tab=wybory&accessibility=off>, dostęp: 11.02.2025.

ISSN 2392-0300 „Civitas et Lex" 2026 / 2(50)
DOI 10.31648/cetl.11976

NAUKI PRAWNE / LEGAL SCIENCES

Salvatore Antonello Parente
University of Bari Aldo Moro, Italy
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5426-904
e-mail: salvatore.parente@uniba.it

DIGITAL TRANSFORMATION, ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND BIG DATA: TAX LAW PROFILES*

Abstract: Digital transformation, in addition to having implications in terms of income, due to the production, distribution and consumption of increasingly virtual and intangible goods, whose unifying factor is their digital essence, has had a significant impact over time on the methods of collecting, analysing and using relevant information in the field of taxation. The use of artificial intelligence and big data systems by tax authorities has raised many questions regarding transparency and the protection of taxpayers' fundamental rights, prompting legislative intervention at both EU and domestic level. This paper analyses the legal aspects, dynamics, potential and critical issues of this evolution, with particular reference to the Italian experience, highlighting, from a cost-benefit perspective, the tensions between administrative efficiency and procedural guarantees for the protection of taxpayers.

Keywords: digital transformation, artificial intelligence, big data, tax law profiles

1. Introduction

Digital transformation is one of the most significant and disruptive phenomena in the current economic and legal context, affecting not only production models, but also the ways in which value is created[1] and wealth subject to taxation is measured[2]. It has led to the gradual emergence of an economy based on increasingly intangible, virtual and high-tech goods and services, united by the digital essence[3] that permeates their production, circulation and consumption.

* The essay illustrates some of the results of the research conducted as part of Project No: 101179358 – "Research Universities" (Res-Uni), implemented under the Erasmus+ Programme, Key Action 2: Capacity Building in the Field of Higher Education (CBHE).

[1] Comp. G. Corasaniti, *La creazione di valore secondo i principi internazionali*, in *Dir. proc. trib.*, 1, 2021, p. 31 ss.

[2] Comp. L. del Federico, *Trasformazione digitale dell'attività impositiva e profili concreti e attuali di tutela del contribuente*, in M. Logozzo (a cura di), *I percorsi della riforma tributaria*, Pacini Giuridica, Pisa, 2025, p. 281 ss.

[3] Comp. P. Adonnino, voce *Internet IV) Diritto Tributario*, in *Enc. giur. Treccani*, Aggiornamento, vol. XIX, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 2002, p. 4; S.A. Parente,

This structural change has inevitably had significant repercussions on taxation, redefining the methods of recording, acquiring, analysing and using tax-relevant information. The tax authorities now find themselves operating in a context in which manifestations of wealth are increasingly dematerialised and detached from traditional territorial assumptions, with the consequent need to develop appropriate tools to ensure fair and effective taxation of digital economic phenomena.

Technological developments in the tax field have also encouraged the progressive digitisation of procedures through the introduction of electronic invoicing systems[4], database interoperability and the use of advanced technologies such as big data analytics, artificial intelligence and distributed ledger technologies, which allow for more timely and accurate monitoring of taxpayers' tax positions.

However, these innovations also raise sensitive legal issues relating to the protection of taxpayers' fundamental rights, with particular regard to confidentiality, personal data protection and proportionality in the use of digital information[5].

From this perspective, digital transformation represents not only an important test of the ability of tax law to adapt to economic and technological changes, but also an opportunity to rethink its legal categories in accordance with the principles governing the subject.

There is a need to combine the requirements of administrative efficiency and simplification with the need to ensure legal certainty and respect for procedural guarantees, in order to preserve the balance between taxing power and taxpayer rights[6].

In this perspective, the digitisation of the economy and tax relations is one of the most complex and decisive challenges for contemporary tax law, as it affects not only the technical and operational tools of assessment[7], but also the conceptual assumptions of the subject, requiring a revision of the traditional paradigms of territoriality, taxability and ability to pay in a digital and global key.

Digital reality and tax rules: from the bit tax to the web tax, in M. Sitek, L. Tafaro, M. Indellicato (edited by), *From human rights to essential rights*, Alcide De Gasperi University of Euroregional Economy in Józefów, Józefów, 2018, p. 259–260.

[4] Comp. M. Logozzo, *La centralità della telematica negli adempimenti tributari: la fattura elettronica*, in L. del Federico, C. Ricci (a cura di), *La digital economy nel sistema tributario italiano ed europeo*, Amon, San Casciano in Val di Pesa (FI), 2015, p. 119 ss.

[5] On the topic, see G. Palumbo, *Fisco e privacy. Il difficile equilibrio tra lotta all'evasione e tutela dei dati personali*, Pacini Giuridica, Pisa, 2021.

[6] Comp. L. del Federico, *Sui diritti dei contribuenti nell'era della trasformazione digitale*, in *Dir. prat. trib. int.*, 1, 2024, p. 71 ss.; Id., *Riaffermazione e modernizzazione dei diritti dei contribuenti nella trasformazione digitale*, in *European Journal of Privacy Law & Technologies*, 1, 2024, p. 136 ss.; Id., *Digitalizzazione dell'attività impositiva, eccessi del fiscalismo e margini di tutela del contribuente*, in *Giustizia Insieme*, 7 October 2025, p. 1 ss.

[7] Comp. F. Paparella, *Procedimento tributario, algoritmi e intelligenza artificiale: potenzialità e rischi della rivoluzione digitale*, in E. Marello, A. Contrino (a cura di), *La digitalizzazione dell'Amministrazione finanziaria tra contrasto all'evasione e tutela dei diritti del contribuente*, vol. II, Lefebvre Giuffrè, Milano, 2023, p. 3 ss.; S. Dorigo, G. Mercuri, *AI e Amministrazione finanziaria in Italia: analisi del rischio fiscale, attuazione del rapporto tributario e profili organizzativi*, in *Studi tributari europei*, 14, 2024, p. 57 ss.; L. Carpentieri, *Sull'impatto della tecnologia*

2. Digital transformation and new forms of wealth subject to taxation

In fact, as a result of digital transformation, manifestations of wealth subject to taxation are not only difficult to value but also easily transferable from one tax jurisdiction to another, with obvious repercussions in the tax field: consider the difficulties of quantifying taxable values, identifying the country in which they should be taxed and the fact that the institutions underpinning taxation were developed and designed to be applied to transactions between parties with objects that have a clearly defined threshold of sensory recognisability[8], as tax rules are generally anchored to criteria of physicality and territoriality[9].

Digital transformation, on the other hand, is a source of substantial income without the need for production and organisational facilities in the place where the relevant sources of remuneration are located, thus escaping the traditional criteria for connecting tax jurisdiction, based on the concept of tax residence[10] and permanent establishment[11].

The latter institution, in the traditional sense[12], allows a tax jurisdiction to tax the income received by a non-resident only in the presence of a "fixed place of business", consisting of an establishment, an office or a representative who expresses the will of the company or entity externally, whereas the economic models that have become widespread as a result of digital transformation allow for the creation of a "remote" relationship with customers in a country without meeting the requirements of a "permanent establishment" as traditionally understood[13].

---

e dell'intelligenza artificiale nel procedimento di attuazione del rapporto tributario: un'introduzione generale, in F. Montanari, A. Contrino (a cura di), *La digitalizzazione dell'Amministrazione finanziaria tra contrasto all'evasione e tutela dei diritti del contribuente*, vol. III, Lefebvre Giuffrè, Milano, 2025, p. 3 ss.; M. Pierro, *L'utilizzo delle nuove tecnologie nell'attuazione dell'obbligazione tributaria*, in M. Logozzo (a cura di), *I percorsi della riforma tributaria*, Pacini Giuridica, Pisa, 2025, p. 247 ss.

[8] Comp. E. Marello, *Le categorie tradizionali del diritto tributario ed il commercio elettronico*, in *Riv. dir. trib.*, 6, 1999, I, p. 595.

[9] Comp. L. Carpentieri, *La crisi del binomio diritto-territorio e la tassazione delle imprese multinazionali*, in *Riv. dir. trib.*, 4, 2018, I, p. 351 ss.; A. Tomassini, *L'incerta corsa alla tassazione dell'economia digitale*, in *Corr. trib.*, 3, 2018, p. 169; S.A. Parente, *Digital Economy e fiscalità del mondo virtuale: dal commercio elettronico alla web taxation*, in *Annali del Dipartimento Jonico*, DJSGE, Taranto, 2019, p. 315.

[10] On the topic, see G. Marino, *La residenza nel diritto tributario*, Cedam, Padova, 1999; G. Melis, *La residenza fiscale delle persone fisiche alla luce del d.lgs. n. 209/2023*, in *Giustizia Insieme*, 2, 2025, p. 233 ss.; A. Persiani, *La nozione di residenza fiscale delle società dopo il d.lgs. n. 209 del 2023*, in *Giustizia Insieme*, 2, 2025, p. 249 ss.

[11] Comp. A.M. Gaffuri, *Studio sulla funzione e sul concetto di stabile organizzazione nelle imposte sul reddito*, Giappichelli, Torino, 2021, p. 7 ss.

[12] Comp. S. Dorigo, *La stabile organizzazione tra presente e futuro (nota a Cass. n. 21693/2020)*, in *Riv. dir. trib.*, 4, 2021, V, p. 64 ss.; A.F. Uricchio, *Manuale di diritto tributario. Seconda edizione aggiornata alla riforma fiscale 2025*, Cacucci, Bari, 2025, p. 144.

[13] Comp. A. Bisioli, A. Zullo, *Web tax: una lettura in chiave comunitaria*, in *Corr. trib.*, 13, 2018, p. 1032; A. De Stefano, *La stabile organizzazione nel sistema dell'economia digitale*,

In this light, economic forms of wealth production based on the use of new technologies require interpreters to verify the adaptability of their legal instruments to the underlying reality[14], in order to identify new methodologies and conceptual approaches for taxing the economic system shaped by technological innovations[15].

The spread of the data economy raises further critical issues, given the ability of data, often generated free of charge, to become valuable to professional users, who retain this value without any return to the owner or to the community as a whole through general taxation instruments[16].

Therefore, given the capacity of data to generate wealth, it does not seem unreasonable to hypothesise, as an alternative to remunerating the users who own it, forms of taxation on the use of individual data (data tax) or on data sets as a whole (database tax)[17].

3. The EU legislator's interest in the use of artificial intelligence models: the "Artificial Intelligence Act" and the "Data Act"

Following the digital transformation, the financial administration has also changed over time, becoming more dynamic through the management and processing of digital information flows. This has meant that the implementation phase of taxation is no longer merely an *ex post* verification of taxpayers' conduct, but rather a compliance tool based on dialogue between the tax authorities and taxpayers, in order to identify anomalous behaviour, predict risks of tax evasion or avoidance, and optimise investigative activities through the use of intelligent systems[18].

It is no coincidence that legislators have also recently focused their attention on the use of artificial intelligence[19]: emblematic in this regard is the approach

---

in A. Persiani (a cura di), *La tassazione dell'economia digitale tra sviluppi recenti e prospettive future*, Nuova Editrice Universitaria, Roma, 2019, p. 131 ss.

[14] Comp. E. Marello, *Le categorie tradizionali del diritto tributario ed il commercio elettronico*, cit., p. 595.

[15] Comp. A. Bisioli, A. Zullo, *Web tax: una lettura in chiave comunitaria*, cit., p. 1032.

[16] Comp. F. Antonacchio, *Big data al bivio tra IVA e imposta sui servizi digitali*, in *Il fisco*, 35, 2020, p. 3356 ss.

[17] Comp. A.F. Uricchio, S.A. Parente, *Data driven e digital taxation: prime sperimentazioni e nuovi modelli di prelievo*, in *Dir. prat. trib. int.*, 2, 2021, p. 614–615; A. Uricchio, *E se l'imposta liquida-mv fosse la data tax?*, in M. Versiglioni, *Reddito liquido-mv*, vol. 2, *LITS-mv e Liquinomics-mv. 65 Dialoghi*, Pacini Giuridica, Pisa, 2025, p. 647 ss. Id., *Imposta Liquida-mv, Big data royalty-mv e Data tax?*, in M. Versiglioni, Reddito *liquido-mv*, vol. 4, *100 pensieri per un vero diritto tributario con verità, vero-mv*, Pacini Giuridica, Pisa, 2026, p. 591–592.

[18] Comp. S.A. Parente, *Fase di attuazione del tributo, giustizia predittiva e intelligenze artificiali*, in *Unità e pluralità del sapere giuridico*, 3, 2024, p. 73 ss.

[19] Comp. M. Caligiuri, *L'intelligenza artificiale tra regolamentazione europea e strategie nazionali*, in A.F. Uricchio, C. Caldarola (a cura di), *L'intelligenza artificiale tra regolazione*

taken in the EU, through the preparation of the "Artificial Intelligence Act" (Regulation EU/2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024)[20], with the aim of encouraging the development of AI systems that respect fundamental human rights, and the adoption of the "Data Act" (Regulation EU/2023/2854 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023)[21] on fair access to and use of data, the effects of which are also relevant in the field of taxation[22] due to their impact on the determination of taxable income in the digital age[23].

The rationale behind the "AI Act" is to protect fundamental rights, democracy, the rule of law and environmental sustainability from high-risk artificial intelligence systems, while promoting innovation and ensuring that the European Union plays a strategic role in the sector[24].

According to the logic of the regulation, human intervention seems to be relegated to defining the objectives of AI-based systems: the latter, on the other

---

e esperienze applicative. AI ACT (regolamento UE) e disegno di legge governativo, Cacucci, Bari, 2025, p. 475 ss.

[20] Comp. A. Alaimo, *Il regolamento sull'Intelligenza Artificiale: dalla proposta della Commissione al testo approvato dal Parlamento. Ha ancora senso il pensiero pessimistico?*, in *Federalismi.it*, 2023, p. 133 ss.; L. Antonini, *Intelligenza artificiale e applicazioni nel campo della giustizia: profili problematici*, in V. Mastroiacovo (a cura di), *Giocare con altri dadi. Giustizia e predittività dell'algoritmo*, Giappichelli, Torino, 2024, p. 148 ss.; R. Geraci, *Intelligenza artificiale e giustizia predittiva in materia tributaria. Algoretica e tutela del contribuente "religioso"*, Giappichelli, Torino, 2024, p. 79 ss.; C. Iurilli, *Il diritto naturale come limite e contenuto dell'intelligenza artificiale. Prime riflessioni sul nuovo Regolamento Europeo "AI Act"*, in *Judicium*, 24 June 2024, p. 1 ss.; F.M. Mancioppi, *La regolamentazione dell'intelligenza artificiale come opzione per la salvaguardia dei valori fondamentali dell'UE*, in *Federalismi.it*, 7, 2024, p. 112 ss.; A. Mantelero, *L'AI Act: la risposta del legislatore europeo alle sfide dell'intelligenza artificiale*, in *Accademia*, 4, 2024, p. 191 ss.; G. Natale, *Intelligenza artificiale, neuroscienze, algoritmi. Aggiornato al nuovo Regolamento Europeo AI Act*, Pacini Giuridica, Pisa, 2024, p. 289 ss.; C. Novelli, *L'Artificial Intelligence Act Europeo: alcune questioni di implementazione*, in *Federalismi.it*, 2, 2024, p. 95 ss.; G. Taddei Elmi – A. Contaldo (a cura di), *Intelligenza artificiale. AI Act – Regolamento (UE) 1689/2024. Il nuovo scenario giuridico europeo*, Pacini Giuridica, Pisa, 2024; M. Inglese, *L'Artificial Intelligence Act: l'approccio europeo alla regolazione dell'I.A.*, in A. D'Aloia, A. Natale (a cura di), *Diritto e intelligenza artificiale. Temi, problemi, prospettive*, Pacini Giuridica, Pisa, 2026, p. 63 ss.

[21] Comp. V. Bachelet, G. Marino, A. Racano (a cura di), *Data Act. Accesso equo ai dati e loro utilizzo: profili sistematici e applicativi nell'orizzonte del diritto privato*, Wolters Kluwer, Milano, 2025; A. Morace Pinelli (a cura di), *Data Act Introduzione interdisciplinare e commentario al Regolamento (UE) 2023/2854*, Pacini Giuridica, Pisa, 2025.

[22] Comp. L. Tosi, *L'evoluzione digitale del sistema tributario*, in *Tax News*, 1, 2025, p. 59 ss.

[23] Comp. L. Carpentieri, *Sull'utilizzo dei "dati" nella definizione di nuovi presupposti di imposta e nella diversa determinazione di imponibili ricollegati a presupposti d'imposta tradizionali*, in L. Carpentieri, D. Conte (a cura di), *La digitalizzazione dell'Amministrazione finanziaria tra contrasto all'evasione e tutela dei diritti del contribuente*, vol. I, Lefebvre Giuffrè, Milano, 2023, p. 127 ss.; A. Fedele, *Intervento sulla rilevanza dei dati nella determinazione degli imponibili nell'era digitale*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 19 September 2023, p. 1 ss.

[24] Comp. C. Verrigni, *C'è spazio per un utilizzo ragionevole dell'intelligenza artificiale nell'ambito dell'accertamento tributario?*, in *Dir. prat. trib. int.*, 3, 2024, p. 746; F. Gallo, *Cyberspazio, diritti e tutele*, in A.F. Uricchio, C. Caldarola (a cura di), *L'intelligenza artificiale tra regolazione e esperienze applicative. AI ACT (regolamento UE) e disegno di legge governativo*, Cacucci, Bari, 2025, p. 15 ss.

hand, should be able to autonomously formulate a series of determinations capable of affecting the rights of recipients, based on a learning process[25].

In this context, digital data now seems to be closely linked to taxation and, in general, to all aspects of tax matters[26].

In reality, the regulation of artificial intelligence, in addition to being a priority for European legislators, represents an important test for individual domestic legal systems, with a view to finding an appropriate place for new technologies within the context of common values, principles and rules within the EU[27].

4. The repercussions of the phenomenon in the field of taxation

The use of artificial intelligence in the activities carried out by tax authorities seems to fall into two categories[28]: the first is predictive analysis, where computer algorithms and machine learning systems are used to extract patterns from large amounts of data and to make predictions and assessments about subjects to be investigated; the second is "natural language processing", which provides programming techniques designed to process and analyse large amounts of raw data written in natural language (including complex texts) and return processed data that human operators can easily understand and use[29].

The use of artificial intelligence in the prevention and combating of tax evasion, while on the one hand allowing the enormous amount of data and information already available to the tax authorities to be "unjammed", complementing rather than replacing human intervention, presents obvious risks and implications in terms of protecting taxpayers' right to personal data protection[30].

---

[25] Comp. C. Verrigni, *C'è spazio per un utilizzo ragionevole dell'intelligenza artificiale nell'ambito dell'accertamento tributario?*, cit., p. 747.

[26] Comp. A.F. Uricchio, S.A. Parente, *Data driven e digital taxation: prime sperimentazioni e nuovi modelli di prelievo*, cit., p. 606 ss.; M. Cedro, F.A. Cimino, *Intelligenza artificiale ed accertamento tributario: opportunità e rischi di una rivoluzione in atto*, in *Dir. prat. trib. int.*, 1, 2024, p. 52.

[27] Comp. A. Marinello, *L'utilizzo dell'intelligenza artificiale da parte del Fisco: limiti e prospettive, anche alla luce dell'Artificial Intelligence Act dell'Unione Europea*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 5 December 2024, p. 11.

[28] Comp. B. Van Volkenburgh, *Artificial Intelligence and taxes: 8 ways its being used*, in *Crowd Reason Blog*, 9 September 2019; S.A. Parente, *Applicazione delle intelligenze artificiali e degli algoritmi informatici alle attività svolte dall'amministrazione finanziaria e alla funzione di ius dicere del giudice tributario: modelli e prospettive*, in *Corti Umbre*, 1, 2023, p. 295 ss. Id., *Intelligenza artificiale simbiotica tra procedimento di accertamento e processo tributario*, in A. Incampo, N. Triggiani (a cura di), *Giudizio penale e intelligenza artificiale. Una riflessione sistematica*, Cacucci, Bari, 2026, p. 209 ss.

[29] Comp. M. Cedro, F.A. Cimino, *Intelligenza artificiale ed accertamento tributario: opportunità e rischi di una rivoluzione in atto*, cit., p. 52–53.

[30] Comp. A. Carinci, *Fisco e privacy: storia infinita di un apparente ossimoro*, in *Il fisco*, 46, 2019, p. 4407 ss.; A. Contrino, *Banche dati tributarie, scambio di informazioni fra autorità fiscali e "protezione dei dati personali": quali diritti e tutele per i contribuenti?*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 29 May 2019, p. 7 ss.; A. Contrino, S.M. Ronco, *Prime riflessioni e spunti in tema di protezione dei dati*

In particular, the taxpayer's right to the protection of their personal data[31] constitutes a limit to the massive use of procedures involving the acquisition and storage of large amounts of information, which is not always strictly relevant to taxation[32].

In this perspective, it would be desirable to raise the standards of protection for taxpayers in terms of sensitive data protection, through a prior impact assessment of artificial intelligence systems intended for use in tax audits within the European common area[33].

One of the advantages of this technology is that it allows for the storage of a huge amount of information on taxpayers, which is then shared between the tax authorities of different countries[34]: over time, this system has maximised the ability of the tax authorities to carry out cross-checks, including through the use of digital tools, in order to identify any inconsistencies that warrant further investigation[35].

---

personali in materia tributaria, alla luce della giurisprudenza della Corte di Giustizia e della Corte EDU, in *Dir. prat. trib. int.*, 3, 2019, p. 599 ss.; M. D'Ambrosio, *La protezione dei dati personali alla luce della giurisprudenza CEDU e CGUE: aspetti generali e profili di criticità*, in *Dir. prat. trib. int.*, 2014, p. 970 ss.; F. Farri, *Digitalizzazione dell'amministrazione finanziaria e diritti dei contribuenti*, in *Riv. dir. trib.*, 6, 2020, V, p. 115 ss.; A. Marcheselli, S.M. Ronco, *Dati personali, Regolamento GDPR e indagini dell'amministrazione finanziaria: un modello moderno di tutela dei diritti fondamentali?*, in *Riv. dir. trib.*, 2, 2022, I, p. 98 ss.; A. Contrino, *Spinte evolutive (sul piano sovranazionale) e involutive (a livello interno) in tema di bilanciamento fra diritto alla protezione dei dati dei contribuenti ed esigenze di contrasto dell'evasione fiscale*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 3 October 2023, p. 1 ss.; A. Marinello, *L'utilizzo dell'intelligenza artificiale da parte del Fisco: limiti e prospettive, anche alla luce dell'Artificial Intelligence Act dell'Unione Europea*, cit., p. 1; A. Natale, *La tutela dei dati personali*, in A. D'Aloia, A. Natale (a cura di), *Diritto e intelligenza artificiale. Temi, problemi, prospettive*, Pacini Giuridica, Pisa, 2026, p. 141 ss.

[31] Comp. B. Andò, *(Cor)relazioni pericolose: identità personale e inferenza algoritmica*, in G. Salanitro (a cura di), *Scenari dell'intelligenza artificiale. Uomo e Algoritmo nelle scienze sociali*, Pacini Giuridica, Pisa, 2024, p. 119 ss.; L. Izzo, *La tutela della privacy e il contrasto all'evasione tributaria*, in *Tax News*, 1, 2025, p. 246 ss.

[32] Comp. G. Salanitro, *Amministrazione finanziaria e Intelligenza Artificiale, tra titolarità della funzione e responsabilità*, in S. Aleo (a cura di), *Evoluzione scientifica e profili di responsabilità*, Pacini Giuridica, Pisa, 2021, p. 414; G. Pitruzzella, *Dati fiscali e diritti fondamentali*, in *Dir. prat. trib. int.*, 2, 2022, p. 666 ss.; A. Contrino, *Protezione dei dati personali e pervasività delle banche dati fiscali: quale contemperamento?*, in A. Contrino, E. Marello (a cura di), *La digitalizzazione dell'amministrazione finanziaria tra contrasto all'evasione e tutela, dei diritti del contribuente*, II, Giuffrè, Milano, 2023, p. 109 ss.

[33] Comp. A. Marinello, *L'utilizzo dell'intelligenza artificiale da parte del Fisco: limiti e prospettive, anche alla luce dell'Artificial Intelligence Act dell'Unione Europea*, cit., p. 13.

[34] Comp. G. Palumbo, *Alcuni argomenti a favore dell'utilizzo dei dati personali da parte del Fisco*, in G. Palumbo, *Fisco e privacy. Il difficile equilibrio tra lotta all'evasione e tutela dei dati personali*, Pacini Giuridica, Pisa, 2021, p. 99 ss.; M. Pontillo, *Protezione dei dati personali dei contribuenti e contrasto all'evasione: il difficile bilanciamento nell'era della digitalizzazione*, in G. Salanitro (a cura di), *Scenari dell'intelligenza artificiale. Uomo e Algoritmo nelle scienze sociali*, Pacini Giuridica, Pisa, 2024, p. 149 ss.

[35] Comp. S.A. Parente, *The Contribution of Artificial Intelligence and Computer Algorithms to the Investigation Activities of the Financial Administration and to the Jus Dicere Function of the Tax Judge: What Prospects for the Suppression of Tax Evasion?*, in *Italian Law Journal*, 2, 2023, p. 557 ss.

The development of increasingly sophisticated and efficient intelligent systems has been facilitated by the massive exploitation of "data", understood as the digital representation of acts, facts or information, which can also be used by the financial administration in the performance of its functions: artificial intelligence and data therefore appear to be closely linked, insofar as the latter serve as a resource and measure of the efficiency of the former.

Although it has not led to a real "algorithmic revolution"[36], this system has been the subject of attention by the Italian tax authorities, which have long used electronic databases for intelligence and tax verification activities[37], through the use of knowledge elements that amount to a sort of "fiscal oracle"[38].

This has made it possible to refine activities aimed at preventing and combating tax evasion by using increasingly advanced tools, consisting of the more efficient use of new technologies and data analysis tools, in order to reduce the "tax gap"[39].

5. The "Ve.R.A." algorithm and the "VE.A.R." application as tools designed to identify selective lists of taxpayers at "high risk" of evasion

With a view to digitising the Italian tax system[40], an algorithm called "Ve.R.A." (acronym for "verification of financial relationships")[41], capable of cross-referencing millions of data simultaneously, including through the use of artificial intelligence techniques, in order to identify selective lists of taxpayers

[36] Comp. S. Dorigo, *Il tramonto delle regole fiscali tradizionali nell'economia del XXI secolo: rivoluzione algoritmica e tutela dei diritti*, in R. Cordeiro Guerra, S. Dorigo (a cura di), *Fiscalità dell'economia digitale*, Pacini Giuridica, Pisa, 2022, p. 29 ss.; M. Fasola, *L'amministrazione algoritmica dei tributi*, Lefebvre Giuffrè, Milano, 2025, p. 8 ss.; G. Salanitro, *Attualità e prospettive dell'amministrazione algoritmica nel diritto tributario*, in M. Logozzo (a cura di), *I percorsi della riforma tributaria*, Pacini Giuridica, Pisa, 2025, p. 301 ss.; P. Dalle Carbonare, *Il fisco algoritmico e la zona d'ombra dei diritti del contribuente*, in A. Guidara (a cura di), *I diritti e le garanzie del contribuente. Principi europei, interventi nazionali, nuove tecnologie*, Esi, Napoli, 2026, p. 339 ss.; R. Patini, *The Big Brother: i (nuovi) metodi di accertamento basati sull'AI e le loro ricadute applicative*, in A. Guidara (a cura di), *I diritti e le garanzie del contribuente. Principi europei, interventi nazionali, nuove tecnologie*, Esi, Napoli, 2026, p. 233 ss.

[37] Comp. A. Contrino, *Banche dati tributarie, scambio di informazioni fra autorità fiscali e "protezione dei dati personali": quali diritti e tutele per i contribuenti?*, cit., p. 1 ss.

[38] Comp. G. Palumbo, *E domani?*, in G. Palumbo, *Fisco e privacy. Il difficile equilibrio tra lotta all'evasione e tutela dei dati personali*, Pacini Giuridica, Pisa, 2021, p. 115–116.

[39] Comp. A. Marinello, *L'utilizzo dell'intelligenza artificiale da parte del Fisco: limiti e prospettive, anche alla luce dell'Artificial Intelligence Act dell'Unione Europea*, cit., p. 3.

[40] Comp. E. Marello, *La digitalizzazione del sistema tributario*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 16 January 2024, p. 1 ss.

[41] Comp. M. Conigliaro, *Lotta all'evasione con l'intelligenza artificiale "Ve.R.A."*, in *Il fisco*, 32–33, 2022, p. 3107 ss.; G. Consolo, *Il nuovo applicativo di analisi del rischio fiscale "Ve.Ra." nel processo di digitalizzazione dell'attività dell'Amministrazione finanziaria*, in *Dir. econ.*, 3, 2023, p. 153 ss.; M.G. Ortoleva, *L'intelligenza artificiale nell'analisi del rischio fiscale tra auspicata efficienza e tutela dei diritti dei contribuenti*, in *Dir. prat. trib. int.*, 4, 2024, p. 1148.

at "high risk" of tax evasion, to be sent to local offices so that they can initiate routine control activities and detect anomalies to be communicated to the parties concerned by means of compliance letters[42].

Inclusion in the selective lists may thus lead to the activation of substantive checks, up to and including the notification of an assessment notice or a request to the taxpayer to regularise their tax position by submitting a supplementary tax return or through voluntary disclosure[43].

Each document addressed to the taxpayer must, in any case, illustrate "the tax risk profile identified and the data used to identify it", a formula that implies (albeit timidly) the need for adequate justification, including both the information used, the analysis process carried out and the methodology followed to identify the specific position to be audited, as well as any additional elements used by the tax office during the audit, in order to prevent the tax assessment from becoming a mere repetition of the results of the algorithmic systems[44].

The advantage of this tool, which can help overcome the so-called "electronic tax paradox"[45], subsequently replaced by the application called "VE.A.R." (acronym for "list dressing with archive data reports"), lies in making artificial intelligence systems operational that are capable of "unjamming" and utilising the enormous amount of data and information already available to the financial administration[46] through the use of innovative risk analysis techniques[47].

---

[42] Comp. A. Contrino, *Spinte evolutive (sul piano sovranazionale) e involutive (a livello interno) in tema di bilanciamento fra diritto alla protezione dei dati dei contribuenti ed esigenze di contrasto dell'evasione fiscale*, cit., p. 1 ss.; G. Consolo, *Sul trattamento dei dati personali nell'ambito delle nuove procedure automatizzate per il contrasto all'evasione fiscale*, in A. Contrino, E. Marello (a cura di), *La digitalizzazione dell'amministrazione finanziaria tra contrasto all'evasione e tutela dei diritti del contribuente*, vol. II, Lefebvre Giuffrè, Milano, 2023, p. 179 ss.; C. Francioso, *Intelligenza artificiale nell'istruttoria tributaria e nuove esigenze di tutela*, in *Rass. trib.*, 2021, p. 47 ss.; D. Conte, *Accertamento tributario e modelli predittivi del rischio di evasione fiscale: il ruolo della IA tra tutela dei dati personali e principi del "giusto" procedimento*, in *Riv. dir. trib.*, 1, 2024, I, p. 157 ss.; A. Marinello, *L'utilizzo dell'intelligenza artificiale da parte del Fisco: limiti e prospettive, anche alla luce dell'Artificial Intelligence Act dell'Unione Europea*, cit., p. 4.

[43] Comp. A. Marinello, *L'utilizzo dell'intelligenza artificiale da parte del Fisco: limiti e prospettive, anche alla luce dell'Artificial Intelligence Act dell'Unione Europea*, cit., p. 8.

[44] Comp. A. Marinello, *L'utilizzo dell'intelligenza artificiale da parte del Fisco: limiti e prospettive, anche alla luce dell'Artificial Intelligence Act dell'Unione Europea*, cit., p. 8–9.

[45] Comp. R. Lupi, *L'imposizione tributaria come diritto amministrativo speciale. Spiegazione giuridico sociale del diritto tributario e delle pubbliche entrate*, LGS, San Cesareo (RM), 2023, p. 208–209; M.G. Ortoleva, *L'intelligenza artificiale nell'analisi del rischio fiscale tra auspicata efficienza e tutela dei diritti dei contribuenti*, cit., p. 1148.

[46] On the topic, see sub. § 4.

[47] Comp. A. Contrino, *Digitalizzazione dell'amministrazione finanziaria e attuazione del rapporto tributario: questioni aperte e ipotesi di lavoro nella prospettiva dei principi generali*, in *Riv. dir. trib.*, 2, 2023, I, p. 105 ss.; F. Farri, *Digitalizzazione dell'amministrazione finanziaria e diritti dei contribuenti*, cit., p. 125 ss.; A. Marinello, *L'utilizzo dell'intelligenza artificiale da parte del Fisco: limiti e prospettive, anche alla luce dell'Artificial Intelligence Act dell'Unione Europea*, cit., p. 4; I. Pini, *Intelligenza artificiale e analisi del rischio di evasione fiscale*, in *Riv. trim. dir. trib.*, 3, 2025, p. 595 ss.

6. The use of big data for the collection and exchange of tax-related information

No less important is the use of big data[48] for the collection and exchange of information relating to balances and movements of current accounts and other types of relationships maintained by taxpayers through financial intermediaries[49].

The term "big data" refers to the ability to extrapolate, analyse and correlate multiple heterogeneous data sets, diversified also by source (human-generated, machine-generated and business-generated), in order to identify existing links between different phenomena and predict future ones.

Big data, the massive collection of data and strictly individual information, despite the critical issues regarding the protection of the privacy of the individuals involved[50], is an important tool that allows the financial administration to enrich its information compendium in order to make it broad and varied[51].

In this way, in addition to implementing and improving the quality of monitoring, prevention and tax assessment activities, the use of big data makes

---

[48] On the use of big data by the financial administration, see K. Malaszczyk, B.M. Purcell, *Big data analytics in tax fraud detection*, in *Journal of Finance and Accountancy*, June 2018, vol. 23, p. 1 ss.; P. Mehta, J. Mathews, S. Kumar, K. Suryamukhi, C.S. Babu, S.V. Kasi Visweswara Rao, V. Shivapujimath, D. Bisht, *Big Data Analytics for Tax Administration*, in A. Kő, E. Francesconi, G. Anderst-Kotsis, A. Min Tjoa, I. Khalil (eds.), *Electronic Government and the Information Systems Perspective*, *8th International Conference, EGOVIS 2019, Linz, Austria, August 26–29, 2019, Proceedings*, Springer, Cham, 2019, p. 47 ss.; G. Palumbo, *L'utilizzo dei dati da parte del fisco e delle multinazionali: punti di contatto e differenze*, in G. Palumbo, *Fisco e privacy. Il difficile equilibrio tra lotta all'evasione e tutela dei dati personali*, Pacini Giuridica, Pisa, 2021, p. 63 ss.; A. Purpura, *La frontiera dei Big data*, in G. Palumbo, *Fisco e privacy. Il difficile equilibrio tra lotta all'evasione e tutela dei dati personali*, Pacini Giuridica, Pisa, 2021, p. 71 ss.; G. Pitruzzella, *Dati fiscali e diritti fondamentali*, cit., p. 666 ss.; S.A. Parente, *Le funzioni giurisdizionali e di accertamento tributario nell'epoca della data economy e dei sistemi di cloud computing: l'ausilio di intelligenze artificiali, big data e algoritmi informatici*, in *Euro-Balkan Law and Economics Review*, 1, 2023, p. 102 ss.

[49] Comp. A. Uricchio, *La fiscalità dell'intelligenza artificiale tra nuovi tributi e ulteriori incentivi*, in U. Ruffolo (a cura di), *Intelligenza artificiale. Il diritto, i diritti, l'etica*, Giuffrè, Milano, 2020, p. 528; A. Uricchio, *Prospettive per l'introduzione di nuovi modelli di prelievo in materia di intelligenza artificiale anche alla luce del recovery plan*, in U. Ruffolo (a cura di), *XXVI lezioni di Diritto dell'Intelligenza Artificiale*, Giappichelli, Torino, 2021, p. 447–448.

[50] Comp. M. Bogni, A. Defant, *Big data: diritti IP e problemi della privacy*, in *Dir. ind.*, 2, 2015, p. 117 ss.; A. Contrino, *Banche dati tributarie, scambio di informazioni fra autorità fiscali e "protezione dei dati personali": quali diritti e tutele per i contribuenti?*, cit., p. 1; A. Carinci, *Fisco e privacy: storia infinita di un apparente ossimoro*, cit., p. 4407 ss.; A. Contrino, S.M. Ronco, *Prime riflessioni e spunti in tema di protezione dei dati personali in materia tributaria, alla luce della giurisprudenza della Corte di Giustizia e della Corte EDU*, cit., p. 599 ss.; S. Capolupo, *Analisi del rischio: disposizioni a tutela della privacy*, in *Il fisco*, 4, 2020, p. 307 ss.; G. De Petris, *La digitalizzazione del fisco e la difficile parità delle armi tra amministrazione e contribuente*, in *Corr. trib.*, 6, 2020, p. 589; F. Montalcini, *Privacy e Fisco nell'ambiente fiscale virtuale*, in F. Montalcini, R. Nemni, C. Sacchetto, *Diritto tributario telematico. Nuovi confini*, Giappichelli, Torino, 2021, p. 23 ss.

[51] Comp. A. Purpura, *La frontiera dei Big data*, cit., p. 79–80.

it possible to limit illegal conduct and crack down on it more immediately and effectively[52].

In this view, as also reiterated by the OECD[53], big data constitutes added value in the investigative activities carried out by the tax authorities, which benefit from the availability of a huge amount of information that can reveal, more easily and immediately, the actual tax capacity of each taxpayer[54].

Nevertheless, a balance of interests prevents the tax authorities, in the exercise of their duties, from exceeding what is necessary to ensure the proper functioning of services that are essential to the life of the community[55].

The use of big data, together with the ability to achieve economic benefits in terms of optimising administrative costs, with consequent savings in resources that can be allocated to other purposes, contributes to improving the predictive capacity of the financial administration, and also serves as an indirect parameter for assessing both the effectiveness of internal activities and external initiatives that affect the legal and financial sphere of taxpayers[56].

The use of big data, by highlighting which tax obligations appear to be more complex and poorly understood by taxpayers, contributes to achieving a "relational" benefit, promoting a rapprochement between the tax authorities and taxpayers[57].

With regard to external policy documents issued by the tax authorities, the use of modern technological tools and big data could ensure greater completeness of reference data, facilitating its extraction and processing, guaranteeing a lower margin of error for the purposes of identifying the rule subject to interpretation (in the interpretative ruling), similar cases (in the qualifying ruling), "conditions of objective uncertainty", the most correct solution compared to that indicated by the taxpayer or among those abstractly admissible in the most refined hypotheses, and, furthermore, allow for a more efficient organisation of rulings for the benefit of taxpayer consultation[58].

---

[52] Comp. A. Purpura, *La frontiera dei Big data*, cit., p. 73 ss.

[53] Comp. Oecd, *Advanced Analytics for Better Tax Administration: Putting Data to Work*, Oecd, Paris, 2016, p. 15 ss.

[54] Comp. A. Purpura, *La frontiera dei Big data*, cit., p. 83.

[55] Comp. A. Purpura, *La frontiera dei Big data*, cit., p. 87–88.

[56] Comp. A. Purpura, *La frontiera dei Big data*, cit., p. 80–81.

[57] Comp. A. Purpura, *La frontiera dei Big data*, cit., p. 77 ss.

[58] Comp. F. Paparella, *L'ausilio delle tecnologie digitali nella fase di attuazione dei tributi*, in *Riv. dir. trib.*, 6, 2022, I, p. 631.

7. The Italian experience: from the principles of the tax system reform bill to the legislation on artificial intelligence

One tool that assists the tax authorities in their investigations[59], harmonised at EU level, is the "Transaction Network Analysis", a plan developed in 2019 by the European Commission to make the exchange of information[60] between Member States' tax authorities more efficient for the purpose of combating VAT fraud[61], through the creation of a computerised database containing data provided by users through self-compliance tools[62].

The use of a complex algorithm allows this data to be linked, alerting the tax authorities to any anomalies through special alerts, so that they can carry out substantive checks[63].

---

[59] Comp. A. Viotto, *I poteri di indagine dell'amministrazione finanziaria. Nel quadro dei diritti inviolabili di libertà sanciti dalla Costituzione*, Giuffrè, Milano, 2002; N. D'Alessandro, *Poteri istruttori della Guardia di Finanza nella verifica fiscale*, Cacucci, Bari, 2009; G. Fransoni, *Le indagini tributarie. Attività e poteri conoscitivi nel diritto tributario*, Giappichelli, Torino, 2020, p. 49 ss.; G. Fransoni, N. Zanotti, *Manuale di diritto tributario. Attività conoscitiva e accertamento dei tributi*, Giappichelli, Torino, 2025, p. 61 ss.

[60] Comp. P. Adonnino, *Cooperazione amministrativa e modalità di scambio di informazioni tra amministrazioni fiscali nazionali*, in *Tributi*, 1995, p. 826 ss.; S. Dorigo, *La cooperazione fiscale internazionale*, in C. Sacchetto (a cura di), *Principi di diritto tributario europeo e internazionale*, Giappichelli, Torino, 2011, p. 206 ss.; C. Garbarino, voce *Scambio di informazioni (dir. trib.)*, in *Dig. disc. priv., sez. comm.*, Aggiornamento, vol. 6, Utet Giuridica, Milanofiori Assago (MI), 2012, p. 661 ss.; P. Mastellone, *La cooperazione fiscale internazionale nello scambio di informazioni*, in R. Cordeiro Guerra (a cura di), *Diritto tributario internazionale. Istituzioni*, Wolters Kluwer, Cedam, Padova, 2012, p. 213; F. Saponaro, *Scambio di informazioni fiscali nell'Unione europea. Accertamento e riscossione*, Tangram Edizioni Scientifiche, Trento, 2012; P. Valente, L. Vinciguerra, *Scambio di informazioni. Profili applicativi nelle verifiche*, Ipsoa, Milano, 2013, p. 3 ss.; S. Dorigo, voce *Scambio di informazioni nel diritto tributario internazionale*, in *Dig. disc. priv., sez. comm.*, Aggiornamento, vol. 7, Utet Giuridica, Milanofiori Assago (MI), 2015, p. 480 ss.; L. Salvini, *I regimi fiscali e la concorrenza tra imprese*, in *Giur. comm.*, 2012, p. 130 ss.; L. Starola, *Lo scambio automatico di informazioni nel settore fiscale*, in *Corr. trib.*, 29, 2018, p. 2280 ss.; A. Valente, *Scambio automatico di informazioni fiscali esteso anche alle piattaforme digitali*, in *Ipsoa Quotidiano*, 27 luglio 2020; C. Setti della Volta, M. Gesualdi, J. Mazza, *Scambio di informazioni ed esigenza di coordinamento per le cripto-attività*, in *Il fisco*, 36, 2022, p. 3465 ss.; P. Tarigo, *Diritto tributario internazionale d'impresa*, Giappichelli, Torino, 2023, p. 311 ss.; P. Pistone, *Diritto tributario internazionale*, Giappichelli, Torino, 2024, p. 331 ss.

[61] Comp. A. Purpura, *Potenziali benefici, rischi e limiti del "Transaction Network Analysis" quale strumento di prevenzione e contrasto alle frodi IVA infra-UE*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 2 August 2019, p. 1 ss.

[62] Comp. F. Farri, *Digitalizzazione dell'amministrazione finanziaria e diritti dei contribuenti*, cit., p. 129.

[63] Comp. F. Farri, *Digitalizzazione dell'amministrazione finanziaria e diritti dei contribuenti*, cit., p. 130; R.T. Ainsworth, A. Shact, *Blockchain Technology Might Solve VAT Fraud*, in *Tax Notes International*, 26 September 2016, p. 1174.

From this perspective, access by the tax authorities to computer archives processed using distributed ledger technology could be a useful tool for uncovering tax evasion[64].

In any case, the use of presumptive methods to determine taxable income and the results of predictive analyses of possible evasive behaviour cannot constitute a presumption of evasion, but rather a trigger for substantive checks designed to uncover the actual positions of individual taxpayers[65].

Over the years, the use of artificial intelligence to support the assessment activities carried out by the Italian tax authorities has become increasingly widespread: implicit confirmation of this can be found in Article 1, paragraph 682, Law No. 160 of 27 December 2019, which allows the Revenue Agency to use "the technologies, processing and interconnections with other databases at its disposal, in order to identify risk criteria useful for highlighting positions to be subject to control and encouraging voluntary compliance"[66].

Recently, during the 19th legislature, the delegation to the Government for the reform of the tax system (Law No. 111 of 9 August 2023), still in the process of implementation, provided, among the guiding principles and criteria [Articles 2, 4 and 17, paragraph 1, letters c) and f)], for the full interoperability of databases and the combined use of big data and artificial intelligence in order to achieve a twofold objective: to encourage self-compliance, also with a view to reducing bureaucratic burdens; to provide the tax authorities with more effective and efficient tools for preventing and combating tax offences by identifying taxpayers at higher tax risk[67].

Article 2 of Legislative Decree No. 13 of 12 February 2024 (Provisions on tax assessment and two-year composition with creditors), in implementing the delegation, indicated a series of tools based on artificial intelligence to prevent and combat tax evasion as well as to encourage voluntary compliance, entrusting the Ministry of Economy and Finance with the task of drawing up detailed regulations and identifying appropriate measures to protect the rights and freedoms of those involved, including with regard to the protection of personal data[68].

---

[64] Comp. F. Farri, *Digitalizzazione dell'amministrazione finanziaria e diritti dei contribuenti*, cit., p. 131.

[65] Comp. F. Farri, *Digitalizzazione dell'amministrazione finanziaria e diritti dei contribuenti*, cit., p. 133.

[66] Comp. G. Palumbo, *Contrasto all'evasione fiscale e impatto sulla privacy dei contribuenti*, in G. Palumbo, *Fisco e privacy. Il difficile equilibrio tra lotta all'evasione e tutela dei dati personali*, Pacini Giuridica, Pisa, 2021, p. 13; F. Paparella, *L'ausilio delle tecnologie digitali nella fase di attuazione dei tributi*, cit., p. 643; A. Zuccarello, *Algoritmi e automatismi nei controlli della dichiarazione: profili problematici*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 2 June 2022, p. 8; Id., *Convergenze normative e divergenze giurisprudenziali negli accertamenti automatizzati*, in A. Guidara (a cura di), *I diritti e le garanzie del contribuente. Principi europei, interventi nazionali, nuove tecnologie*, Esi, Napoli, 2026, p. 251 ss.

[67] Comp. S. Dorigo, *L'Amministrazione finanziaria e l'uso dell'intelligenza artificiale: gli indirizzi della delega fiscale e gli approdi (poco rassicuranti) in sede attuativa*, in *Riv. dir. trib.*, 6, 2024, I, p. 761 ss.

[68] Comp. C. Verrigni, *C'è spazio per un utilizzo ragionevole dell'intelligenza artificiale nell'ambito dell'accertamento tributario?*, cit., p. 749; F. Spinello, *"Rivoluzione algoritmica" e accertamen-*

In this perspective, the use of artificial intelligence systems, in the wake of some significant application experiences (already adopted or in the process of implementation)[69], is envisaged with a view to the general objectives of preventing and combating tax evasion, as well as a suitable tool for streamlining the appeal procedures for smaller taxpayers, also facilitating the development of collaborative relationships between the two parties to the tax relationship[70].

Recently, Law No. 132 of 23 September 2025, containing "Provisions and delegations to the Government on artificial intelligence"[71], although not specifically dealing with tax matters, regulates in Article 14 the application of artificial intelligence to the activities carried out by the administrative authority, promoting its use in order to ensure the smooth running and efficiency of the activities carried out, while at the same time giving central importance to the principle of self-determination and human responsibility[72]. In particular, as a result of the regulatory provision, public administrations (including tax authorities) are allowed to use artificial intelligence to increase the efficiency of their activities, reduce the time taken to complete procedures and increase the quality and quantity of services provided to the community, ensuring that those concerned are aware of how it works and that its actions are traceable. However, the use of intelligent machines must be instrumental and supportive of administrative activities, respecting the autonomy and decision-making power of human beings, who are solely responsible for the measures taken and the procedures carried out.

This is implicitly confirmed by Article 3 *bis* of Law No. 241 of 7 August 1990, dedicated to the use of telematics and, therefore, also of AI systems in administrative proceedings, which seems to reiterate their supporting role in relation to administrative activities[73].

---

to dei tributi: prime riflessioni sull'attuazione della legge delega per la riforma fiscale, in *Riv. tel. dir. trib.*, 14 October 2025, p. 1 ss.

[69] Comp. F. Farri, *Digitalizzazione dell'amministrazione finanziaria e diritti dei contribuenti*, cit., p. 118 ss.

[70] Comp. A. Marinello, *C'è spazio per un utilizzo ragionevole dell'intelligenza artificiale nell'ambito dell'accertamento tributario?*, cit., p. 2–3.

[71] Comp. G. Salanitro, *Una prima lettura sull'impatto della legge sull'intelligenza artificiale nel diritto tributario, tra consultazione semplificata e analisi del rischio*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 9 October 2025, p. 1 ss.; A.F. Uricchio, F. Mazzotta, *Metaverso, fiscalità e intelligenza artificiale: prime considerazioni alla luce del recente disegno di legge in materia*, in A.F. Uricchio, C. Caldarola (a cura di), *L'intelligenza artificiale tra regolazione e esperienze applicative. AI ACT (regolamento UE) e disegno di legge governativo*, Cacucci, Bari, 2025, p. 225 ss.

[72] Comp. G. Salanitro, *Algoritmi, intelligenza artificiale e responsabilità del funzionario e dell'amministrazione in materia tributaria, tra riserva di umanità, robot e discipline dell'Unione europea*, in G. Salanitro (a cura di), *Scenari dell'intelligenza artificiale. Uomo e Algoritmo nelle scienze sociali*, Pacini Giuridica, Pisa, 2024, p. 193 ss.

[73] Comp. A. Guidara, *Accertamento dei tributi e intelligenza artificiale: prime riflessioni per una visione di sistema*, in *Dir. prat. trib.*, 2, 2023, p. 398.

8. Conclusions

Ultimately, in an era of profound change, the regulatory path that has progressively brought artificial intelligence alongside the activities of the financial administration testifies to a structural change in the approach to taxation, oriented towards predictive and proactive administration models.

The provisions that have followed one another over time constitute a system in which the use of big data and computer algorithms serves the objectives of preventing and combating tax evasion, as well as promoting voluntary compliance, with a view to rationalising processes and increasing administrative efficiency.

However, this evolution cannot disregard strict compliance with the general principles governing the tax system, nor can it disregard the central role of the individual in the decision-making process. From this perspective, Article 3 *bis* of Law No. 241/1990 – insofar as it appears to limit the use of digital technologies to a purely instrumental role in relation to administrative activities – constitutes a clause striking a balance between technological innovation and participatory and procedural guarantees.

It follows that artificial intelligence, while representing a factor of profound transformation in tax administration, cannot translate into the autonomisation of the machine's decision-making power, but must be framed as an aid (cognitive and operational) suitable for strengthening the effectiveness and impartiality of administrative action. Only the conscious and legally compliant use of artificial intelligence tools can ensure that digital innovation develops in accordance with the principles of accountability, traceability and protection of taxpayers' rights, preserving the full legitimacy of the activity carried out.

BIBLIOGRAPHY

Adonnino P., *Cooperazione amministrativa e modalità di scambio di informazioni tra amministrazioni fiscali nazionali*, in *Tributi*, 1995, p. 826 ss.

Adonnino P., voce *Internet IV) Diritto Tributario*, in *Enc. giur. Treccani*, Aggiornamento, vol. XIX, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma 2002, p. 1 ss.

Ainsworth R.T., Shact A., *Blockchain Technology Might Solve VAT Fraud*, in *Tax Notes International*, 26 September 2016, p. 1174.

Alaimo A., *Il regolamento sull'Intelligenza Artificiale: dalla proposta della Commissione al testo approvato dal Parlamento. Ha ancora senso il pensiero pessimistico?*, in *Federalismi.it*, 2023, p. 133 ss.

Andò B., *(Cor)relazioni pericolose: identità personale e inferenza algoritmica*, in G. Salanitro (a cura di), *Scenari dell'intelligenza artificiale. Uomo e Algoritmo nelle scienze sociali*, Pacini Giuridica, Pisa 2024, p. 119 ss.

Antonacchio F., *Big data al bivio tra IVA e imposta sui servizi digitali*, in *Il fisco*, 35, 2020, p. 3356 ss.

Antonini L., *Intelligenza artificiale e applicazioni nel campo della giustizia: profili problematici*, in V. Mastroiacovo (a cura di), *Giocare con altri dadi. Giustizia e predittività dell'algoritmo*, Giappichelli, Torino 2024, p. 148 ss.

Bachelet V., Marino G., Racano A. (a cura di), *Data Act. Accesso equo ai dati e loro utilizzo: profili sistematici e applicativi nell'orizzonte del diritto privato*, Wolters Kluwer, Milano 2025.

Bisioli A., Zullo A., *Web tax: una lettura in chiave comunitaria*, in *Corr. trib.*, 13, 2018, p. 1032 ss.

Bogni M., Defant A., *Big data: diritti IP e problemi della privacy*, in *Dir. ind.*, 2, 2015, p. 117 ss.
Caligiuri M., *L'intelligenza artificiale tra regolamentazione europea e strategie nazionali*, in A.F. Uricchio, C. Caldarola (a cura di), *L'intelligenza artificiale tra regolazione e esperienze applicative. AI ACT (regolamento UE) e disegno di legge governativo*, Cacucci, Bari 2025, p. 475 ss.
Capolupo S., *Analisi del rischio: disposizioni a tutela della privacy*, in *Il fisco*, 4, 2020, p. 307 ss.
Carinci A., *Fisco e privacy: storia infinita di un apparente ossimoro*, in *Il fisco*, 46, 2019, p. 4407 ss.
Carpentieri L., *La crisi del binomio diritto-territorio e la tassazione delle imprese multinazionali*, in *Riv. dir. trib.*, 4, 2018, I, p. 351 ss.
Carpentieri L., *Sull'impatto della tecnologia e dell'intelligenza artificiale nel procedimento di attuazione del rapporto tributario: un'introduzione generale*, in F. Montanari, A. Contrino (a cura di), *La digitalizzazione dell'Amministrazione finanziaria tra contrasto all'evasione e tutela dei diritti del contribuente*, vol. III, Lefebvre Giuffrè, Milano 2025, p. 3 ss.
Carpentieri L., *Sull'utilizzo dei "dati" nella definizione di nuovi presupposti di imposta e nella diversa determinazione di imponibili ricollegati a presupposti d'imposta tradizionali*, in L. Carpentieri, D. Conte (a cura di), *La digitalizzazione dell'Amministrazione finanziaria tra contrasto all'evasione e tutela dei diritti del contribuente*, vol. I, Lefebvre Giuffrè, Milano 2023, p. 127 ss.
Cedro M., Cimino F.A., *Intelligenza artificiale ed accertamento tributario: opportunità e rischi di una rivoluzione in atto*, in *Dir. prat. trib. int.*, 1, 2024, p. 52 ss.
Conigliaro M., *Lotta all'evasione con l'intelligenza artificiale "Ve.R.A."*, in *Il fisco*, 32–33, 2022, p. 3107 ss.
Consolo G., *Il nuovo applicativo di analisi del rischio fiscale "Ve.Ra." nel processo di digitalizzazione dell'attività dell'Amministrazione finanziaria*, in *Dir. econ.*, 3, 2023, p. 153 ss.
Consolo G., *Sul trattamento dei dati personali nell'ambito delle nuove procedure automatizzate per il contrasto all'evasione fiscale*, in A. Contrino, E. Marello (a cura di), *La digitalizzazione dell'amministrazione finanziaria tra contrasto all'evasione e tutela dei diritti del contribuente*, vol. II, Lefebvre Giuffrè, Milano 2023, p. 179 ss.
Conte D., *Accertamento tributario e modelli predittivi del rischio di evasione fiscale: il ruolo della IA tra tutela dei dati personali e principi del "giusto" procedimento*, in *Riv. dir. trib.*, 1, 2024, I, p. 157 ss.
Contrino A., *Banche dati tributarie, scambio di informazioni fra autorità fiscali e "protezione dei dati personali": quali diritti e tutele per i contribuenti?*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 29 May 2019, p. 7 ss.
Contrino A., *Digitalizzazione dell'amministrazione finanziaria e attuazione del rapporto tributario: questioni aperte e ipotesi di lavoro nella prospettiva dei principi generali*, in *Riv. dir. trib.*, 2, 2023, I, p. 105 ss.
Contrino A., *Protezione dei dati personali e pervasività delle banche dati fiscali: quale contemperamento?*, in A. Contrino, E. Marello (a cura di), *La digitalizzazione dell'amministrazione finanziaria tra contrasto all'evasione e tutela, dei diritti del contribuente*, II, Giuffrè, Milano 2023, p. 109 ss.
Contrino A., Ronco S.M., *Prime riflessioni e spunti in tema di protezione dei dati personali in materia tributaria, alla luce della giurisprudenza della Corte di Giustizia e della Corte EDU*, in *Dir. prat. trib. int.*, 3, 2019, p. 599 ss.
Contrino A., *Spinte evolutive (sul piano sovranazionale) e involutive (a livello interno) in tema di bilanciamento fra diritto alla protezione dei dati dei contribuenti ed esigenze di contrasto dell'evasione fiscale*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 3 October 2023, p. 1 ss.
Corasaniti G., *La creazione di valore secondo i principi internazionali*, in *Dir. proc. trib.*, 1, 2021, p. 31 ss.
D'Alessandro N., *Poteri istruttori della Guardia di Finanza nella verifica fiscale*, Cacucci, Bari 2009.
Dalle Carbonare, P., *Il fisco algoritmico e la zona d'ombra dei diritti del contribuente*, in A. Guidara (a cura di), *I diritti e le garanzie del contribuente. Principi europei, interventi nazionali, nuove tecnologie*, Esi, Napoli, 2026, p. 339 ss.
del Federico L., *Digitalizzazione dell'attività impositiva, eccessi del fiscalismo e margini di tutela del contribuente*, in *Giustizia Insieme*, 7 October 2025, p. 1 ss.

del Federico L., *Riaffermazione e modernizzazione dei diritti dei contribuenti nella trasformazione digitale,* in *European Journal of Privacy Law & Technologies*, 1, 2024, p. 136 ss.

del Federico L., *Sui diritti dei contribuenti nell'era della trasformazione digitale*, in *Dir. prat. trib. int.*, 1, 2024, p. 71 ss.

del Federico L., *Trasformazione digitale dell'attività impositiva e profili concreti e attuali di tutela del contribuente*, in M. Logozzo (a cura di), *I percorsi della riforma tributaria*, Pacini Giuridica, Pisa, 2025, p. 281 ss.

D'Ambrosio M., *La protezione dei dati personali alla luce della giurisprudenza CEDU e CGUE: aspetti generali e profili di criticità*, in *Dir. prat. trib. int.*, 2014, p. 970 ss.

De Petris G., *La digitalizzazione del fisco e la difficile parità delle armi tra amministrazione e contribuente*, in *Corr. trib.*, 6, 2020, p. 589 ss.

De Stefano A., *La stabile organizzazione nel sistema dell'economia digitale*, in A. Persiani (a cura di), *La tassazione dell'economia digitale tra sviluppi recenti e prospettive future*, Nuova Editrice Universitaria, Roma 2019, p. 131 ss.

Dorigo S., *Il tramonto delle regole fiscali tradizionali nell'economia del XXI secolo: rivoluzione algoritmica e tutela dei diritti*, in R. Cordeiro Guerra, S. Dorigo (a cura di), *Fiscalità dell'economia digitale*, Pacini Giuridica, Pisa 2022, p. 29 ss.

Dorigo S., *L'Amministrazione finanziaria e l'uso dell'intelligenza artificiale: gli indirizzi della delega fiscale e gli approdi (poco rassicuranti) in sede attuativa*, in *Riv. dir. trib.*, 6, 2024, I, p. 761 ss.

Dorigo S., *La cooperazione fiscale internazionale*, in C. Sacchetto (a cura di), *Principi di diritto tributario europeo e internazionale*, Giappichelli, Torino 2011, p. 206 ss.

Dorigo S., *La stabile organizzazione tra presente e futuro (nota a Cass. n. 21693/2020)*, in *Riv. dir. trib.*, 4, 2021, V, p. 64 ss.

Dorigo S., Mercuri G., *AI e Amministrazione finanziaria in Italia: analisi del rischio fiscale, attuazione del rapporto tributario e profili organizzativi*, in *Studi tributari europei*, 14, 2024, p. 57 ss.

Dorigo S., voce *Scambio di informazioni nel diritto tributario internazionale*, in *Dig. disc. priv., sez. comm.*, Aggiornamento, vol. 7, Utet Giuridica, Milanofiori Assago (MI), 2015, p. 480 ss.

Farri F., *Digitalizzazione dell'amministrazione finanziaria e diritti dei contribuenti*, in *Riv. dir. trib.*, 6, 2020, V, p. 115 ss.

Fasola M., *L'amministrazione algoritmica dei tributi*, Lefebvre Giuffrè, Milano 2025.

Fedele A., *Intervento sulla rilevanza dei dati nella determinazione degli imponibili nell'era digitale*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 19 September 2023, p. 1 ss.

Francioso C., *Intelligenza artificiale nell'istruttoria tributaria e nuove esigenze di tutela*, in *Rass. trib.*, 2021, p. 47 ss.

Fransoni G., *Le indagini tributarie. Attività e poteri conoscitivi nel diritto tributario*, Giappichelli, Torino 2020.

Fransoni G., Zanotti N., *Manuale di diritto tributario. Attività conoscitiva e accertamento dei tributi*, Giappichelli, Torino 2025.

Gaffuri A.M., *Studio sulla funzione e sul concetto di stabile organizzazione nelle imposte sul reddito*, Giappichelli, Torino 2021.

Gallo F., *Cyberspazio, diritti e tutele*, in A.F. Uricchio, C. Caldarola (a cura di), *L'intelligenza artificiale tra regolazione e esperienze applicative. AI ACT (regolamento UE) e disegno di legge governativo*, Cacucci, Bari 2025, p. 15 ss.

Garbarino C., voce *Scambio di informazioni (dir. trib.)*, in *Dig. disc. priv., sez. comm.*, Aggiornamento, vol. 6, Utet Giuridica, Milanofiori Assago (MI), 2012, p. 661 ss.

Geraci R., *Intelligenza artificiale e giustizia predittiva in materia tributaria. Algoretica e tutela del contribuente "religioso"*, Giappichelli, Torino 2024.

Guidara A., *Accertamento dei tributi e intelligenza artificiale: prime riflessioni per una visione di sistema*, in *Dir. prat. trib.*, 2, 2023, p. 398 ss.

Inglese M., *L'Artificial Intelligence Act: l'approccio europeo alla regolazione dell'I.A.*, in A. D'Aloia, A. Natale (a cura di), *Diritto e intelligenza artificiale. Temi, problemi, prospettive*, Pacini Giuridica, Pisa, 2026, p. 63 ss.

Iurilli C., *Il diritto naturale come limite e contenuto dell'intelligenza artificiale. Prime riflessioni sul nuovo Regolamento Europeo "AI Act"*, in *Judicium*, 24 June 2024, p. 1 ss.

Izzo L., *La tutela della privacy e il contrasto all'evasione tributaria*, in *Tax News*, 1, 2025, p. 246 ss.
Logozzo M., *La centralità della telematica negli adempimenti tributari: la fattura elettronica*, in L. del Federico, C. Ricci (a cura di), *La digital economy nel sistema tributario italiano ed europeo*, Amon, San Casciano in Val di Pesa (FI), 2015, p. 119 ss.
Lupi R., *L'imposizione tributaria come diritto amministrativo speciale. Spiegazione giuridico sociale del diritto tributario e delle pubbliche entrate*, LGS, San Cesareo (RM), 2023.
Malaszczyk K., Purcell B.M., *Big data analytics in tax fraud detection*, in *Journal of Finance and Accountancy*, June 2018, vol. 23, p. 1 ss.
Mancioppi F.M., *La regolamentazione dell'intelligenza artificiale come opzione per la salvaguardia dei valori fondamentali dell'UE*, in *Federalismi.it*, 7, 2024, p. 112 ss.
Mantelero A., *L'AI Act: la risposta del legislatore europeo alle sfide dell'intelligenza artificiale*, in *Accademia*, 4, 2024, p. 191 ss.
Marcheselli A., Ronco S.M., *Dati personali, Regolamento GDPR e indagini dell'amministrazione finanziaria: un modello moderno di tutela dei diritti fondamentali?*, in *Riv. dir. trib.*, 2, 2022, I, p. 98 ss.
Marello E., *La digitalizzazione del sistema tributario*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 16 January 2024, p. 1 ss.
Marello E., *Le categorie tradizionali del diritto tributario ed il commercio elettronico*, in *Riv. dir. trib.*, 6, 1999, I, p. 595 ss.
Marinello A., *L'utilizzo dell'intelligenza artificiale da parte del Fisco: limiti e prospettive, anche alla luce dell'Artificial Intelligence Act dell'Unione Europea*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 5 December 2024, p. 1 ss.
Marino G., *La residenza nel diritto tributario*, Cedam, Padova 1999.
Mastellone P., *La cooperazione fiscale internazionale nello scambio di informazioni*, in R. Cordeiro Guerra (a cura di), *Diritto tributario internazionale. Istituzioni*, Wolters Kluwer, Cedam, Padova 2012, p. 213 ss.
Mehta P., Mathews J., Kumar S., Suryamukhi K., Babu C.S., Kasi Visweswara Rao S.V., Shivapujimath V., Bisht D., *Big Data Analytics for Tax Administration*, in A. Kő, E. Francesconi, G. Anderst-Kotsis, A. Min Tjoa, I. Khalil (eds.), *Electronic Government and the Information Systems Perspective*, *8th International Conference, EGOVIS 2019, Linz, Austria, August 26–29, 2019, Proceedings*, Springer, Cham 2019, p. 47 ss.
Melis G., *La residenza fiscale delle persone fisiche alla luce del d.lgs. n. 209/2023*, in *Giustizia Insieme*, 2, 2025, p. 233 ss.
Montalcini F., *Privacy e Fisco nell'ambiente fiscale virtuale*, in F. Montalcini, R. Nemni, C. Sacchetto, *Diritto tributario telematico. Nuovi confini*, Giappichelli, Torino 2021, p. 23 ss.
Morace Pinelli A. (a cura di), *Data Act Introduzione interdisciplinare e commentario al Regolamento (UE) 2023/2854*, Pacini Giuridica, Pisa 2025.
Natale A., *La tutela dei dati personali*, in A. D'Aloia, A. Natale (a cura di), *Diritto e intelligenza artificiale. Temi, problemi, prospettive*, Pacini Giuridica, Pisa, 2026, p. 141 ss.
Natale G., *Intelligenza artificiale, neuroscienze, algoritmi. Aggiornato al nuovo Regolamento Europeo AI Act*, Pacini Giuridica, Pisa 2024, p. 289 ss.
Novelli C., *L'Artificial Intelligence Act Europeo: alcune questioni di implementazione*, in *Federalismi.it*, 2, 2024, p. 95 ss.
Oecd, *Advanced Analytics for Better Tax Administration: Putting Data to Work*, Oecd, Paris 2016.
Ortoleva M.G., *L'intelligenza artificiale nell'analisi del rischio fiscale tra auspicata efficienza e tutela dei diritti dei contribuenti*, in *Dir. prat. trib. int.*, 4, 2024, p. 1148 ss.
Palumbo G., *Alcuni argomenti a favore dell'utilizzo dei dati personali da parte del Fisco*, in G. Palumbo, *Fisco e privacy. Il difficile equilibrio tra lotta all'evasione e tutela dei dati personali*, Pacini Giuridica, Pisa 2021, p. 99 ss.
Palumbo G., *Contrasto all'evasione fiscale e impatto sulla privacy dei contribuenti*, in G. Palumbo, *Fisco e privacy. Il difficile equilibrio tra lotta all'evasione e tutela dei dati personali*, Pacini Giuridica, Pisa 2021, p. 13 ss.
Palumbo G., *E domani?*, in G. Palumbo, *Fisco e privacy. Il difficile equilibrio tra lotta all'evasione e tutela dei dati personali*, Pacini Giuridica, Pisa 2021, p. 115–116.

Palumbo G., *L'utilizzo dei dati da parte del fisco e delle multinazionali: punti di contatto e differenze*, in G. Palumbo, *Fisco e privacy. Il difficile equilibrio tra lotta all'evasione e tutela dei dati personali*, Pacini Giuridica, Pisa 2021, p. 63 ss.

Paparella F., *L'ausilio delle tecnologie digitali nella fase di attuazione dei tributi*, in *Riv. dir. trib.*, 6, 2022, I, p. 631 ss.

Paparella F., *Procedimento tributario, algoritmi e intelligenza artificiale: potenzialità e rischi della rivoluzione digitale*, in E. Marello, A. Contrino (a cura di), *La digitalizzazione dell'Amministrazione finanziaria tra contrasto all'evasione e tutela dei diritti del contribuente*, vol. II, Lefebvre Giuffrè, Milano 2023, p. 3 ss.

Parente S.A., *Applicazione delle intelligenze artificiali e degli algoritmi informatici alle attività svolte dall'amministrazione finanziaria e alla funzione di ius dicere del giudice tributario: modelli e prospettive*, in *Corti Umbre*, 1, 2023, p. 295 ss.

Parente S.A., *Digital Economy e fiscalità del mondo virtuale: dal commercio elettronico alla web taxation*, in *Annali del Dipartimento Jonico*, DJSGE, Taranto 2019, p. 315 ss.

Parente S.A., *Digital reality and tax rules: from the bit tax to the web tax*, in M. Sitek, L. Tafaro, M. Indellicato (edited by), *From human rights to essential rights*, Alcide De Gasperi University of Euroregional Economy in Józefów, Józefów 2018, p. 259 ss.

Parente S.A., *Fase di attuazione del tributo, giustizia predittiva e intelligenze artificiali*, in *Unità e pluralità del sapere giuridico*, 3, 2024, p. 73 ss.

Parente S.A., *Intelligenza artificiale simbiotica tra procedimento di accertamento e processo tributario*, in A. Incampo, N. Triggiani (a cura di), *Giudizio penale e intelligenza artificiale. Una riflessione sistematica*, Cacucci, Bari, 2026, p. 209 ss.

Parente S.A., *Le funzioni giurisdizionali e di accertamento tributario nell'epoca della data economy e dei sistemi di cloud computing: l'ausilio di intelligenze artificiali, big data e algoritmi informatici*, in *Euro-Balkan Law and Economics Review*, 1, 2023, p. 92 ss.

Parente S.A., *The Contribution of Artificial Intelligence and Computer Algorithms to the Investigation Activities of the Financial Administration and to the Jus Dicere Function of the Tax Judge: What Prospects for the Suppression of Tax Evasion?*, in *Italian Law Journal*, 2, 2023, p. 557 ss.

Patini R., *The Big Brother: i (nuovi) metodi di accertamento basati sull'AI e le loro ricadute applicative*, in A. Guidara (a cura di), *I diritti e le garanzie del contribuente. Principi europei, interventi nazionali, nuove tecnologie*, Esi, Napoli, 2026, p. 233 ss.

Persiani A., *La nozione di residenza fiscale delle società dopo il d.lgs. n. 209 del 2023*, in *Giustizia Insieme*, 2, 2025, p. 249 ss.

Pierro M., *L'utilizzo delle nuove tecnologie nell'attuazione dell'obbligazione tributaria*, in M. Logozzo (a cura di), *I percorsi della riforma tributaria*, Pacini Giuridica, Pisa 2025, p. 247 ss.

Pini I., *Intelligenza artificiale e analisi del rischio di evasione fiscale*, in *Riv. trim. dir. trib.*, 3, 2025, p. 595 ss.

Pistone P., *Diritto tributario internazionale*, Giappichelli, Torino, 2024.

Pitruzzella G., *Dati fiscali e diritti fondamentali*, in *Dir. prat. trib. int.*, 2, 2022, p. 666 ss.

Pontillo M., *Protezione dei dati personali dei contribuenti e contrasto all'evasione: il difficile bilanciamento nell'era della digitalizzazione*, in G. Salanitro (a cura di), *Scenari dell'intelligenza artificiale. Uomo e Algoritmo nelle scienze sociali*, Pacini Giuridica, Pisa 2024, p. 149 ss.

Purpura A., *La frontiera dei Big data*, in G. Palumbo, *Fisco e privacy. Il difficile equilibrio tra lotta all'evasione e tutela dei dati personali*, Pacini Giuridica, Pisa 2021, p. 71 ss.

Purpura A., *Potenziali benefici, rischi e limiti del "Transaction Network Analysis" quale strumento di prevenzione e contrasto alle frodi IVA infra-UE*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 2 August 2019, p. 1 ss.

Salanitro G., *Algoritmi, intelligenza artificiale e responsabilità del funzionario e dell'amministrazione in materia tributaria, tra riserva di umanità, robot e discipline dell'Unione europea*, in G. Salanitro (a cura di), *Scenari dell'intelligenza artificiale. Uomo e Algoritmo nelle scienze sociali*, Pacini Giuridica, Pisa 2024, p. 193 ss.

Salanitro G., *Amministrazione finanziaria e Intelligenza Artificiale, tra titolarità della funzione e responsabilità*, in S. Aleo (a cura di), *Evoluzione scientifica e profili di responsabilità*, Pacini Giuridica, Pisa 2021, p. 414 ss.

Salanitro G., *Attualità e prospettive dell'amministrazione algoritmica nel diritto tributario*, in M. Logozzo (a cura di), *I percorsi della riforma tributaria*, Pacini Giuridica, Pisa 2025, p. 301 ss.

Salanitro G., *Una prima lettura sull'impatto della legge sull'intelligenza artificiale nel diritto tributario, tra consultazione semplificata e analisi del rischio*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 9 October 2025, p. 1 ss.

Salvini L., *I regimi fiscali e la concorrenza tra imprese*, in *Giur. comm.*, 2012, p. 130 ss.

Saponaro F., *Scambio di informazioni fiscali nell'Unione europea. Accertamento e riscossione*, Tangram Edizioni Scientifiche, Trento 2012.

Setti della Volta C., Gesualdi M., Mazza J., *Scambio di informazioni ed esigenza di coordinamento per le cripto-attività*, in *Il fisco*, 36, 2022, p. 3465 ss.

Spinello F., *"Rivoluzione algoritmica" e accertamento dei tributi: prime riflessioni sull'attuazione della legge delega per la riforma fiscale*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 14 October 2025, p. 1 ss.

Starola L., *Lo scambio automatico di informazioni nel settore fiscale*, in *Corr. trib.*, 29, 2018, p. 2280 ss.

Taddei Elmi G., Contaldo A. (a cura di), *Intelligenza artificiale. AI Act – Regolamento (UE) 1689/2024. Il nuovo scenario giuridico europeo*, Pacini Giuridica, Pisa 2024.

Tarigo P., *Diritto tributario internazionale d'impresa*, Giappichelli, Torino 2023.

Tomassini A., *L'incerta corsa alla tassazione dell'economia digitale*, in *Corr. trib.*, 3, 2018, p. 169 ss.

Tosi L., *L'evoluzione digitale del sistema tributario*, in *Tax News*, 1, 2025, p. 59 ss.

Uricchio A., *E se l'imposta liquida-^{mv} fosse la data tax?*, in M. Versiglioni, *Reddito liquido-^{mv}*, vol. 2, *LITS-^{mv} e Liquinomics-^{mv}. 65 Dialoghi*, Pacini Giuridica, Pisa 2025, p. 647 ss.

Uricchio A., *La fiscalità dell'intelligenza artificiale tra nuovi tributi e ulteriori incentivi*, in U. Ruffolo (a cura di), *Intelligenza artificiale. Il diritto, i diritti, l'etica*, Giuffrè, Milano 2020, p. 528 ss.

Uricchio A., *Prospettive per l'introduzione di nuovi modelli di prelievo in materia di intelligenza artificiale anche alla luce del recovery plan*, in U. Ruffolo (a cura di), *XXVI lezioni di Diritto dell'Intelligenza Artificiale*, Giappichelli, Torino 2021, p. 447 ss.

Uricchio A.F., *Imposta Liquida-^{mv}, Big data royalty-^{mv} e Data tax?*, in M. Versiglioni, *Reddito liquido-^{mv}*, vol. 4, *100 pensieri per un vero diritto tributario con verità, vero-^{mv}*, Pacini Giuridica, Pisa, 2026, p. 591–592.

Uricchio A.F., *Manuale di diritto tributario. Seconda edizione aggiornata alla riforma fiscale 2025*, Cacucci, Bari 2025.

Uricchio A.F., Mazzotta F., *Metaverso, fiscalità e intelligenza artificiale: prime considerazioni alla luce del recente disegno di legge in materia*, in A.F. Uricchio, C. Caldarola (a cura di), *L'intelligenza artificiale tra regolazione e esperienze applicative. AI ACT (regolamento UE) e disegno di legge governativo*, Cacucci, Bari 2025, p. 225 ss.

Uricchio A.F.,. Parente S.A, *Data driven e digital taxation: prime sperimentazioni e nuovi modelli di prelievo*, in *Dir. prat. trib. int.*, 2, 2021, p. 606 ss.

Valente A., *Scambio automatico di informazioni fiscali esteso anche alle piattaforme digitali*, in *Ipsoa Quotidiano*, 27 luglio 2020.

Valente P., Vinciguerra L., *Scambio di informazioni. Profili applicativi nelle verifiche*, Ipsoa, Milano 2013.

Van Volkenburgh B., *Artificial Intelligence and taxes: 8 ways its being used*, in *Crowd Reason Blog*, 9 September 2019.

Verrigni C., *C'è spazio per un utilizzo ragionevole dell'intelligenza artificiale nell'ambito dell'accertamento tributario?*, in *Dir. prat. trib. int.*, 3, 2024, p. 746 ss.

Viotto A., *I poteri di indagine dell'amministrazione finanziaria. Nel quadro dei diritti inviolabili di libertà sanciti dalla Costituzione*, Giuffrè, Milano 2002.

Zuccarello A., *Algoritmi e automatismi nei controlli della dichiarazione: profili problematici*, in *Riv. tel. dir. trib.*, 2 June 2022, p. 1 ss.

Zuccarello A., *Convergenze normative e divergenze giurisprudenziali negli accertamenti automatizzati*, in A. Guidara (a cura di), *I diritti e le garanzie del contribuente. Principi europei, interventi nazionali, nuove tecnologie*, Esi, Napoli, 2026, p. 251 ss.

ISSN 2392-0300 „Civitas et Lex” 2026 / 2(50)
DOI 10.31648/cetl.12505

VARIA

Ks. Wojciech Guzewicz
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie Filia w Ełku
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6759-0856
e-mail: wojciech.guzewicz@uwm.edu.pl

KAPŁANI DIECEZJI EŁCKIEJ ZMARLI W LATACH 1997–2002 (KS. MIECZYSŁAW KUŹMICKI, KS. TADEUSZ ZAJĄCZKOWSKI, KS. MIROSŁAW ZDANCEWICZ, KS. JERZY DZIENISZEWSKI, KS. WITOLD GÓRSKI, KS. ZDZISŁAW KAZIMIERZ LACHOWICZ, KS. EDMUND BURZYŃSKI, KS. ZENON PARAKIEWICZ, KS. EDMUND PRZEKOP, KS. TADEUSZ STEFAN ADAMCZYK, KS. IGNACY DZIERMEJKO, KS. HENRYK MAŃCZUK, KS. KAZIMIERZ SUCHECKI, KS. KAZIMIERZ KACZOROWSKI, KS. MIECZYSŁAW PYKAŁO)

Streszczenie: Artykuł skupia się na przedstawieniu piętnastu biogramów zmarłych kapłanów diecezji ełckiej z lat 1997–2002, tj. ks. Mieczysława Kuźmickiego († 1997), ks. Tadeusza Zajączkowskiego († 1997), ks. Mirosława Zdancewicza († 1997), ks. Jerzego Dzieniszewskiego († 1998), ks. Witolda Górskiego († 1998), ks. Zdzisława Kazimierza Lachowicza († 1998), ks. Edmunda Burzyńskiego († 1999), ks. Zenona Parakiewicza († 1999), ks. Edmunda Przekopa († 1999), ks. Tadeusza Stefana Adamczyka († 2000), ks. Ignacego Dziermejki († 2000), ks. Henryka Mańczuka († 2000), ks. Kazimierza Sucheckiego († 2000), ks. Kazimierza Kaczorowskiego († 2001) oraz ks. Mieczysława Pykały († 2001). Dodatkowo, pod każdym hasłem, zamieszczona została bibliografia przedmiotowa. Biogramy opracowano w układzie chronologicznym, a w ramach danego roku – alfabetycznym.

Słowa kluczowe: biogramy, diecezja ełcka, zmarli kapłani w latach 1997–2002

PRIESTS OF THE EŁK DIOCESE WHO DIE IN THE YEARS 1997–2002 (FR. MIECZYSŁAW KUŹMICKI, FR. TADEUSZ ZAJĄCZKOWSKI, FR. MIROSŁAW ZDANCEWICZ, FR. JERZY DZIENISZEWSKI, FR. WITOLD GÓRSKI, FR. ZDZISŁAW KAZIMIERZ LACHOWICZ, FR. EDMUND BURZYŃSKI, FR. ZENON PARAKIEWICZ, FR. EDMUND PRZEKOP, FR. TADEUSZ STEFAN ADAMCZYK, FR. IGNACY DZIERMEJKO, FR. HENRYK MAŃCZUK, FR. KAZIMIERZ SUCHECKI, FR. KAZIMIERZ KACZOROWSKI, FR. MIECZYSŁAW PYKAŁO)

Abstract: The article presents fifteen biographies of deceased priests of the Ełk diocese from the years 1997–2002, i.e. Father Mieczysław Kuźmicki († 1997), Father Tadeusz Zajączkowski († 1997), Father Mirosław Zdancewicz († 1997), Father Jerzy Dzieniszewski († 1998), Father Witold Górski († 1998), Father Zdzisław Kazimierz Lachowicz († 1998), Father Edmund Burzyński († 1999), Father Zenon Parakiewicz († 1999), Father Edmund Przekop († 1999), Father Tadeusz Stefan Adamczyk († 2000), Father Ignacy Dziermejko († 2000), Father Henryk Mańczuk († 2000), Father Kazimierz Suchecki († 2000), Father Kazimierz Kaczorowski († 2001) and Father Mieczysław Pykała († 2001). Additionally, a subject-specific bibliography is provided under each entry. The biographies are arranged chronologically, and within a given year, alphabetically.

Keywords: dictionary, Ełk diocese, deceased priests in 1997–2002

Wprowadzenie

W artykule zostanie przedstawionych piętnaście biogramów kapłanów diecezji ełckiej zmarłych w latach 1997–2002, tj. ks. Mieczysława Kuźmickiego († 1997), ks. Tadeusza Zajączkowskiego († 1997), ks. Mirosława Zdancewicza († 1997), ks. Jerzego Dzieniszewskiego († 1998), ks. Witolda Górskiego († 1998), ks. Zdzisława Kazimierza Lachowicza († 1998), ks. Edmunda Burzyńskiego († 1999), ks. Zenona Parakiewicza († 1999), ks. Edmunda Przekopa († 1999), ks. Tadeusza Stefana Adamczyka († 2000), ks. Ignacego Dziermejki († 2000), ks. Henryka Mańczuka († 2000), ks. Kazimierza Sucheckiego († 2000), ks. Kazimierza Kaczorowskiego († 2001) oraz ks. Mieczysława Pykały († 2001).

Na treść każdego biogramu składać się będzie ponad 50 podstawowych informacji, w tym wzmianka o środowisku rodzinnym kapłana, ukończonych szkołach i seminarium, święceniach kapłańskich, wikariatach, pracy proboszczowskiej, innych stanowiskach zajmowanych w ramach diecezji ełckiej, ale nie tylko, odznaczeniach i godnościach kościelnych i państwowych, okolicznościach śmierci i pogrzebu, itp. Dodatkowo pod każdym biogramem zamieszczona zostanie bibliografia przedmiotowa. Biogramy w każdej części są opracowane w układzie chronologicznym, a w ramach danego roku w układzie alfabetycznym.

Generalnie wszystkie biogramy zostały opracowane w oparciu o trzy rodzaje publikacji: nekrologi zawarte w „Kronikach Urzędowych Diecezji Ełckiej", *Słownik* – ks. prof. Andrzeja Kopiczki oraz hasła słownikowe i encyklopedyczne opracowywane przez ks. Wojciecha Guzewicza. Istotne znaczenia ma tu zwłaszcza

pozycja pt. *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…" Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, w której to ks. Wojciech Guzewicz przedstawił biogramy zmarłych kapłanów diecezji ełckiej do roku 2017. Niniejsze opracowanie nie jest jednakże wierną kopia tamtego *Słownika*. Różni się zarówno pod względem treści (w biogramach pouzupełniano niektóre informacje) oraz pod względem literatury przedmiotu (dodano nowe publikacje).

1997

KUŹMICKI MIECZYSŁAW (1919–1997)

Urodził się 17 marca 1919 r. w Bacieczkach k. Białegostoku, na terenach ówczesnej archidiecezji wileńskiej, jako syn Jana i Emilii z domu Cylwik. Studia uniwersyteckie (seminaryjne) rozpoczął w Wilnie, a ukończył w Białymstoku. Tu też przyjął święcenia kapłańskie z rąk abpa Romualda Jałbrzykowskiego 19 czerwca 1949 r. Pracował jako wikariusz w parafiach Dąbrowa Białostocka (1949–1955) i Białystok – pw. św. Rocha (1955–1957). W 1957 r. otrzymał zadanie zorganizowania samodzielnej placówki duszpasterskiej w Minkowicach, pozostałej po polskiej stronie części parafii Odelsk. Z końcem 1960 r. zgłosił chęć pracy w diecezji warmińskiej. Po uzyskaniu zgody władz kościelnych i przybyciu do diecezji warmińskiej podjął pracę duszpasterską w parafii Pieszkowo, obsługując jednocześnie parafię Ignalin, której został administratorem 20 lutego 1963 r. 9 października 1976 r. został administratorem (a potem także proboszczem) parafii pw. Matki Bożej Wspomożenia Wiernych w Klusach. Funkcję tę pełnił aż do przejścia na emeryturę, tj. do 25 kwietnia 1989 r. Był odznaczony m.in. godnością kanonika honorowego Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście (1989). Do diecezji ełckiej inkardynował się już jako emeryt 27 marca 1993 r. Zmarł w Klusach 11 października 1997 r. i tam też został pochowany na miejscowym cmentarzu.

Śp. ks. kan. Mieczysław Kuźmicki, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 1997, nr 4, s. 98; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej. Część 2: Słownik*, Olsztyn 2007, s. 161–162; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 37–38; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

ZAJĄCZKOWSKI TADEUSZ (1932–1997)

Urodził się 30 stycznia 1932 r. w miejscowości Grochy Nierzmięta w parafii Poświętne (w diecezji łomżyńskiej), w rodzinie Józefa i Stanisławy z domu Kruszewskiej. Do szkoły podstawowej uczęszczał w Pietkowie, po czym kształcił się w Liceum Ogólnokształcącym w Łapach. Po zdaniu matury w 1952 r. wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Łomży, które ukończył w roku 1957, przyjmując 8 września tegoż roku święcenia kapłańskie z rąk bpa Czesława Falkowskiego, biskupa łomżyńskiego. Pracował jako wikariusz w kilku parafiach:

Czarnej k. Myszyńca, Tykocinie, Kadzidle, Andrzejewie, Wysokiem Mazowieckiem i Ostrołęce. 18 października 1973 r. został proboszczem parafii pw. św. Marii Magdaleny w Mikaszówce, a dwa lata później, tj. 10 listopada 1975 r. – proboszczem parafii pw. Matki Bożej Anielskiej w Lipsku n. Biebrzą. 30 czerwca 1992 r. odznaczony został godnością kanonika gremialnego kolegiackiej kapituły sejneńskiej. Dzięki jego trosce kościół parafialny w Lipsku został w dużej części odnowiony. Wśród nabożeństw parafialnych z wielką gorliwością rozwijał kult Matki Bożej Bazylianki. Jako proboszcz parafii Lipsk złożył wniosek do kurii biskupiej w Łomży (przed 1992 r.) o podjęcie procesu beatyfikacyjnego Marianny Biernackiej (wyniesienie na ołtarze Marianny Biernackiej wraz ze 107 innymi męczennikami okresu II wojny światowej dokonał Ojciec Święty Jan Paweł II podczas siódmej pielgrzymski do Ojczyzny 13 czerwca 1999 r.). Zmarł w szpitalu w Dąbrowie Białostockiej 6 listopada 1997 r. w 68. roku życia i 43. roku kapłaństwa. Został pochowany na cmentarzu parafialnym w Lipsku n. Biebrzą.

Z. Sędziak, *Śp. ks. kan. Tadeusz Zajączkowski (1932–1997)*, „Martyria" 1997, nr 11, s. 4; *Śp. ks. kan. Tadeusz Zajączkowski,* „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 1997, nr 4, s. 99; W. Guzewicz, *Parafia Mikaszówka 1907–2007*, „Episteme" 61(2007), s. 43–44; J. Czartoszewski, *Historia duszpasterstwa katolickiego w parafii Matki Bożej Anielskiej w Lipsku nad Biebrzą w latach 1914–1997*, „Studia Ełckie" 2014, t. 2, s. 213–239; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 77–78; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

ZDANCEWICZ MIROSŁAW (1972–1997)

Urodził się 10 sierpnia 1972 r. w Augustowie w rodzinie Wiesława i Jadwigi z domu Skowrońskiej. Pochodził z miejscowości Dalny Las, parafia Studzieniczna. Ojciec był rolnikiem, matka zaś pracowała jako nauczycielka w szkole podstawowej. Miał czterech braci. Szkołę podstawową ukończył w Serwach, a następnie kształcił się w Liceum Ogólnokształcącym im. Grzegorza Piramowicza w Augustowie (1986–1990). Po maturze w 1990 r. wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego „Hosianum" w Olsztynie. Z chwilą utworzenia diecezji ełckiej w 1992 r. został studentem Wyższego Seminarium Duchownego w Ełku. Aby otrzymać święcenia prezbiteratu, musiał uzyskać zgodę Stolicy Apostolskiej z Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, ponieważ do 25 lat – wymaganych przez prawo kanoniczne – brakowało mu 14 miesięcy. Święcenia kapłańskie przyjął 15 czerwca 1996 r. z rąk bpa Wojciecha Ziemby, biskupa ełckiego. Od 29 czerwca 1996 r. był wikariusz parafii pw. Chrystusa Króla w Suwałkach. Przepracował tam pełen rok. Poniósł śmierć w wypadku samochodowym w zderzeniu Fiata 126p ze Starem na drodze prowadzącej ze wsi Wysokie w kierunku Wieliczek. Tragedia wydarzyła się w poniedziałek 22 września 1997 r. Pogrzeb odbył się 25 września 1997 r. w parafii pw. Matki Bożej Szkaplerznej w Studzienicznej. Po zakończonych uroczystościach ciało kapłana spoczęło na miejscowym cmentarzu parafialnym.

Śp. ks. Mirosław Zdancewicz, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 1997, nr 2–3, s. 65; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 80; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

1998

DZIENISZEWSKI JERZY (1969–1998)

Urodził się 1 listopada 1969 r. w Augustowie. Pochodził z parafii Bargłów Kościelny, później jego rodzina zamieszkała na terenie parafii pw. Jana Chrzciciela w Augustowie. Studia seminaryjne odbył w latach 1990–1996, najpierw w Łomży (1990–1992), a następnie w nowo powstałym seminarium duchownym w Ełku (1992–1996). Święcenia kapłańskie przyjął 15 czerwca 1996 r. z rąk bpa Wojciecha Ziemby, biskupa ełckiego. 29 czerwca 1996 r. został wikariuszem i katechetą parafii pw. Matki Bożej Anielskiej w Lipsku n. Biebrzą. W listopadzie 1997 r. pełnił tymczasowo obowiązki administratora tejże parafii (po śmierci ks. prob. Tadeusza Zajączkowskiego). Zmarł nagle w sobotę 5 grudnia 1998 r. w Ełku w 30. roku życia i w 4. roku kapłaństwa. Uroczystości pogrzebowe odbyły się w parafii Lipsk nad Biebrzą i Augustów – pw. św. Jana Chrzciciela. Ciało zmarłego zostało złożone na cmentarzu parafialnym w Augustowie.

Śp. ks. mgr Jerzy Dzieniszewski, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 1998, nr 4, s. 108 [to samo: „Martyria" 1999, nr 1, s. 8]; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 21–22; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

GÓRSKI WITOLD (1944–1998)

Urodził się 25 listopada 1944 r. w Lipówce k. Suwałk (parafia Raczki). Studia filozoficzno-teologiczne odbył w Wyższym Seminarium Metropolitalnym w Warszawie i Wyższym Seminarium Duchownym w Łomży. Święcenia kapłańskie przyjął 24 maja 1975 r. w Łomży z rąk bpa Mikołaja Sasinowskiego, biskupa łomżyńskiego. Pracował jako wikariusz i katecheta w Zawadach Kościelnych, Sokołach, Czarni Myszynieckiej, Puńsku, Małym Płocku, Stawiskach, Miastkowie, Porytym i Bargłowie Kościelnym. W 1976 r. wyjechał na misję do Afryki (Zambia, misja w Mpunde). Wyczerpany chorobą (malaria) powrócił z misji po czterech latach (1980). Przez wiele lat leczył się w specjalistycznych szpitalach zakaźnych. W latach 1990–1993 był proboszczem parafii pw. Matki Bożej Częstochowskiej w Żylinach, a od 1 lipca 1993 r. proboszczem parafii pw. Matki Bożej Różańcowej w Bajtkowie. Zmarł tragicznie (porażony prądem) 17 grudnia 1998 r. w Bajtkowie. Uroczystości żałobne odbyły 19 grudnia 1998 r. w kościele parafialnym w Bajtkowie. Po liturgii żałobnej ciało zmarłego przewieziono do Raczek, gdzie po Mszy św. pogrzebowej złożono je w grobowcu rodzinnym na parafialnym cmentarzu.

Śp. ks. kanonik mgr Witold Górski, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 1998, nr 4, s. 109; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 27; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

LACHOWICZ ZDZISŁAW KAZIMIERZ (1944–1998)

Urodził się 30 maja 1944 r. w Poddębicach, parafia Kruszyn (diecezja włocławska), w rodzinie Franciszka i Janiny z domu Kolibowskiej. Ukończył Szkołę Podstawową w Kruszynie i Liceum Ogólnokształcącym im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu (matura w 1962 r.). Bezpośrednio po maturze wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku. Po czterech latach formacji przerwał naukę, by podjąć studia na Wydziale Filologii Klasycznej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. W 1973 r. otrzymał dyplom magistra filologii klasycznej. Zaraz potem podjął starania o dokończenie studiów filozoficzno-teologicznych w Wyższym Seminarium Duchownym „Hosianum" w Olsztynie. Święcenia kapłańskie przyjął 20 czerwca 1976 r. z rąk bpa Józefa Drzazgi, biskupa warmińskiego. Był wikariuszem w parafii pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Iławie (1976–1978) oraz pw. św. Mikołaja w Elblągu (1978–1984). 3 kwietnia 1984 r. został proboszczem w Olszewie Węgorzewskim (od 8 kwietnia 1986 r. był równocześnie kapelanem Szpitala Psychiatrycznego w Rudziszkach). Następnie został mianowany proboszczem parafii pw. św. Antoniego Padewskiego w Gąskach (30 sierpnia 1992 r.). Oprócz pracy duszpasterskiej prowadził wykłady z języka łacińskiego w Wyższym Seminarium Duchownym w Ełku, a także w Instytucie Jana Pawła II w Elblągu (tu z kolei wykładał historię sztuki). Był odznaczony m.in. godnością kanonika honorowego Kapituły Katedralnej w Ełku (1992). Zmarł 16 sierpnia 1998 r. w Ciechocinku. Pogrzeb odbył się w Gąskach 19 sierpnia 1998 r. i tu też został pochowany na miejscowym cmentarzu.

Śp. ks. kanonik mgr Zdzisław Kazimierz Lachowicz, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 1998, nr 3, s. 87; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej. Część 2: Słownik*, Olsztyn 2007, s. 163; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 38–39; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

1999

BURZYŃSKI EDMUND (1938–1999)

Urodził się 14 czerwca 1938 r. w Kuleszkach, na terenie parafii Miastkowo (diecezja łomżyńska), w rodzinie Jana i Marianny z domu Przychodzień. Szkołę podstawową ukończył w rodzinnej miejscowości (1954), po czym kształcił się w Zasadniczej Szkole Zawodowej w Oddziale Malarstwa w Częstochowie. Po ukończeniu szkoły zawodowej zdał do liceum ogólnokształcącego w Warszawie. Świadectwo dojrzałości uzyskał w 1961 r., po czym swoje kroki skierował do Wyższego Seminarium Metropolitalnego w Warszawie (1961–1964). Dalsze

studia seminaryjne kontynuował w Wyższym Seminarium Duchownym w Łomży (1964–1967). Święcenia kapłańskie przyjął 20 maja 1967 r. z rąk bpa Czesława Falkowskiego, biskupa łomżyńskiego. Pracował jako wikariusz i katecheta w kilku parafiach – Wigry (1967–1968), Kleczkowo (1968–1969), Bakałarzewo (1969), Rygałówka (1969–1970), Zalas (1970–1972), Czerwin (1972–1977), Płonka Kościelna (1977–1981), Łomża (1981–1982) oraz Jedwabne (1982–1987). W lipcu 1987 r. został mianowany administratorem parafii w Pawłówce, a w listopadzie tegoż samego roku – proboszczem. Dziesięć lat później, tj. 1 października 1997 r., został proboszczem parafii w Szczepkach. Był odznaczony m.in. godnością kanonika honorowego Sejneńskiej Kapituły Kolegiackiej (1994). Zmarł na niewydolność serca 12 sierpnia 1999 r. Uroczystości pogrzebowe odbyły się w parafii Szczepki, po czym ciało kapłana spoczęło na miejscowym cmentarzu parafialnym.

K. Łatak, *Śp. ks. kan. Edmund Burzyński*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 1999, nr 3–4, s. 90–91; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 13–14; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

PARAKIEWICZ ZENON (1947–1999)

Urodził się 3 maja 1947 r. w Ołksnie (parafia Rykszany) na Litwie, w rodzinie Zenona i Heleny z domu Kaczko. W 1956 r. przybył wraz z rodzicami do Polski, zamieszkując w miejscowości Smolany. Trzy lata później, tj. w 1959 r., przeniósł się wraz z rodziną na Śląsk, do Bystrzycy Górnej. Tam ukończył szkołę podstawową i rozpoczął naukę w Liceum Ogólnokształcącym w Świdnicy. W 1962 r. rodzina przeniosła się z powrotem na Suwalszczyznę, tj. do Puńska. W miejscowości tej kontynuował naukę w Liceum Ogólnokształcącym i tu też zdał maturę w 1965 r. Bezpośrednio po tym swoje kroki skierował do Wyższego Seminarium Duchownego w Łomży. W trakcie formacji seminaryjnej został powołany do służby wojskowej w Bartoszycach. Po powrocie z wojska i dokończeniu formacji seminaryjnej przyjął święcenia kapłańskie 28 maja 1972 r., w kościele parafialnym w Kolnie, z rąk bpa Mikołaja Sasinowskiego, biskupa łomżyńskiego. Pracował jako wikariusz i katecheta w kilku parafiach – Słucz (1972–1973), Burzyn (1973–1974), Zawady (1974–1975), Sejny (1975–1981), Łapy (1981–1983), Bargłów (1983–1984), Łomża-katedra (1985–1986) oraz jeszcze raz Sejny (1986–1994). W 1984 r. przez kilka miesięcy pełnił obowiązki administratora parafii Wólka Karwowska z siedzibą w Prusce. 6 sierpnia 1994 r. został mianowany proboszczem parafii pw. św. Anny w Gibach. Odznaczony był m.in. godnością kanonika honorowego Sejneńskiej Kapituły Kolegiackiej (1995). Jako że znał biegle język litewski, przez wiele lat był duszpasterzem Litwinów w Sejnach i okolicach. Zmarł 30 czerwca 1999 r. Uroczystości pogrzebowe odbyły się w Gibach, po czym ciało zmarłego kapłana spoczęło na miejscowym cmentarzu parafialnym.

K. Łatak, *Śp. ks. kan. Zenon Parakiewicz*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 1999, nr 1–2, s. 108–109; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 47–48; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

PRZEKOP EDMUND (1937–1999)

Urodził się 17 listopada 1937 r. w miejscowości Woźnawieś, w parafii rajgrodzkiej (ówczesna gmina Pruska, powiat grajewski). Rodzice jego – Teofil i Zofia z domu Grabowa – zajmowali się gospodarstwem rolnym. Naukę w szkole podstawowej rozpoczął w 1945 r. w rodzinnej miejscowości, a ukończył w Szkole Podstawowej nr 1 w Ełku. Tu też uczęszczał do Liceum Ogólnokształcącego. Po zdaniu egzaminu dojrzałości w 1954 r. wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego „Hosianum" w Olsztynie. Ukończył je w 1959 r., ale ze względu na brak wymaganego przez prawo kościelne odpowiedniego wieku, święcenia kapłańskie otrzymał dopiero 25 maja 1960 r. Jako neoprezbiter pracował przez kilka miesięcy w Ełku (1960), a następnie w Ostródzie (1960), Lidzbarku Warmińskim (1961) i Elblągu (1962). W latach 1962–1964 odbył studia specjalistyczne z prawa kanonicznego na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. W 1964 r. uzyskał stopień licencjata prawa kanonicznego, a dwa lata później na podstawie pracy pt. *Kapituła kolegiacka w Dobrym Mieście. Powstanie i organizacja prawna oraz działalność do roku 1429* – stopień doktora tejże dyscypliny naukowej. Równocześnie pracował w warmińskiej kurii biskupiej jako wizytator nauczania religii oraz referent do spraw radia, kina i telewizji. W 1969 r. został zwolniony z obowiązków w diecezji i przeniósł się na stałe do Lublina, gdzie objął stanowisko starszego asystenta na Wydziale Prawa Kanonicznego. Stopień naukowy doktora habilitowanego nauk prawnych otrzymał w 1973 r. na podstawie dorobku oraz rozprawy habilitacyjnej pt. *Nielegalność wyborów patriarchów wschodnich w I tysiącleciu*. W latach 1975–1983 był kierownikiem Katedry Prawa Kościołów Wschodnich KUL. Jednocześnie pełnił funkcję Konsultora Papieskiej Komisji do spraw Reformy Kodeksu Prawa Kanonicznego dla Katolickich Kościołów Wschodnich. Był też m.in. członkiem Międzynarodowego Stowarzyszenia Prawa Kościołów Wschodnich z siedzibą w Wiedniu i członkiem Towarzystwa Naukowego KUL. Od 1984 r. uczestniczył w pracach Towarzystwa Cousociatio Internationalis Studio Iuris Canonici Promovendo. W latach 1997–1998 pełnił urząd prorektora Wyższej Szkoły Suwalsko-Mazurskiej w Suwałkach. W sumie pod jego kierunkiem powstały 34 prace magisterskie, 16 prac licencjackich oraz 6 rozpraw doktorskich. Jako recenzent uczestniczył 6 razy w obronie prac doktorskich poza KUL, 12 razy we własnej uczelni oraz jeden raz w przewodzie habilitacyjnym (bpa Sawy Hrycuniaka w CHAT w Warszawie). Ponadto brał udział w licznych międzynarodowych sympozjach poświęconych prawu kanonicznemu Kościołów wschodnich (także poza granicami Polski). Obok pracy naukowo-dydaktycznej ks. Przekop udzielał się jako prawnik w sądzie kościelnym w Olsztynie. W życiorysie ks. Przekopa odnaleźć można także wątek niemiecki. Przez prawie pięć lat przebywał on poza Polską, w diecezji Paderborn. Tu pracował jako obrońca węzła małżeńskiego i administrator jednej z parafii. Odznaczony był wieloma godnościami i zaszczytami, m.in. godnością Szambelana Jego Świątobliwości (1989) i Prałata Honorowego Jego Świątobliwości (1993). Po utworzeniu diecezji ełckiej w 1992 r. został inkardynowany (na własną prośbę) do tejże diecezji, a biskup ełcki (Wojciech Ziemba) powierzył mu obowiązki profesora prawa kano-

nicznego w Wyższym Seminarium Duchownym w Ełku i Diecezjalnym Kolegium Teologicznym w Ełku, promotora I Synodu Diecezji Ełckiej oraz oficjała Sądu Biskupiego. W centrum zainteresowań badawczych ks. Przekopa znalazły się dzieje Kościołów wschodnich (głównie instytucji patriarchatu), kwestie współczesnej kanonistyki wschodniej, zagadnienia związane z sakramentologią i ekumenizmem oraz problematyka kanoniczno-duszpasterska. Tym zagadnieniom poświęcił m.in. kilka swoich publikacji książkowych, np. *Rzym a katolickie patriarchaty Wschodu w I tysiącleciu* (Lublin 1973), *Pozycja prawna patriarchy wschodniego Kościoła katolickiego* (Lublin 1976), *Wschodnie patriarchaty starożytn*e (Warszawa 1984), *Rzym – Konstantynopol. Na drogach podziału i pojednania* (Olsztyn 1987), *Przewodnik duszpasterski według Kodeksu Jana Pawła II* (Olsztyn 1990). Ogółem dorobek naukowy ks. Przekopa obejmuje ok. 150 publikacji, w tym 6 pozycji książkowych i 80 artykułów naukowych. Zmarł na chorobę nowotworową w szpitalu w Białymstoku 18 października 1999 r. Uroczystości pogrzebowe odbyły się 21 października tegoż roku w katedrze ełckiej, po czym ciało kapłana spoczęło w grobowcu rodzinnym na cmentarzu komunalnym w Ełku.

J. Wojtkowski, *Kazanie [wygłoszone podczas Mszy św. pogrzebowej w katedrze ełckiej dnia 21 października 1999 r.]*, „Martyria" 1999, nr 11, s. 6–7; K. Łatak, *Śp. ks. prał. prof. dr hab. Edmund Przekop*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 1999, nr 3–4, s. 92–94; W. Guzewicz, *Wykaz publikacji ks. prof. Edmunda Przekopa*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2004, nr 3–4, s. 128–140; tenże, *Zarys życia i działalności naukowo-dydaktycznej ks. Edmunda Przekopa*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2004, nr 1–2, s. 144–150; *Profesor i przyjaciel. Ks. Edmund Przekop (1937–1999)*, pod red. W. Guzewicza, „Episteme" 47(2005); tenże, *Przekop Edmund (1937–1999)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1994–2003*, pod red. J. Mandziuka, t. 9, Warszawa 2006, s. 526–530; *Wydział Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji KUL. Ludzie – nauka – struktura. Stan na 15 czerwca 2010 r.*, pod red. L. Fiejdasza, P. Stanisza, E. Szczota, Lublin 2010, s. 176–182, 205; W. Guzewicz, *Przekop Edmund*, „Encyklopedia Katolicka", t. 16, Lublin 2012, kol. 637; tenże, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 50–53; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018; tenże, *Wkład duchowieństwa diecezji ełckiej w rozwój intelektualny Polski i regionu (Część 1: Dorobek piśmienniczy)*, „Studia Ełckie" 20(2018), nr 2, s. 205–219; tenże, *Talent i trud. Potencjał naukowy duchowieństwa diecezji ełckiej w latach 1992–2017*, Olsztyn 2021, s. 123–132.

2000

ADAMCZYK TADEUSZ STEFAN (1931–2000)

Urodził się 13 sierpnia 1931 r. w Sierżawach, gmina Pawłów, na terenie parafii Brzostków, w diecezji kieleckiej, w rodzinie rolników Władysława i Zofii z domu Kępa. Szkołę podstawową ukończył w rodzinnej miejscowości, po czym kształcił się w Liceum Ogólnokształcącym w Starachowicach. W 1948 r., po ukończeniu III klasy, przeszedł do Niższego Seminarium Duchownego w Olsztynie. W czerwcu 1950 r. uzyskał świadectwo dojrzałości i zaraz potem wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego „Hosianum" w Olsztynie. Święcenia kapłańskie przyjął 24 czerwca 1956 r. z rąk bpa Marina Jankowskiego, biskupa pomocniczego

diecezji siedleckiej. Bezpośrednio po święceniach, przez dwa lata, pracował jako wikariusz w parafii pw. św. Józefa w Olsztynie. W lipcu 1958 r. posłany został do Pisanicy, gdzie organizował parafię i był jej pierwszym proboszczem. W latach 1972–1985 duszpasterzował jako administrator parafii w Bisztynku. Pełnił tam również obowiązki kapelana w Państwowym Domu Pomocy Społecznej dla Dzieci. 20 marca 1985 r. otrzymał nominację na proboszcza parafii pw. św. Antoniego Padewskiego w Baniach Mazurskich. Odznaczony był m.in. godnością kanonika gremialnego Kapituły Sambijskiej (1989). Zmarł na plebanii w Baniach Mazurskich 30 marca 2000 r. i tu też – po uroczystościach pogrzebowych – został pochowany na miejscowym cmentarzu.

K. Łatak, *Ksiądz Stefan Tadeusz Adamczyk*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2000, nr 1–2, s. 140–141; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej. Część 2: Słownik*, Olsztyn 2007, s. 7; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 10; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

DZIERMEJKO IGNACY (1927–2000)

Urodził się 30 sierpnia 1927 r. w miejscowości Krejwiany (parafia Wiżajny), w rodzinie polsko-litewskiej Ignacego i Elżbiety z domu Kalinowskiej. Do 1939 r. ukończył cztery klas szkoły powszechnej, a po wojnie gimnazjum w Suwałkach, gdzie otrzymał tzw. małą maturę. Następnie swoje kroki skierował do Niższego Seminarium Duchownego w Olsztynie. Tu, w 1948 r., uzyskał świadectwo dojrzałości i został przyjęty do Wyższego Seminarium Duchownego „Hosianum" w Olsztynie. W 1950 r. przeniósł się do Wyższego Seminarium Duchownego w Łomży (przyjęto go tam na trzeci rok studiów). Święcenia kapłańskie otrzymał 21 czerwca 1953 r. z rąk bpa Czesława Falkowskiego, ówczesnego biskupa łomżyńskiego. Był wikariuszem i katechetą w parafiach: Rosochate, Ostrołęka, Stawiski, Brok i Łomża. W lipcu 1967 r. został mianowany administratorem (a we wrześniu tego samego roku proboszczem) parafii pw. Wniebowzięcia NMP w Puńsku. Od 1973 r. pełnił funkcję wicedziekana dekanatu sejneńskiego. Odznaczony był m.in. godnością Prałata Honorowego Jego Świątobliwości oraz kanonika gremialnego Kapituły Kolegiackiej Sejneńskiej. W diecezji ełckiej pełnił m.in. funkcję wikariusza biskupiego dla wiernych społeczności litewskiej. Był m.in. budowniczym kościoła w Widugierach (w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia kościół ten stał się zarzewiem konfliktu litewskiego, doszło nawet do jego profanacji i otwarto go z powrotem dopiero w 1994 r.). W 1993 r. złożył rezygnację z pełnienia urzędu proboszcza w Puńsku. Jako emeryt zamieszkał w Suwałkach. Nadal jednak – w miarę możności – udzielał się duszpastersko w okolicznych parafiach, służył wiernym zwłaszcza w konfesjonale. Zmarł w szpitalu suwalskim w nocy z 26 na 27 listopada 2000 r. Po uroczystościach pogrzebowych w kościele pw. św. Aleksandra w Suwałkach został pochowany na miejscowym cmentarzu parafialnym.

Nie jestem Litwinem, nie jestem Polakiem..., z ks. Ignacym Dziermejką rozmawia Krzysztof Renik, „Przegląd Powszechny" 1990, nr 7–8, s. 60–70; J. Sikora, *Ksiądz prałat Ignacy Dziermejko*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2000, nr 3–4, s. 74–76; K. Tarka, *Działania Służby Bezpieczeństwa wobec księdza Ignacego Dziermejki – duszpasterza Litwinów w Polsce*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 2012, nr 1, s. 79–93; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 22–23; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

MAŃCZUK HENRYK (1958–2000)

Urodził się 21 czerwca 1958 r. w Augustowie, w rodzinie robotniczej Józefa i Wacławy z domu Andruszkiewicz. Do szkoły podstawowej uczęszczał w rodzinnej miejscowości (1966–1974), po czym kształcił się w Szkole Zawodowej (zdobywając zawód murarza) i Technikum Budowlano-Elektrycznym w Augustowie. Maturę zdał w 1979 r., po czym swoje kroki skierował do Wyższego Seminarium Duchownego w Łomży. Studia filozoficzno-teologiczne ukończył w 1985 r., przyjmując święcenia kapłańskie 1 czerwca tegoż roku, w katedrze łomżyńskiej, z rąk bpa Juliusza Paetza, biskupa łomżyńskiego. Był wikariuszem i katechetą w następujących parafiach: Kołaki Kościelne, Słucz, Dąbrowa Wielka oraz Suwałki (pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła). 29 czerwca 1992 r. został posłany na probostwo nowo utworzonej wówczas parafii pw. bł. Anieli Salawy w Suwałkach. Zmarł tragicznie, na skutek wypadku samochodowego, w miejscowości Hałasy 8 lipca 2000 r. (w drodze na pogrzeb śp. Julii Ziemby, matki bpa Wojciecha Ziemby). Przeżył 42 lata, z tego w kapłaństwie 15. Uroczystości pogrzebowe odbyły się 11 lipca 2000 r. najpierw w kaplicy pw. bł. Anieli Salawy w Suwałkach, po czym ciało zmarłego kapłana zostało przewiezione do Augustowa i złożone na cmentarzu parafialnym w kwaterze kapłańskiej.

K. Łatak, *Ksiądz Henryk Mańczuk*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2000, nr 3–4, s. 70–71; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 42–43; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

SUCHECKI KAZIMIERZ (1948–2000)

Urodził się 15 kwietnia 1948 r. w Starym Myszyńcu (diecezja łomżyńska), w rodzinie rolniczej Franciszka i Marianny z domu Samsel. Szkołę podstawową ukończył w 1962 r., po czym kształcił się w Liceum Ogólnokształcącym w Łomży. Po maturze (1966) kontynuował jeszcze naukę w Studium Ekonomicznym w Ostrołęce. W 1968 r. podjął pracę w Banku Spółdzielczym w Myszyńcu, a następnie – jako księgowy – w tamtejszej Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska". W latach 1970–1972 odbył zasadniczą służbę wojskową. W 1973 r. wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego „Hosianum" w Olsztynie. Święcenia kapłańskie przyjął 17 czerwca 1979 r. z rąk bpa Józefa Glempa, biskupa warmińskiego. Po święceniach pracował jako wikariusz i katecheta w następujących parafiach: pw. św. Jakuba w Olsztynie (1979–1983), pw. św. Piotra i Pawła w Węgorzewie (1983–1984) – tu był także kapelanem szpitala i PDPS,

pw. św. Andrzeja Boboli w Białej Piskiej (1984–1988), pw. św. Piotra i Pawła w Reszlu (1988–1989). 1 lipca 1989 r. został mianowany proboszczem parafii pw. Matki Bożej Królowej Polski w Miłkach. Zmarł nagle, na skutek rozległego zawału serca, 1 sierpnia 2000 r. w Miłkach, mając niespełna 53 lata życia. Uroczystości pogrzebowe odbyły się najpierw w parafii, w której pracował, a następnie w Myszyńcu – skąd pochodził. Ciało zmarłego kapłana zostało złożone na myszynieckim cmentarzu parafialnym, w grobie rodzinnym.

K. Łatak, *Ksiądz Kazimierz Suchecki*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2000, nr 3–4, s. 72–73; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej. Część 2: Słownik*, Olsztyn 2007, s. 270; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 62–63; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

2001

KACZOROWSKI KAZIMIERZ (1931–2001)

Urodził się 4 marca 1931 r. w miejscowości Jagłowo, parafia Suchowola (ówczesna archidiecezja wileńska). Rodzice jego, Ignacy i Antonina z domu Bielawska, zajmowali się prowadzeniem gospodarstwa rolnego. W 1935 r. wraz z rodziną przeniósł się do miejscowości Karpowicze, gmina Jaświły, powiat Białystok. Tu uczęszczał do szkoły powszechnej, a po zakończeniu II wojny światowej kształcił się kolejno w gimnazjum w Janowie, Suchowoli oraz Grajewie. Świadectwo maturalne otrzymał w 1950 r., po czym wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Łomży. Święcenia kapłańskie przyjął 3 lipca 1955 r. z rąk bpa Czesława Falkowskiego, biskupa łomżyńskiego. Bezpośrednio po święceniach został skierowany na placówką wikariuszowską do Kolna. Przepracował tam niespełna rok, po czym rozpoczął studia na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, gdzie po trzech latach uzyskał dyplom magistra z teologii moralnej (1959). Po powrocie ze studiów był wikariuszem i katechetą w parafii Ostrów Mazowiecka, Czyżew, Zambrów, Suwałki oraz Łomża. Na tej ostatniej parafii pełnił też funkcję diecezjalnego referenta Duszpasterstwa Młodzieży Akademickiej. W lutym 1972 r. został mianowany proboszczem w Drozdowie, a dwa lata później, tj. 3 kwietnia 1974 r. – proboszczem w Raczkach. Był m.in. wicedziekanem dekanatu pw. św. Piotra i Pawła w Suwałkach oraz duszpasterzem Służby Zdrowia i referentem Duszpasterstwa Rodzin w tymże dekanacie. Odznaczony był m.in. godnością kanonika honorowego Kapituły Kolegiackiej Sejneńskiej (1986), kanonika gremialnego tejże kapituły (1992) oraz Prałata Honorowego Jego Świątobliwości Jana Pawła II (1996). Przeszedł na emeryturę 1 lipca 2001 r. Zmarł niedługo potem, tj. 11 sierpnia 2001 r. i został pochowany na miejscowym cmentarzu parafialnym w Raczkach. W dowód zasług, jakie miał na polu duszpastersko-organizacyjnym, poświęcona została mu jedna z ulic Raczek.

W. Wielgat, *Ksiądz prałat mgr Kazimierz Kaczorowski*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2001, nr 3–4, s. 102–104; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 31–32; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

PYKAŁO MIECZYSŁAW (1931–2001)

Urodził się 27 listopada 1931 r. w Lachowie (diecezja łomżyńska), w rodzinie nauczycielskiej Bolesława i Stanisławy z domu Biedrzyckiej. Naukę w szkole podstawowej rozpoczął w 1938 r. w Lachowie, a ukończył w 1945 r. w Kielczach Starych, dokąd przeprowadzili się jego rodzice w 1939 r. W 1945 r. został przyjęty do Liceum Ogólnokształcącego w Kolnie. Po roku nauki wraz z rodziną przeniósł się do Pisza, gdzie kontynuował szkołę średnią w miejscowym liceum. W tym ostatnim liceum uzyskał też świadectwo dojrzałości (1951). Bezpośrednio po maturze złożył dokumenty i został przyjęty do Wyższego Seminarium Duchownego „Hosianum" w Olsztynie. Studia filozoficzno-teologiczne ukończył w 1957 r., przyjmując święcenia kapłańskie (15 czerwca) z rąk bpa Tomasza Wilczyńskiego, biskupa warmińskiego. Po święceniach pracował jako wikariusz i katecheta w parafii Świętajno k. Szczytna. W październiku 1958 r. otrzymał nominację na administratora parafii Kumielsk. Tu duszpasterzował do 1969 r., po czym został skierowany na równorzędne stanowisko do parafii Turośl (20 marca). Na tej ostatniej placówce posługiwał do ostatnich dni swojego ziemskiego życia. W 1994 r. odznaczony został godnością kanonika gremialnego Kapituły Kolegiackiej Sambijskiej z siedzibą w Gołdapi. Zmarł w szpitalu w Piszu 11 listopada 2001 r. Uroczystości pogrzebowe odbyły się w parafii Turośl i tam też został pochowany na miejscowym cmentarzu parafialnym.

K. Łatak, *Ksiądz kanonik Mieczysław Pykało*, „Kronika Urzędowa Diecezji Ełckiej" 2001, nr 3–4, s. 105–106; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej. Część 2: Słownik*, Olsztyn 2007, s. 240; W. Guzewicz, *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017, s. 54; tenże, *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

BIBLIOGRAFIA

Guzewicz W., *„Powiedz ludziom, niech więcej nie płaczą…". Słownik biograficzny zmarłych księży diecezji ełckiej (1992–2017)*, Ełk 2017.

Guzewicz W., *Encyklopedia parafii i kościołów diecezji ełckiej. T. I (Augustów – Janówka),* Ełk 2024.

Guzewicz W., *Encyklopedia parafii i kościołów diecezji ełckiej. T. II (Jeleniewo – Ruciane-Nida),* Ełk 2025.

Guzewicz W., *Encyklopedia parafii i kościołów diecezji ełckiej. T. III (Rutka-Tartak – Żytkiejmy),* Ełk 2025.

Guzewicz W., *Katalog duchowieństwa diecezji ełckiej. Zmiany administracyjno-personalne w latach 1992–2017*, Ełk 2018.

Guzewicz W., *Przekop Edmund (1937–1999)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1994–2003*, pod red. J. Mandziuka, t. 9, Warszawa 2006, s. 526–530.

Guzewicz W., *Przekop Edmund*, „Encyklopedia Katolicka", t. 16, Lublin 2012, kol. 637.

Guzewicz W., *Talent i trud. Potencjał naukowy duchowieństwa diecezji ełckiej w latach 1992–2017*, Olsztyn 2021.

Guzewicz W., *Wkład duchowieństwa diecezji ełckiej w rozwój intelektualny Polski i regionu (Część 1: Dorobek piśmienniczy)*, „Studia Ełckie" 2018, nr 2, s. 205–219.

Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej. Część 2: Słownik*, Olsztyn 2007.

Profesor i przyjaciel. Ks. Edmund Przekop (1937–1999), pod red. W. Guzewicza, „Episteme" 47(2005).

Tarka K., *Działania Służby Bezpieczeństwa wobec księdza Ignacego Dziermejki – duszpasterza Litwinów w Polsce*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 2012, nr 1, s. 79–93.

Wydział Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji KUL. Ludzie – nauka – struktura. Stan na 15 czerwca 2010 r., pod red. L. Fiejdasza, P. Stanisza, E. Szczota, Lublin 2010, s. 176–182, 205.

ISSN 2392-0300 „Civitas et Lex” 2026 / 2(50)
DOI 10.31648/cetl.11997

VARIA

Ks. Ryszard Sztychmiler
Uniwersytet Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6441-3291
e-mail: sztyry@uwm.edu.pl

Jarosław Dobkowski
Uniwersytet Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2010-4152
e-mail: j.dobkowski@uwm.edu.pl

KSIĄDZ PROFESOR FLORIAN LEMPA (1951–2025)

Streszczenie: Tekst poświęcony jest pamięci Księdza Floriana Lempy (1951–2025), który przez ponad 20 lat był pracownikiem Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie na stanowisku profesora. Ksiądz Profesor był osobą wielce zasłużoną. Współtworzył Wydział Prawa i Administracji UWM oraz Filię w Ełku. Był kierownikiem jednostek organizacyjnych typu katedra i zakład. Prowadził zajęcia dydaktyczne m.in. z prawa kanonicznego, prawa wyznaniowego oraz nauki administracji. Wypromował setki dyplomantów: magistrów prawa, administracji i bezpieczeństwa wewnętrznego oraz licencjatów administracji i bezpieczeństwa wewnętrznego. Brał udział w kształceniu kadr naukowych. Prowadził działalność badawczą. Był cenionym i lubianym nauczycielem i współpracownikiem.

Słowa kluczowe: Ksiądz Florian Lempa (1951–2025), profesor Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, *pro memoria*

PRIEST PROFESSOR FLORIAN LEMPA (1951–2025)

Abstract: This text is dedicated to the memory of Priest Florian Lempa (1951–2025), who worked as a professor at the University of Warmia and Mazury in Olsztyn for over 20 years. Priest Professor was a highly distinguished person. He co-founded the Faculty of Law and Administration and the Branch in Ełk. He was the head of organisational units such as departments. He taught classes in canon law, religious law and administrative science, among other subjects. He promoted hundreds of graduates: masters of law, administration and internal security, as well as bachelors of administration and internal security. He participated in the education of academic staff. He conducted research activities. He was a valued and well-liked teacher and colleague.

Keywords: Priest Florian Lempa (1951–2025), professor at the University of Warmia and Mazury in Olsztyn, *pro memoria*

29 września 2025 r., w 75. roku życia i 48. roku kapłaństwa, zmarł w Warszawie ks. prof. dr hab. Florian Lempa – specjalista prawa kanonicznego i prawa rzymskiego, nauczyciel akademicki, kierownik katedr uniwersyteckich, ceniony dydaktyk, wychowawca wielu pokoleń prawników, członek założyciel Stowarzyszenia Kanonistów Polskich, w latach 2001–2022 profesor Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Społeczność akademicka straciła dobrego człowieka, kapłana i zaangażowanego pedagoga.

Urodził się 7 maja 1951 r. w Kochcicach na Śląsku z małżeństwa rodziców Franciszka i Hildegardy z domu Urbańczyk. Tam też uczęszczał do szkoły podstawowej, a egzamin dojrzałości złożył w 1969 r. w Liceum Ogólnokształcącym im. Adama Mickiewicza w Lublińcu. W latach 1972–1978 studiował w Wyższym Seminarium Duchownym w Łodzi i w tamtejszej katedrze 21 maja 1978 r. przyjął święcenia kapłańskie. Studia magisterskie na Wydziale Prawa Kanonicznego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego rozpoczął w 1979 r., które ukończył uzyskaniem 30 czerwca 1982 r. tytułu zawodowego magistra prawa kanonicznego. Dyplom ukończenia studiów otrzymał nie tylko z oceną bardzo dobrą, ale i z wyróżnieniem. Równocześnie uzyskał stopień kościelny licencjata prawa kanonicznego. 26 czerwca 1984 r. na podstawie przedłożonej rozprawy doktorskiej pt. *Odpowiedzialność administracji kościelnej za szkody wynikłe z nielegalnego aktu administracyjnego*, napisanej pod kierunkiem i opieką naukową ks. prof. dr. hab. Józefa Krukowskiego, oraz po złożeniu przepisanych egzaminów uzyskał stopień naukowy doktora nauk prawnych w zakresie prawa kanonicznego, nadany uchwałą Rady Wydziału Prawa Kanonicznego i Nauk Prawnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Rok później dysertacja ukazała się nakładem Redakcji Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (Lublin 1985, ss. 194). Uchwałą Rady Wydziału Prawa Kanonicznego i Świeckiego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego z 21 stycznia 1992 r. (zatwierdzoną przez Centralną Komisję do spraw Tytułu Naukowego i Stopni Naukowych 21 grudnia 1992 r.) został mu nadany stopień naukowy doktora habilitowanego nauk prawnych w zakresie prawa kanonicznego. Podstawą nadania była rozprawa habilitacyjna pt. *Przestępne nadużycie władzy kościelnej w prawie powszechnym kościoła łacińskiego* (Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1991, ss. 338). Po ocenie całokształtu dorobku naukowego, w tym dwóch kolejnych monografii obrazujących Jego zainteresowania badawcze z zakresu kościelnego prawa administracyjnego pt. *Kompetencje, uprawnienia i obowiązki w Kościele katolickim* (Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2013, ss. 256) oraz z zakresu kościelnego prawa karnego pt. *Kanoniczna ochrona karna małoletnich przed nadużyciami seksualnymi* (Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2013, ss. 263), postanowieniem Nr 115.6.2016 z dnia 22 czerwca 2016 r. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej nadał Mu tytuł naukowy profesora nauk prawnych (M.P., poz. 730).

Z dniem 1 października 1984 r. ks. Lempa rozpoczął w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim pracę naukowo-dydaktyczną, zajmując tam do 10 lipca 1996 r. kolejno stanowiska: asystenta-stażysty, starszego asystenta, adiunkta oraz adiunkta ze stopniem naukowym doktora habilitowanego. Obowiązki

służbowe wykonywał początkowo w Katedrze Kościelnego Prawa Publicznego i Konstytucyjnego, a po habilitacji – w Katedrze Kościelnego Prawa Karnego, której w 1993 r. został kierownikiem. Prowadził tam wykłady z następujących przedmiotów: kościelne prawo karne, ustrój hierarchiczny Kościoła, zadanie nauczania Kościoła, pozasakramentalne akty kultu Bożego, miejsca i czasy święte oraz ćwiczenia z kościelnego prawa publicznego. Podczas pracy w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim sprawował funkcje redaktora serii wydawniczej „Kościół i prawo" oraz „Biuletynu Stowarzyszenia Kanonistów Polskich". Był też sekretarzem Sekcji Kanonistów przy Komisji do spraw Nauki Katolickiej Konferencji Episkopatu Polski. Został powołany na członka korespondenta Towarzystwa Naukowego KUL, był członkiem założycielem Stowarzyszenia Kanonistów Polskich, współpracownikiem redakcji Encyklopedii Katolickiej oraz członkiem zespołu opracowującego całościowy komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego. Brał czynny udział w kanonistycznych kongresach międzynarodowych i sympozjach naukowych we Francji, Niemczech i Polsce. Sam organizował lub współorganizował kilka sympozjów krajowych i międzynarodowych. Pełnił funkcję recenzenta w przewodach doktorskich. Praca naukowa i organizacyjna była bardzo ważną częścią Jego życia.

Od 1993 r. ks. prof. Lempa prowadził zajęcia zlecone z zakresu prawa kanonicznego na Wydziale Prawa Uniwersytetu w Białymstoku. W latach 1996–2015 był tam profesorem nadzwyczajnym oraz kierownikiem Zakładu Prawa Rzymskiego i Kanonicznego. Prowadził zajęcia z prawa kanonicznego i liczne fakultety. Wypromował tam czterech doktorów nauk prawnych. Uniwersytet w Białymstoku był dla niego przez wiele lat podstawowym miejscem pracy.

Od 1 lutego 1998 r. do śmierci był też profesorem na Wydziale Prawa Wyższej Szkoły Handlu i Prawa (obecnie: Uczelnia Łazarskiego w Warszawie). Zorganizował tam Katedrę Prawa Rzymskiego, której był wieloletnim kierownikiem. Przez ponad 27 lat spod jego ręki wyszły rzesze absolwentów kierunku prawo i administracja. Wypromował także doktora. Prowadził badania naukowe i zrealizował projekt badawczy pt. *abulae iuris Romani*.

Ks. prof. Florian Lempa był także zatrudniony jako profesor w Wyższej Szkole Finansów i Zarządzania w Siedlcach (2003–2009) oraz Wyższej Szkole Mazowieckiej (2005–2006), ale przede wszystkim był związany od początku z powstającym w Olsztynie Wydziałem Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, a następnie wspierał rozwój tworzonej w Ełku Filii UWM.

Od 1 lutego 2001 r. był pracownikiem naukowo-dydaktycznym zatrudnionym na stanowisku profesora nadzwyczajnego w Zakładzie Prawa Kanonicznego i Porównawczego Instytutu Prawa i Administracji na Wydziale Zarządzania i Administracji UWM. Po powołaniu Wydziału Prawa i Administracji z dniem 10 lipca 2001 r. i wyodrębnieniu Katedry Prawa Międzynarodowego swoją osobą wspierał jej „minimum kadrowe", aby w następnym roku powrócić do składu osobowego Zakładu Prawa Kanonicznego, którego 1 października 2002 r. został kierownikiem. Wchodził w skład pierwszej Rady Wydziału Prawa i Administracji. W 2004 r. został „mianowanym" profesorem nadzwyczajnym w Katedrze Prawa

Kanonicznego i Wyznaniowego. W 2008 r. przeszedł do Katedry Prawa Administracyjnego i Nauki o Administracji, której po tragicznej śmierci ks. bp. prof. Tadeusza Płoskiego w 2010 r. został pełniącym obowiązki kierownika. Funkcję tę pełnił do 2013 r.

Równolegle od 2004 r. wspierał dydaktycznie i firmował kierunek administracja w Zamiejscowym Ośrodku Dydaktycznym UWM w Ełku. Z biegiem czasu koncentrował tam swoje wysiłki, co zaowocowało przejściem 1 września 2013 r. do utworzonego 26 października 2012 r. Wydziału Studiów Technicznych i Społecznych w Ełku; pierwsza w historii inauguracja roku akademickiego odbyła się na Wydziale 5 października 2013 r. W Katedrze Administracji (potem Katedrze Administracji i Bezpieczeństwa Wewnętrznego, a jeszcze później Katedrze Nauk Społecznych i Administracji) Filii UWM w Ełku był zatrudniony przez blisko dziesięć lat, do 30 września 2022 r. Był tam redaktorem tematycznym czasopisma naukowego „Civitas et Lex". Był też autorem cennych publikacji. Recenzował monografie wydawane przez pracowników tego ośrodka akademickiego. Prowadził tam wykłady z prawa kanonicznego, prawa wyznaniowego oraz nauki administracji. Popularnością cieszyły się jego wykłady specjalizacyjne i fakultety. Wchodził w skład powołanej przez Prezydenta Ełku kapituły konkursu „Nagroda Prezydenta Miasta Ełku za wyróżniającą się pracę dyplomową o tematyce związanej z miastem Ełk". W ośrodku ełckim był zatrudniony na stanowisku *full* profesora.

Ogółem podczas pracy w Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim wypromował setki dyplomantów: magistrów prawa, administracji i bezpieczeństwa wewnętrznego oraz licencjatów administracji i bezpieczeństwa wewnętrznego. Pod jego kierunkiem i opieką naukową niższe stopnie naukowe uzyskali wychowankowie z Ełku i Olsztyna: dr Piotr Wojnicz (autor rozprawy doktorskiej pt. *Działalność Stolicy Apostolskiej na rzecz migrantów w kontekście prawa Unii Europejskiej*, Olsztyn 2014), dr Olga Arent (autorka rozprawy doktorskiej pt. *Przestępstwo porwania lub przetrzymywania dla okupu w prawie polskim i kanonicznym*, Olsztyn 2015), dr Martyna Seroka (autorka rozprawy doktorskiej pt. *Bigamia w prawie polskim i w prawie kanonicznym*, Olsztyn 2017). Był także recenzentem w jednym przewodzie doktorskim realizowanym na Wydziale Prawa i Administracji UWM.

Działalność akademicka ks. prof. Floriana Lempy na trwale zapisała się nie tylko w historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie w sferze dydaktyki, nauki oraz organizacji, wniosła też wiele do rozwoju polskich nauk prawnych. Na wniosek Ministra Edukacji Narodowej i Sportu za wzorowe, wyjątkowo sumienne wykonywanie obowiązków wynikających z pracy zawodowej postanowieniem Prezydenta Rzeczypospolitej z 18 września 2002 r. o nadaniu odznaczeń (M.P. Nr 61, poz. 855) został uhonorowany Złotym Krzyżem Zasługi.

Uzasadnienie nadania tego zaszczytnego znaku pozostało aktualne przez następne lata aktywności akademickiej i społecznej ks. prof. Floriana Lempy. Wśród współpracowników zostanie zapamiętany Jego uśmiech, poczucie humoru, otwartość, dystans do otaczającej rzeczywistości, oryginalność poglądów, konsekwencja i autonomiczność w działaniu. Chociaż był Profesorem i Przełożonym,

nigdy nie miały do niego zastosowania słowa: *Honores mutant mores*. Jak widać, odszedł od nas szanowany i lubiany nauczyciel akademicki, a przede wszystkim dobry człowiek.

***

Ks. prof. dr hab. Ryszard Sztychmiler: Jako współbrat w kapłaństwie poznałem ks. dra Floriana Lempę w Lublinie w 1986 r. podczas naszej pracy w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, gdzie jako młodzi naukowcy nie tylko współpracowaliśmy na uczelni, lecz także mieszkaliśmy w jednym budynku (Konwikt Księży Profesorów i Studentów KUL). Wspólne Msze św., nabożeństwa, rekolekcje, a także codzienne wspólne posiłki, możliwość częstego odwiedzania się, wspólne radosne wieczory, realizowanie zadań naukowych i organizacyjnych, dały okazję do zaprzyjaźnienia się, do zauważenia wielkich walorów osobowych ks. Floriana tak ludzkich, jak i kapłańskich. Potwierdziły to nasze prawie czterdziestoletnie kontakty w Lublinie, w Olsztynie i podczas konferencji naukowych w Polsce i poza jej granicami. Niech dalsze życie z Chrystusem, którego naśladował szczególnie w dobroci, będzie Jego wieczną nagrodą.

Dr hab. Jarosław Dobkowski, prof. UWM: Od początku zatrudnienia w Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie ks. prof. Florian Lempa utrzymywał dobre kontakty z pracownikami Zakładu Prawa Administracyjnego (następnie Katedry Prawa Administracyjnego i Nauki o Administracji), a z kierownikiem: prof. Wincentym Bednarkiem łączyła Go autentyczna przyjaźń. Włączyliśmy się w organizowane przez Księdza Profesora sympozjum nt. *Małżeństwo wczoraj i dziś* (Olsztyn, 21 listopada 2002 r.). Stąd też Jego przejście do ówczesnego Zakładu Prawa Administracyjnego i Nauki o Administracji nie było zaskoczeniem i zostało przyjęte ze zrozumieniem. Zajmował się nauką administracji, w tym administracją w Kościele katolickim. Przede wszystkim od początku wspierał młodszych pracowników badawczo-dydaktycznych. Nie tylko zachęcał nas do wyjazdów naukowych do Paryża, lecz również służył bieżącą pomocą, a nawet nieodpłatnie udostępniał swój dom do użytkowania podczas takich pobytów. Pracownicy z tych możliwości korzystali, a piszący te słowa miał możliwość przeprowadzenia w sierpniu 2008 r. kwerend w stacji naukowej PAN w Paryżu i w Bibliothèque nationale de France François Mitterrand. Promował także rozwój organizacyjny i niejako wypychał do przodu młodych pracowników, czego najlepszym dowowem było godne naśladowania zachownie Księdza Profesora po tragicznej śmierci ks. bpa prof. Tadeusza Płoskiego. Pojawiła się wtedy sprawa obsadzenia opróżnionego stanowiska kierownika Katedry. Pełnienie obowiązków kierownika uzależnił od powołania mnie na swojego zastępcę, a gdy tak się stało – udzielił szerokich pełnomocnictw i nigdy nie zmienił ani nie uchylił wydanych przeze mnie decyzji. Kierowania Katedrą podjął się przy tym tylko do czasu, kiedy się „usamodzielnię", a kiedy ruszyła moja procedura habilitacyjna, „przekazał" mi kierowanie Katedrą w całości. Ważnym aktem na rzecz środowiska polskich administratywistów było zorganizowanie „na szybko" 24 września 2011 r. i współcelebrowanie Mszy św. w intencji śp. Profesora Jerzego Stefana Langroda w bazylice Sacré-Cœur na paryskim Montmartrze,

która odbyła się podczas XII Dorocznej Międzynarodowej Konferencji Naukowej Stowarzyszenia Edukacji Administracji Publicznej na temat „Teoria nauk administracyjnych – aktualność dzieła profesora Jerzego Stefana Langroda". Stał się dla nas niekwestionowanym autorytetem i „wielkim" człowiekiem, którego działalność i zaangażowanie na rzecz dzieci autorytet i miano to tylko wzmacniały. Wiadomość o śmierci śp. Floriana Lempy bardzo nas poruszyła, a udział delegacji Katedry w ceremonii pogrzebowej był tylko jednym z elementów naszego pożegnania z naszym Księdzem Profesorem, Kierownikiem i Orędownikiem, którego będziemy mieli zawsze w pamięci.

***

Uroczystości pogrzebowe śp. ks. prof. Floriana Lempy odbyły się w dwu miejscowościach: w Warszawie, gdzie przez wiele ostatnich lat pracował naukowo oraz w Kochcicach, miejscu Jego urodzenia i młodości. Pierwsza Msza św. żałobna sprawowana była w kościele pw. Wniebowstąpienia Pańskiego w Warszawie 6 października, a druga – Msza św. pogrzebowa – w kościele parafialnym pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Kochcicach we wtorek 7 października o godz. 11.00. Po tej Mszy św. ciało zmarłego Księdza Profesora złożone zostało do grobu na miejscowym cmentarzu. Niech pozostanie w naszej wdzięcznej pamięci, także modlitewnej.

BIBLIOGRAFIA

Archiwum UWM, Wydział Prawa i Administracji: Teczka osobowa: Lempa Florian, sygn. 9454/14.

Guzewicz W., *„Civitas et Lex" (2014–2023). Powstanie i rozwój – organy zarządzające i współpracujące – charakterystyka zawartości*, „Civitas et Lex" 2024, nr 2, s. 71–83.

Guzewicz W., *Ks. prof. dr hab. Florian Lempa (1951–2025)*, „Civitas et Lex" 2025, nr 4, s. 91–94.

Guzewicz W., *W życzliwej pamięci. Wspomnienia o śp. ks. prof. dr. hab. Florianie Lempie*, „Civitas et Lex" 2025, nr 4, s. 95–97.

Ikonowicz M., *Dobry ksiądz to ksiądz ubogi. Wywiad z Księdzem Profesorem Florianem Lempą*, „Przekrój" z 13 marca 2025 r.

Lempa F., *Kanoniczna ochrona karna małoletnich przed nadużyciami seksualnymi*, Białystok 2013.

Lempa F., *Kompetencje, uprawnienia i obowiązki w Kościele katolickim*, Białystok 2013.

Lempa F., *Odpowiedzialność administracji kościelnej za szkody wynikłe z nielegalnego aktu administracyjnego*, Lublin 1985.

Lempa F., *Przestępne nadużycie władzy kościelnej w prawie powszechnym Kościoła łacińskiego*, Lublin 1991.

Lempa Florian, w: *Słownik biograficzny profesorów Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie*, pod red. M. Fafińskiej i in., Olsztyn 2004.

Zasady przyjęcia tekstów do druku w czasopiśmie „Civitas et Lex”

1. Prace złożone do Redakcji „Civitas et Lex” nie mogą być wcześniej nigdzie publikowane ani być w tym samym czasie złożone w redakcjach innych wydawnictw.

2. Przed zgłoszeniem artykułu autor powinien upewnić się:
– czy jego praca jest oryginalna?
– czy tytuł pracy odpowiada jej treści?
– czy przedmiot badań i przyczyny ich podjęcia są poprawnie sformułowane?
– czy założenia sformułowane w celu pracy zostały zrealizowane?
– czy prezentowane wyniki są nowe?
– czy język i styl pracy są poprawne?
– czy dobór literatury i źródeł jest wystarczający i adekwatny do problematyki pracy?
– czy wnioski są poprawne i znajdują uzasadnienie w treści i wynikach pracy?
– czy streszczenie jest zredagowane poprawnie?

3. Dostarczone teksty powinny być napisane za pomocą MS Word; sformatowane przy użyciu czcionki Times 12; formatowanie tekstu należy ograniczyć do minimum: wcięcia akapitowe, środkowanie, kursywa.

4. Jeżeli tekst zawiera nietypowe fonty (np. znaki hebrajskie, cyrylicę, grekę, znaki logiczne, matematyczne lub fonetyczne), które nie występują w standardowej instalacji edytora lub środowiska Windows, należy je dołączyć w oddzielnym pliku.

5. Objętość artykułu powinna mieścić się w granicach 25–40 tys. znaków graficznych (ze spacjami i przypisami włącznie).

6. Przypisy należy sporządzić według zasad podanych w załączniku (patrz załącznik „Podstawowe reguły dotyczące przypisów” na stronie internetowej pisma).

7. Do tekstu należy dołączyć angielskie tłumaczenie tytułu, podtytułu, słów kluczowych i streszczenia (ok. 150 słów).

8. Informacje o autorach powinny zawierać następujące dane: imię i nazwisko, stopień i tytuł naukowy, stanowisko, miejsce pracy (Katedra, Instytut, Uczelnia) wraz z dokładnym adresem do korespondencji.

9. Materiały do kolejnych numerów czasopisma przyjmują redaktorzy poszczególnych działów.

Zasady etyczne – zapora „ghostwriting”

1. Jednym z najważniejszych dowodów etycznej postawy autorów prac zgłaszanych do kwartalnika „Civitas et Lex” jest jawność informacji o podmiotach przyczyniających się do powstania ich artykułów (wkład merytoryczny, rzeczowy, finansowy etc.), co jest przejawem nie tylko dobrych obyczajów, ale także społecznej odpowiedzialności.

2. Redakcja zobowiązuje autorów do (a) ujawnienia wkładu osób drugich w powstanie ich pracy – łącznie z podaniem ich afiliacji oraz kontrybucji, tj. informacji, kto jest autorem koncepcji, założeń, metod itp. wykorzystywanych przy przygotowaniu tekstów, a także do (b) podania informacji o źródłach finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów („*financial disclosure*”). W przypadku, gdy autorzy nie uczynili tego samodzielnie w swojej pracy, prosimy o wypełnienie i przesłanie, drogą e-mailową w formacie PDF lub listownie na adres Redakcji następującego oświadczenia: „Oświadczenie Autora pracy” (patrz niżej), którego treść zostanie opublikowana wraz z artykułem.

3. Wszelkie wykryte przypadki „*ghostwritingu*” i „*guest authorshipu*” będą demaskowane i dokumentowane, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające autorów, towarzystwa naukowe, stowarzyszenia edytorów naukowych itp.).

4. Plik: „Oświadczenie Autora pracy” do pobrania na stronie internetowej pisma.

Zasady recenzowania artykułów naukowych

1. Autorzy, przysyłając artykuł do publikacji w „Civitas et Lex", wyrażają zgodę na proces recenzji.

2. Procedura recenzowania artykułów jest zgodna z zaleceniami Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (zob. „Dobre praktyki w procedurach recenzyjnych w nauce", Warszawa 2011).

3. Nadesłane artykuły, o ile spełniają wymogi formalne (zob. „Przygotowanie tekstu" oraz „Podstawowe reguły dotyczące przypisów"), są kierowane do dwóch recenzji: ich pozytywny wynik kwalifikuje pracę do druku, negatywny – skutkuje odmową publikacji. W przypadku, gdy tylko jedna z recenzji jest pozytywna, powoływany jest trzeci recenzent, którego ocena rozstrzyga o możliwości publikacji recenzowanego tekstu. Ostateczną decyzję o druku podejmuje Redaktor Naczelny na podstawie dwóch pozytywnych recenzji danego artykułu.

4. Recenzenci współpracujący z Redakcją to osoby o wysokich kompetencjach naukowych, legitymujące się stopniem doktora habilitowanego (lub doktora w przypadku afiliacji zagranicznej w kraju, w którym nie ma habilitacji). W przypadku tekstów napisanych w językach konferencyjnych co najmniej jeden z recenzentów jest afiliowany w instytucji zagranicznej innej niż narodowość autora pracy.

5. Redakcja przyjmuje model, w którym autor(zy) i recenzenci nie znają swoich tożsamości (tzw. „*double-blind review process*"). Dlatego też nie wymaga się od recenzentów i autorów pisemnej „Deklaracji o braku konfliktu interesów" między nimi. Redakcja przyjmuje zasadę, zgodnie z którą recenzenci i autorzy artykułów nie powinni być afiliowani do tej samej uczelni.

6. Recenzja ma formę pisemną i zawiera jednoznaczny wniosek co do dopuszczenia artykułu do publikacji lub jego odrzucenia. (Plik „Recenzja artykułu zgłoszonego do Civitas et Lex" do pobrania na stronie internetowej pisma). Redakcja dysponuje formularzami recenzji w języku polskim, angielskim i włoskim.

7. Recenzentom nie wolno wykorzystywać wiedzy na temat pracy przed jej publikacją.

8. Autor jest informowany o wyniku dokonanej recenzji, następnie ustosunkowuje się do zawartych w niej uwag.

9. Nazwiska recenzentów poszczególnych artykułów nie są ujawniane. Redakcja podaje do publicznej wiadomości ogólną listę recenzentów współpracujących w danym roku: (a) na stronie internetowej czasopisma oraz (b) w każdym czwartym numerze kwartalnika.